

Damir Bevanda

Atlantska
inicijativa

Centar za sigurnosna i pravna istraživanja

TERORIZAM I PREDRASUDE – POZNATI I NEPOZNATI KAUZALITETI

Izdavači
Atlantska inicijativa
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Autor
Dr. sc. Damir Bevanda

Urednici
Prof. dr. Vlado Azinović
Prof. dr. Sead Turčalo

Recenzenti
Prof. dr. Nerzuk Ćurak
Dr. sc. Izet Beridan, profesor emeritus

Lektorica
Zinaida Lakić

Dizajn i priprema
Gordan Zovko

Tiraž
200

Norwegian Embassy
Sarajevo

Projekat "Prevencija radikalizacije, nasilnog ekstremizma i terorizma" podržava Ambasada Kraljevine Norveške u Bosni i Hercegovini. Stavovi izneseni u ovoj publikaciji stavovi su autora i ne odražavaju nužno stavove Ambasade Kraljevine Norveške u Bosni i Hercegovini.

Damir Bevanda

TERORIZAM I PREDRASUDE – POZNATI I NEPOZNATI KAUZALITETI

Sarajevo, 2023

SADRŽAJ

UVOD.....	9
1. DEFINIRANJE I POJMOVNO ODREĐENJE TERORIZMA.....	11
2. ETIOLOGIJA TERORIZMA – UZROCI POJAVE I RAZVOJA TERORIZMA	15
2.1. Korijeni uzroci terorizma u svijetu.....	17
2.2. Terorizam i pitanja identiteta.....	19
2.3. Psihološke teorije o uzrocima terorizma	23
2.4. Sociološke i socijalno-psihološke teorije o uzrocima terorizma	25
3. RADIKALIZACIJA.....	29
3.1. Faktori radikalizacije.....	30
3.2. Radikalizacijski proces	33
3.3. Deradikalizacija, proturadikalizacija i dezangažiranje	35
4. PREDRASUDE	39
4.1. Individualna razina uzročnosti predrasuda	40
4.2. Socijalna transmisija predrasuda na pojedince	42
4.3. Socijalna dinamika skupina u interakciji.....	44
4.4. Utjecaj predrasuda na društvo, od diskriminacije do istrebljenja.....	46
4.5. Strategije reduciranja predrasuda	48
5. POZNATI KAUZALITETI U ODNOSU PREDRASUDA I TERORIZMA	51
5.1. Teorija upravljanja terorom (strahom)	51
5.2. Utjecaj terorizma na pojavu i rast predrasuda u društvu.....	52
5.3. Utjecaj predrasuda na terorizam	60
5.4. Model PRaT (Predrasude-Radikalizacija-Terorizam)	63
6. UVODNO O ISTRAŽIVANJU UTJECAJA PREDRASUDA NA TERORIZAM	67
6.1. Hipoteze istraživanja	67
6.2. Područje istraživanja – Bosna i Hercegovina	69

7.	METODOLOGIJA	73
7.1.	Odabir relevantnog uzorka ispitanika	73
7.2.	Anketni upitnik	74
7.3.	Anketiranje	81
7.4.	Analiza indikatora i metodološki postupci pripreme za statističke analize	81
7.5.	Ispitanici	82
7.6.	Statističko-analitički postupci.....	89
8.	REZULTATI	91
8.1.	Smjer predrasuda	96
9.	ANALIZA	103
9.1.	Analiza razlika u radikalizaciji između osoba različitog stupnja etničkih predrasuda.....	103
9.2.	Analiza razlika u radikalizaciji između pripadnika različitih naroda	105
9.3.	Analiza razlika u radikalizaciji između pripadnika različitog spola.....	107
9.4.	Analiza razlika u radikalizaciji između ispitanika različitog stupnja urbanosti.....	108
9.5.	Analiza razlika u radikalizaciji između ispitanika različite strukture stanovništva sredina iz kojih dolaze	109
9.6.	Usporedni prikaz statistički značajnih razlika promatranih varijabli.....	111
10.	DISKUSIJA REZULTATA	113
10.1.	Ograničenja i očekivanja istraživanja	114
	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	117
	LITERATURA	121
	POPIS SLIKA, TABLICA I GRAFIČKIH PRIKAZA	129

„Teže je razbiti predrasude nego atom“

Albert Einstein

UVOD

Predrasudni stavovi temeljeni na nacionalnim, etničkim, rasnim, religijskim, klasnim i sličnim razlikama po kojima se ljudi razdvajaju u skupine prožimaju društveni život ljudi. Ljudska povijest u većem dijelu obilježena je konfliktima između različitih skupina koji su nerijetko rezultirali užasnim i masovnim pokoljima upravo zbog predrasuda. Kako se vidi iz bliže povijesti, čiji smo svjedoci, ovakvi sukobi se nastavljaju i čini se kako intenzitet etničkih, religijskih i sl. sukoba ne opada. Mijenjaju se samo sredstva i oblici sukoba. Predrasude su oduvijek bile pokretač različitih oblika ispoljavanja neprijateljstava, od diskriminacije do ratnih zločina. Terorizam se općenito smatra ekvivalentom ratnog zločina u vrijeme mira (Horgan, 2005a). U koliko mjeri su predrasude pokretač uključivanja u terorizam nastojimo odgovoriti u ovoj knjizi.¹

Terorizam postaje dominantan način nasilnog vođenja političke borbe slabijih protiv jačih u prošlom stoljeću, naročito od 70-ih godina. Pravno sučeljavanje s fenomenom terorizma traje cijelo stoljeće. Pola stoljeća terorizam se intenzivno multidisciplinarno proučava. Pa ipak, već prva stepenica, definiranje terorizma, nije dala konkretne rezultate u smislu koncenzualne, općeprihvачene, jedinstvene definicije. Fenomenološko istraživanje terorizma je ponudilo niz klasifikacija i tipologija koje su pomogle razumijevanju terorizma. Etiologija je ponudila niz teorija o uzrocima terorizma koje su prihvачene, preispitivane, odbacivane, nadograđivane, mijenjane itd. Koncept radikalizacije je promijenio načine shvaćanja individualnog postajanja teroristom. Pitanje zašto netko postaje terorist transformirano je u pitanje kako netko postaje teroristom. U mnoštvu teorija o uzrocima terorizma do sada nije postavljen niti istraživan utjecaj predrasuda prema određenim skupinama. Dakle, radi se o neistraženom kauzalitetu. S druge strane, višestruko je istražena i empirijski dokazana uzročno-posljedična povezanost terorizma s rastom predrasuda, na način da izvršeno terorističko djelo dovodi do porasta predrasuda prema etničkoj, vjerskoj i dr. skupini iz koje napadač-terorist dolazi ili koju se percipira takvom.

Općenito, istraživanja terorizma prati manjak empirijskih podataka. Godinama su istraživači terorizma i eksperti na polju sigurnosti lamentirali o nedostatku primarnih podataka za razumijevanje pitanja terorizma (Braddock, 2019). Unatoč ovakvim pritužbama, većina istraživača terorizma nije prikazala primarne podatke, koristila rigorozne znanstvene metode društvenih znanosti, ili blagodati statističkih analiza. O znanstvenim izazovima istraživanju fenomena terorizma kritički je govorio Sageman (2008) navodeći kako znanost nije set vjerovanja već metodološki postupak kojim se vrši testiranje hipoteza. U ovom smislu, veliki broj autora s područja terorizma koncentrirao se na slučajeve Osame bin Laden, prvog napada na World Trade Centar 1993. godine ili terorističkog akta na Baliju 2002. godine. Istraživači su grijesili izvodeći generalizacije temeljene na pojedinačnim slučajevima. Drugi autori su koristili selektivne informacije, odabirući činjenice koje idu u prilog njihovim argumentima, a istodobno ignorirajući činjenice koje su kontradiktorne. Sageman (2008, str. 14) želi otvoriti znanstveno istraživanje terorizma i sugerira kako ono mora specificirati ili generirati niz podataka, koji bi trebali biti „reprezentanti terorističkog svemira.“ U tezi koju smo ponudili sugeriramo kako su predrasude

1 Sva stajališta iznesena u ovom tekstu su isključivo autorova i ne odražavaju stajališta organizacije u kojoj je zaposlen.

važan *driver* na putu radikalizacije prema terorizmu. Kako bismo istražili i empirijski dokazali postavljenu hipotezu proveli smo istraživanje o utjecaju etničkih predrasuda na radikalizaciju koja može voditi terorizmu u Bosni i Hercegovini.

Bosna i Hercegovina i post-konfliktno bosanskohercegovačko društvo nalaze se u poziciji suočavanja s nizom unutarnjih i transnacionalnih prijetnji sigurnosti, miru i stabilnosti. Jedan dio prijetnji nije specifikum Bosne i Hercegovine i ubičajeno je vezan uz sve države u manjoj ili većoj mjeri. Radi se o sve raširenijoj pojavi organiziranog kriminaliteta, ekspanziji općeg kriminaliteta, korupcije, narušavanju javne sigurnosti i sl. Drugi dio prijetnji u Bosni i Hercegovini, s daleko ozbiljnijim mogućim posljedicama vezan je za uočenu pojavu radikalizacije društva i pojedinaca i to, između ostalog, po etničkom ili nešto širem etno-religijskom identitetском principu. Navedene okolnosti čine Bosnu i Hercegovinu idealnim prostorom za ovu vrstu psiho-socijalnog istraživanja.

Terorizam bez sumnje utječe na razvoj predrasuda prema društvenim skupinama iz kojih dolaze napadači. S druge strane, ukorijenjene predrasude predstavljaju podlogu za nasilne akte prema pripadnicima vanjske skupine što je višestruko potvrđeno kroz cjelokupnu ljudsku povijest. Smjer kauzaliteta ove dvije pojave nije do kraja istražen, a može se zaključiti i kako se radi o često navođenom „zatvorenom krugu nasilja,“ odnosno „spirali nasilja“ u kojem teroristički akt dovodi do razvoja predrasuda u društvu koje potom dovode do novih terorističkih napada itd. Da bi se nasilje u društvu smanjilo potrebno je na određenom, precizno utvrđenom mjestu, prekinuti „zatvoreni krug/spiralu“ nasilja. Ovo mjesto može biti vremenska točka u kojemu se u društvu još uvijek razvijaju predrasude koje vode radikalizaciji u društvu, a koje se još uvijek nisu manifestirale kroz terorizam. Intervencijske politike moraju biti pažljivo kreirane i implementirane, uvažavajući zakonitosti utvrđene kroz provedena znanstvena i društvena istraživanja.

Knjiga je selektirani i skraćeni prikaz doktorske disertacije autora. Sastoji se od 10 poglavlja. Prva četiri poglavlja teorijski obrađuju varijable istraživanja (terorizam, radikalizaciju i predrasude) najvećim dijelom s etiološkog aspekta. Peto poglavlje ukazuje na poznate kauzalitete između varijabli predrasuda i terorizma. Zadnjih pet poglavlja predstavlja empirijsko istraživanje koje je provedeno s cilje utvrđivanja postoji li suprotni kauzalitet, odnosno postoji li utjecaj etničkih predrasuda na radikalizaciju koja može voditi terorizmu.

1. DEFINIRANJE I POJMOVNO ODREĐENJE TERORIZMA

Svaka ozbiljna znanstvena i stručna rasprava o terorizmu počinje s definicijom terorizma. Nažalost, rasprave uobičajeno završavaju bez sveobuhvatne, jedinstvene i koncenzualne definicije ovog fenomena. Koliko je prijepora u donošenju jedinstvene definicije terorizma govori i činjenica kako više autora priznatih na polju (Hoffman, Lutz i Lutz, Webel, Hudson), u nastojanju prikaza definicije terorizma, posebno poglavlje nije nazvalo "definiciju" terorizma, već "definiranje" terorizma, vjerojatno imajući u vidu kako se radi o trajnom procesu, koji je još uvijek bez konkretnog rezultata.

U korijenu riječi terorizam nalazi se teror (*lat. terror*) čime se označava užas, strah, strah i trepet, vladavina zastrašivanjem, stahovlada, političko nasilje (Domović i ostali, 2002). Glagol *terrere* na latinskom znači "učiniti strepnju" (Chaliand & Blin, 2007). Sufiks *-izam*, (Schmid, 2011; Thackrah, 2005) se odnosi na sistematski karakter terorizma, bilo na teorijskoj razini gdje se taj sufiks koristi u političkoj filozofiji (poput liberalizma, socijalizma itd.) ili na praktičnoj razini koja podrazumijeva način djelovanja ili stav (npr. fanatizam). Riječ kojom se označava pojam *terorizam*, premda latinskog korijena, već se uvriježila u većini svjetskih jezika, uključujući i one drugih jezičnih korijena.

Terorizam kao pojam dolazi iz razdoblja Francuske revolucije, odnosno onoga što je u to vrijeme nazvano "*regime de la terreur*" – režim terora. Samu riječ *terorizam* iskovao je Edmund Burke kako bi opisao stanje terora, odnosno "vladavinu terora" u revolucionarnoj Francuskoj (Gerwehr & Hubbard, 2007). Burke je već 1795. pisao o "tisućama pasa iz pakla zvanim teroristima." Međutim, pojam teror u to vrijeme nije sadržavao negativne konotacije među onima na koje se odnosio. Prema francuskom rječniku iz 1796. godine Jakobinci su ovaj pojam koristili kad su govorili i pisali o sebi na pozitivan način (Laqueur, 2002). U obračunu s protivnicima, Maximilian Robespierre, vođa revolucije, teror vidi kao brzu, okrutnu i nefleksibilnu pravdu, odnosno izvor krije posti (Bongar, 2007).

Do diferencijacije pojmove teror i terorizam došlo je već na samim početcima uporabe riječi. Prilikom svrgavanja Robespierre i njegovih suradnika iz Komiteta za javnu sigurnost 1794. godine, izaslanici u Francuskoj nacionalnoj skupštini nisu mogli optužiti iste za "teror" jer bi tako i sebe implicirali u isto djelo. Većina izaslanika je prethodno glasala za to da teror bude način provođenja reda u Francuskoj. U skladu s tim, Robespierre i ostali su optuženi za "terorizam," despotsko, arbitrarno i ekscesivno nasilje, odnosno kriminalnu zloporabu moći (Schmid, 2011).

Recentna su istraživanja etimološki pravila razliku između pojmove teror i terorizam, premda nedovoljno jasno i nedovoljno konzistentno. U ovom smislu razlikuju se državni od frakcijskog terora (Wilkinson, 2002), represivni teror odozgo, odnosno aktivnost onih na vlasti i terorizam kao prikriveni otpor vlastima (Crenshaw, 2000), teror u smislu političkog nasilja vladajućih struktura usmjerjenog uglavnom protiv domaće populacije i terorizam koji je od nedržavnih entiteta počinjeno nasilje (Hoffman, 2006), jednostavno terorizam odozgo koji čine nacije-države i terorizam odozdo koji izvode subnacionalni entiteti, odnosno pojedinci i skupine istomi-

šljenika (Webel, 2004).² Teror je prirodan fenomen, a terorizam svjesna eksploracija istog (Thackrah, 2005). Teror je jedan od konstitutivnih elemenata terorizma (Bilandžić, 2010).

Značenje i korištenje riječi terorizam mijenjalo se kroz vrijeme kako bi se prilagodilo političkom jeziku i diskursu svake ere, ali se nije uspjela izvesti jedna konzistentna definicija. Teroristički napadi 11. rujna 2001. ponovno su redefinirali terorizam (Hoffman, 2006). Problema i prijepora u definiranju terorizma je mnogo i ono što zabrinjava jest činjenica da se ne pronalaze adekvatna rješenja za nadilaženje tih problema ili se ne pronalaze dovoljno brzo, sustavno, jasno i energično. Problem definiranja terorizma je omotao analize već od samog početka sustavnog proučavanja terorizma u ranim 70-im godinama 20. stoljeća. U ovom je smislu termin terorizam korišten polemički, retorički i kao pejorativna etiketa kojom se nastojalo osuditi cilj oponenta kao nelegitim (Crenshaw, 2000). Kad se pojma koristio objektivno, nije se mogla dostići zadovoljavajuća definicija kojom bi se terorizam razlikovao od drugih nasilnih fenomena (rata, političkog nasilja, nasilnog ekstremizma, zločina iz mržnje itd.).

Prilikom izvođenja definicije nekog pojma trebamo imati u vidu pravila definiranja i sastavne dijelove svake definicije, odnosno viši rodni pojam (*genus proximum*) i specifičnu razliku (*diferentia specifica*). U definiranju terorizma, viši rodni pojam jest nasilje,³ odnosno nasilni čin, nasilno djelovanje, nasilni napad ili prijetnja nasilnim napadom. Specifične razlike u definicijama terorizma su: političko-ideološka motivacija kao podloga, izazivanje straha kao cilj, utjecaj na šиру-neopredijeljenu masu, odnosno javnost u smislu mobilizacije, korištenje vrlo raznolikih, neuobičajenih metoda i sredstava za izvršenje napada itd.

Za adekvatno definiranje terorizma, definicija mora sadržavati pet komponenti (Mullins, 1997). U prvom redu, definicija mora prepoznati da je terorizam instrumentaliziranje nasilja koje nije krajnji proizvod terorizma, već samo sredstvo prema cilju. Zatim, definicija mora prepoznati kako je samo prijetnja nasiljem dovoljna, bez materijaliziranja samog nasilja. Treće, proizvodnja straha kod civilne populacije je stvarni agent političke promjene, a ne nasilje koje je usmjereno protiv vlade. Nadalje, definicija mora prepoznati kako nasilje nije usmjereno protiv izravnih žrtava, već protiv civila koji nisu žrtve. Na kraju, definicija mora jasno precizirati političku svrhu terorizma, odnosno kako je u srži terorizma politička promjena i ništa drugo.

Schmid (2011) nudi deset elemenata izvedenih iz akademskih i vladinih definicija koji pokrivaju središnje osobine terorizma, s tim da ne treba očekivati pronalaženje svih elemenata u svim nasilnim aktima koje karakteriziramo kao terorizam:

- 1) Otvorena uporaba nasilja protiv ljudi;
- 2) (Uvjjetna) prijetnja (dodatnim) nasiljem;
- 3) Namjerna proizvodnja terora ili straha u ciljanoj skupini;
- 4) Targetiranje civila, neratnika i nevinih;
- 5) Svrha intimidacije, zastrašivanja i/ili propagande;
- 6) Činjenica da se radi o metodi, taktici ili strategiji vođenja konflikta;
- 7) Važnost komuniciranja akata nasilja prema većim auditorijama;
- 8) Nezakonita, zločinačka i nemoralna priroda akata nasilja;
- 9) Predominantno politički karakter akta;
- 10) Njegovo korištenje kao alata psihološkog ratovanja za mobiliziranje ili imobiliziranje javnih sektora.

2 Webel ističe Waltera Laqueura kao jednog od najjačih zagovornika sužavanja definicije terorizma na terorizam odozdo.

3 Schmid (2011) navodi istraživanja iz 1980-ih godina u kojim je sa suradnicima proučavao učestalost pojavljivanja 22 elementa u 109 definicija terorizma. Pronašli su kako se nasilje pojavljuje u 83,5% definicija terorizma. Slijede politički ciljevi koji se javljaju u 65% definicija. Element izazivanja straha i terora naglašavalo je 51% definicija. Zatim dolaze prijetnja (47%), psihološki efekti i reakcije (41,5%), diferencijacija meta (37,5%), svrhovita, planirana i sistematična takтика (32%). Od ostalih elemenata izdvajali bismo kako se aspekt publiciteta pojavljuje u svega 21,5%, te viktimizacija civila u 17,5% definicija, što su u globalnom terorizmu praktično nezaobilazni elementi.

Kao jednu od boljih Laqueur (1999) izdvaja definicija terorizma Ministarstva obrane SAD-a, koje je 1990. godine terorizam opisalo kao nezakonitu uporabu, ili prijetnju uporabom, sile ili nasilja protiv osoba ili imovine kako bi se vlade ili društva prisilila ili zastrašila, često za postizanje političkih, vjerskih ili ideoloških ciljeva. U ovoj bismo definiciji izbacili riječ „često,“ budući da politički, vjerski ili ideološki ciljevi praktično obuhvaćaju sve sekundarne ciljeve terorizma i riječ „nezakonito,“ s obzirom da su svi uvjeti zakonite uporabe sile/nasilja jasno i decidno propisani, kako u domaćim zakonodavstvima, tako i u međunarodnom pravu. Također, instrumentalni dio definicije; „sila ili nasilje“ bismo reducirali samo na „nasilje“ kao širi pojam. Nadalje, riječ „vjerski“ bismo izbacili budući da se u pitanjima terorizma radi o politizaciji vjere bez obzira radi li se o devijacijama priznatih nominacija ili samo određenim kultovima. U skladu s izloženim, definicija koju nudimo glasila bi: **terorizam je izvršeno ili prijeteće nasilje usmjereno protiv osoba ili imovine, kako bi se putem izazvanog straha u društvu postigli određeni političko-ideološki ciljevi.**

2. ETIOLOGIJA TERORIZMA – UZROCI POJAVE I RAZVOJA TERORIZMA

Terorizam nije jednostavan, jednoobrazan, singularan, već po mnogo karakteristika izrazito heterogen fenomen. Svaki tip i podtip terorizma ima svoje specifičnosti, od etioloških preko fenomenoloških do konzekvencija po određeno društvo. Zato je važno terorizam kao proizvod određenog mjestu i vremena razmatrati i proučavati u vlastitom političkom, povjesnom i kulturnom kontekstu (Post, 2006). Teorijsko istraživanje terorizma može se centrirati oko uzroka, postupanja i posljedica terorizma (Crenshaw, 1998a).

Uzroci uključivanja u terorizam mogu se sistematizirati na tri razine: individualnu/osobnu razinu, grupnu razinu/razinu organizacije i društvenu razinu/razinu cijele zajednice (Bjørgo, 2005; Crenshaw, 2000; Horgan, 2009; McAllister & Schmid, 2011; Sageman, 2008). Lia i Skjølberg (2004) razlikuju objašnjenja na: a) individualnoj i grupnoj razini (unutar toga razlikuju psihološki i socijalno-psihološki pristup), b) društvenoj i nacionalnoj razini (kojim se utvrđuju korelacije između terorizma i povjesnih, kulturnih i društveno-političkih karakteristika društva) i c) međunarodnoj razini (koja utvrđuju povezanost sustava međunarodnih odnosa s pojmom međunarodnog terorizma). Uzroci terorizma su, dakle, promatrani kroz tri navedene razine: mikro-razina, makro-razina i analiza srednje razine (Sageman, 2008).

Analize na mikro-razini temelje se na prepostavci da postoji nešto specifično vezano za teroriste što ih tjeru da čine ono što čine. U ovom smislu, psiholozi širom svijeta su četrdeset godina pokušavali pronaći razliku u odnosu na „normalnu populaciju“, ali nikakava „teroristička ličnost“ se nije pojavila. „Nitko nije rođen kao terorist.⁴ Ljudi postaju teroristi“ (Sageman, 2008, str. 18). Istraživanja psihopatologije terorizma su bila gotovo jednoglasna u zaključcima kako mentalne bolesti i abnormalnosti nisu kritični faktori u terorističkom ponašanju. Prevalencija mentalnih bolesti u uzorku zatvorenih terorista niska je ili niža nego kod opće populacije (Borum, 2004). Individualna psihologija nije pružila dovoljna objašnjenja psihologije i ponašanja terorista, već grupna, organizacijska i socijalna psihologija, s posebnim naglaskom na kolektivnom identitetu (Post, 2005a). Teroristi subordiniraju individualni identitet kolektivnom. Ono što je u interesu skupine, organizacije ili mreže postaje od primarne važnosti. U nacionalističko-terorističkim skupinama kolektivni identitet se usvaja ekstremno rano, tako „da je mržnja uzgojena u kostima“ (Post, 2005a, str. 196).

Šire sociološke teorije čine drugu najčešću vrstu objašnjenja terorizma. Radi se o makro razini koja se često naziva razumijevanje „korijenih uzroka“ terorizma za koje se vjeruje da leže u društvenim, ekonomskim, političkim, kulturnim i povijesnim faktorima (Sageman, 2008). Kod analiza vezanih za makro razinu, Sageman s pravom otvara pitanje zašto tako malo ljudi postaje teroristima u istom društvenom, ekonomskom, političkom i kulturnom okruženju. Fokusiranje na društvo makro razine jest vanjski dio unutarnjeg objašnjenja na mikro-razini. Vanjski faktori vode pojedince u terorizam.

⁴ Jednako kako je u kriminologiji napuštena Lombrosova teorija o „rođenom zločincu“ (nap. a.).

Sageman (2008) ističe pristup srednje razine kao novi pristup analizi uzroka terorizma. Ovaj pristup je fokusiran na okolnosti djelovanja terorista na terenu, odnosno na način individualnog razvoja u teroriste, interakcije s drugim osobama, uključivanja u terorističke skupine, motivaciju, utjecaj ideja i ideologa itd. Naglasak ovog pristupa srednje razine Sageman stavlja na procese interakcije u kontekstu: radikalizacije, mobilizacije, motivacije i možda separacije. U radikalnim ekstremističkim skupinama, mnogi budući teroristi ne nalaze samo osjećaj značenja, već također i pripadanja, povezanosti i afilijacije.

Uzroci terorizma razlikuju se u smislu ponuđenih objašnjenja koja se odnose na individualnu i grupnu razinu, potom objašnjenja na društvenoj i nacionalnoj razini i objašnjenja na sustavnoj ili međunarodnoj razini (Bjørgo, 2005). Istraživanje psiholoških motivacija za uključivanje u terorizam, kao i za završetak terorizma, treba temeljiti na modelu koji integrira individualno, grupu i društvo. Teroristi se ne smiju promatrati izolirano od njihovog društvenog i političkog konteksta (Crenshaw, 2000). Tri jednostavne kritičke varijable koje su povezane s razvojem terorista su osobni faktori, događaji u okruženju i društveni, politički i organizacijski kontekst (Horgan, 2009). Osobni faktori se odnose na psihološke faktore na onaj način kako ih je iskusio pojedinac. Oni uključuju faktore rizika u smislu određenih emocionalnih stanja koja pojedinac prolazi, smanjivanja moralnih ograničenja za uporabu nasilja, trenutnih iskustava, pritiska vršnjaka itd. Događaji u okruženju se odnose na raniji kontekstualni utjecaj. Radi se o iskustvima koja su nepromjenjiva, budući da su se već dogodila pojedincu kroz proces socijalizacije kroz prijatelje, obitelj, društvo, kulturu, religiju itd. Društveni, politički i organizacijski kontekst se odnosi na niz utjecaja političkog, ideološkog i organizacijskog karaktera koji oblikuju donošenje odluka kod pojedinca.

No, ove faktore na različitim razinama ne treba promatrati isključivo. Post (2007) je utvrdio kako je glavni utjecaj na individualnu odluku da se postane teroristom imalo upravo socijalno okruženje.⁵ Pronašao je sljedeće važne motivacijske faktore:

- Religija koja je igrala snažnu ulogu;
- Podrška zajednice koja je bila također važna obiteljima boraca;
- Blagoslov svih akcija od strane emira;
- Povećanje društvenog ugleda koje proistječe iz pridruživanja Hamasu ili Fatahu;
- Jednostavno „institucionaliziranje“ pridruživanja terorističkim organizacijama kao društvene norme i
- Mržnja prema Izraelcima koja je bila silna, naročito imajući u vidu da je nekoliko terorista izjavilo kako nije imalo nikakvih kontakata s njima.

U kontekstu iznesenih teza najzanimljivija nam se čini posljednja prema kojoj se razvila silna mržnja prema Izraelcima kod terorista, premda je nekoliko terorista izjavilo da nisu imali "nikakvih kontakata s njima." Evidentno je kako su važnu ulogu imale predrasude i mržnja stečene kroz proces socijalizacije i druge procese socijalnog učenja, odnosno socijalne transmisije predrasuda, čime se teorijski učvršćuje glavna hipoteza našeg istraživanja prema kojoj se predrasude nalaze u uzročnom lancu koji vodi terorizmu.

Borum (2004) u nepravdi, identitetu i pripadanju vidi faktore koji snažno utječu na odluku pridruživanja terorističkim organizacijama i uključivanja u terorističke aktivnosti. McCauley (2012) pojednostavljuje, teroristi ubijaju iz istih razloga zbog kojih su stoljećima pripadnici jedne skupine ubijali pripadnike ili cijele druge skupine. Oni ubijaju zbog cilja i drugova, tj. u kombinaciji ideologije i intenzivne dinamike malih skupina. Ciljevi su postavljeni kroz povijest. Žrtvovanje u ispunjenju ciljeva skupine daje značenje ne samo životu već i smrti. Tako besmrtnost pojedinca proizlazi iz okolnosti pripadnosti skupini: obiteljske, kulturne, religijske, ideološke. Hoffman (2006) pravi distinkciju terorista od ostalih kriminalaca upravo na temelju ciljeva. Teroristi su altruistični, oni služe

⁵ Autor je intervjuirao 35 terorista s Bliskog istoka, koji izdržavaju kazne u izraelskim i palestinskim zatvorima.

višem cilju, dok kriminalci prate isključivo egoistične ciljeve. Ako je integralni dio ciljeva nanošenje štete vanjskoj skupini onda su predrasude prema vanjskoj skupini sastavni dio ove socijalne dinamike.

Dok su prema Gurru (2006) ideologije ključne za rast političkog terorizma, Smelser (2007) ističe kako se ideologiju mora promatrati samo kao jedan faktor u motivacijskom procesu. Drugi važni faktori su značajke ličnosti, pozicija unutar društvene strukture, regrutacijski mehanizmi, grupni procesi koji ojačavaju posvećenost, konformizam i lojalnost te mediji. Horgan (2014) ističe kako uopće nije upitan utjecaj ideologije, ali nije jasno u kolikoj mjeri ideoološki sadržaj oblikuje ponašanje pojedinca. Bjørgo (2005) dijeli razine uzročnosti terorizma na:

- Strukturalne uzroke koji utječu na živote ljudi na makro razini (demografski nesrazmjer, globalizacija, rapidna modernizacija, prijelazna društva, porast individualizma, relativna deprivacija, klasna struktura itd.);
- Facilitatore (ili akceleratore) uzroka koji čine terorizam mogućim ili atraktivnim (evolucija modernih medija, transporta, oružja, tehnologije i sl.).
- Motivacijske uzroke (stvarne nevolje koje ljudi iskušavaju na osobnoj razini). Ideologija i politički lideri ponekad mogu prevoditi uzroke sa strukturne razine na motivacijsku potičući ljude na djelovanje.
- *Trigger* uzroke (okidače), odnosno izravne poticaje na počinjenje terorističkih napada (značajni ili provokativni događaji, primjerice nasilni akt koji je počinio neprijatelj ili drugi akti koji pozivaju na osvetu ili akciju).

2.1. Korijeni uzroci terorizma u svijetu

U znanstvenim i stručnim debatama o uzrocima terorizma u svijetu, važno mjesto zauzima teorija o korijenim uzrocima koji leže u povjesno-uvjetovanim nejednakostima u raspodjeli moći i bogatstva kako na globalnom, tako i u lokalnim okvirima.

Bjørgo (2005) postavlja pitanje je li u razdoblju nakon terorističkih napada 9/11 uopće potrebno raspravljati pitanje korijenih uzroka terorizma u svijetu? S jedne se strane nalaze autori koji su stajališta kako je to irelevantno i apologetski te da je terorizam potrebno slomiti i isčupati iz korijena. Autori suprotnog stajališta tvrde da isključivo bavljenje simptomima, bez proučavanja uvjeta koji su pogodovali nastanku ili pružili plodno tlo terorizmu, ekstremizmu i nasilju može samo doprinijeti rastu i širenju. U biti, rat protiv terorizma može proizvesti još više terorizma.

Nacionalna opresija i društvene nejednakosti često su navođene kao korijeni uzroci terorizma. Međutim, nije dato objašnjenje zašto je borba za političku slobodu, nacionalno oslobođenje ili secesiju samo ponekad vodila u terorizam (Laqueur, 1999, 2002). Autor se pita zašto su neke nacionalne manjine optirale za terorizam, a druge nisu. Zašto su se, primjerice, baskijski militanti uključili u dugotrajanu terorističku kampanju, dok katalonski nisu? Povijest je pokazala kako optiranje za terorizam nije povezano s ozbiljnošću opresije mjerene po bilo kojem prihvatljivom standardu. Terorizam je pitanje percepcije, povjesnih, društvenih i kulturnih tradicija i političke računice (Laqueur, 1999). Nasuprot ovom stajalištu, Gurr (2006) ističe kako pored ostalih faktora i veličina populacije igra važnu ulogu. Uskraćivanje prava na jednakе društvene i ekonomске mogućnosti ili sprječavanje izražavanja kulturnog identiteta, primjerice kroz zabranu pisanja i objavljivanja na vlastitom jeziku, zabranu prakticiranja vjere, osobito kad se radi o prilično velikim manjinama, često vodi do porasta pokreta samoopredjeljenja. Ako im je također zapriječen pristup politici, vjerojatnost odabira nasilnih oblika borbe, uključujući terorizam, raste.

Terorizam je u većini slučajeva nastavak i radikalizacija različitih tipova konflikta. Korijeni uzroci tih konfliktata su korijeni uzroci terorizma (Bjørgo, 2005). Radi se o konfliktima različitih etnonacionalističkih skupina, etničkih manjina i vlada, različitih ideoloških skupina i vlada ili rivalitetnih ideoloških skupina itd. Kampanje političkog terorizma u demokratskim društвima gotovo uvijek izbjijaju iz većih konfliktata i reflektiraju politička uvjerenja i aspiracije većeg dijela društva (Gurr, 1998). U ovom smislu, članovi ovih skupina prihvataju eksremizam na dva načina, tj. radikalizacijom i reakcijom. Radikalizacija je karakteristična za skupine s ciljevima orijentiranim na budućnost, gdje skupina mobilizirana u traganju za društvenim ili političkim ciljem nije uspjela učiniti dovoljno napretka prema cilju kako bi zadovoljila sve aktiviste. Reakcija se javlja u obrani prava i statusa grupe kojim se prijeti. Pripadnici određene zajednice ili političke skupine pribjegavaju terorizmu kao odgovoru na prijeteće društvene promjene ili intervenciju vlasti. Reakcija je karakteristična za terorizam desnog krila.

Društveni uzroci terorizma se nalaze u povjesnoj interakciji klasa i kasta, odnosno etničkih, rasnih i vjerskih skupina (O'Neill & Alberts, 2007). Kad su narodi započeli promatrati sebe kao nacije, porasla je i mogućnost političkog nasilja ukorijenjena u osjećajima nacionalizma (Lutz & Lutz, 2008). Praksa terorizma jest jedan od potencijalnih alata za bilo koju nacionalističku skupinu koja teži nekoj vrsti političke autonomije ili neovisnosti. O'Neill i Alberts (2007) obrazlažu kako je situacija posebno opasna kad klasne razlike koïncidiraju i pojačane su s rasnim, etničkim ili vjerskim razlikama što samo po sebi može dovesti do nasilja i terorizma. Ako se rasne, etničke i vjerske skupine podudaraju s državama-nacijama, možemo govoriti o nacionalnim kulturama i strukturama. U društvenim situacijama gdje dvije ili više skupina s različitim osjećajima identiteta postoje unutar granica jedne države-nacije, za karakterizaciju skupine se često koristi pojам subnacionalizam. Također, u situacijama gdje su različiti identiteti pojačani velikim razlikama u društvenim vrijednostima, strukturama i jeziku, primjenjiv je pojам subkulture. Slično i Weinberg (2006), referirajući se na rad Engena (2004) konstataira kako postoji umjerena, ali statistički značajna povezanost između etničke raznolikosti države i rasprostranjenosti terorističkog nasilja. Što je zemlja etnički raznolikija, više terorizma iskušava, posebno ako je nasilje motivirano etničkim patnjama. Društveno homogene zemlje su daleko manje vulnerable, a demokracije u kojima postoje stalne etničke manjine su posebno vulnerable, upravo zbog većinskog sustava.⁶

Potencijal za nasilje i terorizam postoji ako skupina opaža kako su izvor poteškoća etničke ili nacionalne razlike (Lutz & Lutz, 2008). Kad je u pitanju etno-nacionalistički terorizam, iskustvo diskriminacije na temelju etničkog porijekla ili religije jest glavni korijeni uzrok (Bjørgo, 2005). U situacijama kad su značajno velike etničke manjine sustavno deprivirane od njihovih prava na jednak državne i ekonomski mogućnosti, kad im se opstruira mogućnost izražavanja vlastitog kulturnog identiteta (npr. uporaba jezika ili prakticiranja vjere) ili kad ih se isključuje iz političkog utjecaja, sve navedeno može rezultirati rastom popularnosti secesionističkih pokreta koji se između ostalog mogu okrenuti i terorizmu i sličnim oblicima nasilne političke borbe. Ovakvi slučajevi naročito postoje kad su konflikti između aktera dugoročni i gorki, bez ili sa malo izgleda za rješenjem koje je prihvatljivo objema stranama. Choi i Piazza (2014) su proveli istraživanje u koliko mjeri isključivanje etničkih skupina iz političke vlasti može biti faktor u generiranju terorizma. Rezultati istraživanja su pokazali kako u zemljama u kojima je određena etnička populacija isključena iz političke vlasti, postoji značajna vjerojatnost nastupanja unutarnjih terorističkih napada. Političko isključivanje je konzistentniji i sadržajniji prediktor unutarnjih terorističkih aktivnosti nego općenita politička represija ili ekomska diskriminacija. Ogromna većina terorista dolazila je iz srednje klase (Sageman, 2008).

⁶ Ovakve nalaze Weinberga smatramo iznimno važnim za Bosnu i Hercegovinu imajući u vidu društvenu heterogenost zemlje.

U skladu s tim nalazom jasno je kako siromaštvo ne uzrokuje terorizam čak iako teroristi tvrde da izvode napade u ime siromašne braće. U pitanju je posredno siromaštvo, a ne vlastita neimaština. I za Gurra (2006) nejednakosti su kao izvor terorizma važnije od siromaštva, s tim da su slabe države također faktor koji doprinosi izbijanju terorizma (Lutz & Lutz, 2008).

Među teorijama o korijenim uzrocima terorizma navodi se i utjecaj globalizacije koja je povećala nejednakosti i socijalnu polarizaciju unutar i između nacija. Ratovi, ekonomski problemi i globalizacija su uzgojili situacije koje kasnije doprinose terorizmu (Lutz & Lutz, 2008). Ekonomска oskudica povećava zahtjeve za političkim promjenama (Gotchev, 2006). Ekonomске razlike često vode političkim pobunama i pribjegavanju terorizmu kao metodi postizanja željenih ciljeva. Makro studije su pokazale kako se terorizam može pojaviti svugdje, ali je više uobičajen u društвima u razvoju, u odnosu na najsuviđnije zemlje ili razvijeni Zapad. Osobito je vjerojatno da će se terorizam pojaviti u društвima koje karakterizira rapidna modernizacija i manjak političkih prava (Gurr, 2006).

Dok se na Zapadu iz debata o terorizmu izbacuje Huntingtonova teza o sukobu civilizacija u kojemu će se duž razdjelnice s civilizacijom islama odigravati borbe i ratovi, Korteweg et al. (2010) upravo suprotno vide kako islamistički ekstremizam smatra svoj rat protiv Zapada sukobom civilizacija. Radikalni islamisti mrze sve što predstavlja "dekadentnu" Zapadnu civilizaciju: trgovinu, bankarski sustav, seksualne slobode, umjetničku slobodu, sekularizam, demokraciju, vjersku toleranciju, znanstvena traganja i pluralizam te odbacuju Zapadnu civilizaciju i teže puritanskom, jednostavnom i nepokvarenom svijetu, temeljenom na vjerskim načelima. Miller (2004) oprezno navodi kako su Huntingtonova teza i doktrina Osame bin Ladena izuzetno slične. Teza sukoba civilizacija pružila je savršen ideološki temelj za zaobilazeњe kompleksnih ekonomskih, političkih i ideoloških okidača globalizacije terorizma (Vidmar-Horvat, 2010).

Zaključno, uvjeti koji pogoduju terorizmu, a koje priznaju UN i OSCE obuhvaćaju dugotrajne neriješene sukobe, dehumanizaciju žrtava terorizma, nedostatak vladavine prava, kršenje ljudskih prava, etničku, nacionalnu i vjersku diskriminaciju, političku isključenost, socijalno-ekonomsku marginalizaciju i nedostatak dobre uprave (OSCE, 2014).

2.2. Terorizam i pitanja identiteta

U središtu teorijskih razmatranja povezanosti terorizma i identiteta nalazi se teorija/perspektiva socijalnog identiteta Henria Tajfela. Bitan teorijski konstrukt za razumijevanje utjecaja identiteta na terorizam jest proces kognitivne kategorizacije koji vodi dehumanizaciji vanjskih skupina. Sageman (2017) ovaj proces vidi ključnim za razumijevanje kolektivnog ponašanja, uključujući terorizam i protuterorizam.

O čemu je ustvari riječ? Kategorizacija je brz i prirodan proces pojednostavlјivanja naše okoline kroz kreiranje kategorija objekata sortiranih na temelju naočigled uobičajenih atributa (Sageman, 2017). Socijalnom kategorizacijom ljudi se razdvajaju u skupine. S određenim skupinama dijelimo zajednički kolektivni identitet. Poput procesa socijalne kategorizacije kao osnove za postojanje predrasuda u kojem se razlikuju unutarnja skupina (ona kojoj pripadamo) i vanjska skupina, terorizam također zahtijeva razdvajanje ljudi u dvije kategorije. Razlikujemo skupinu „mi“ čije interese treba unaprijediti kroz terorističke aktivnosti, od skupine „oni“ protiv koje su usmjerene terorističke aktivnosti. Ova kognitivna dihotomija može biti na religijskom, etničkom, rasnom ili dr. kulturnom kriteriju. U ovoj dihotomiji, „mi“ smo promatrani kao moralni, u pravu, dobri i jaki, a „oni“ su nemoralni, u krivu, loši i slabici (Schwartz i ostali, 2009).

Ovakva kategorizacija nije bitna samo za pripadnike terorističkih organizacija i potencijalne mete njihovih napada. Kategorizacija je, najblaže rečeno, konstrukt koji se nudi cijelom auditoriju koji promatra terorističke aktivnosti. U ovom smislu, terorističke aktivnosti promatramo u kontekstu identitetskih odrednica na kojima smo formirani (Azinović, 2012). Ako dijelimo zajednički identitet sa skupinama i pojedincima koji se koriste terorizmom, veća je mogućnost da ćemo imati razumijevanja za njihove političke ciljeve i bit ćemo skloniji opravdati nasilje kojim se pritom služe. Osjećaj zajedničkog identiteta nas vodi da promatramo događaje u svijetu u odnosu na njihov značaj za nas kao članove skupine, radije nego kakve implikacije ti događaji mogu imati za nas kao pojedince. Drugim riječima, ako su članovi nasilne političke grupe na našoj strani, pripisujemo im vrline "boraca za slobodu." Ako su na suprotnoj strani oni su teroristi (Sageman, 2017).⁷

Da bi formulacija identiteta rezultirala konfliktom moraju se odigrati dva procesa: grupno članstvo se mora formulirati, a potom slijedi artikulacija kulturne distance⁸ između skupina koja dozvoljava razvijanje dehumanizacije nužne za viktimizaciju vanjskih skupina (McAllister & Schmid, 2011). Samokategorizacija, odnosno prihvaćanje zajedničkog socijalnog identiteta, olakšava i čini mogućim kolektivno ponašanje. Ona istodobno umanjuje unutargrupne i izoštrava međugrupne razlike. Također, ona briše individualne razlike pripadnika vanjske skupine i reducira ih na jednodimenzionalne stereotipe, što rezultira fenomenom iluzije homogenosti vanjske skupine. Daljnja depersonalizacija pripadnika vanjske skupine kombinirana sa stereotipima može voditi njihovoj dehumanizaciji (Sageman, 2017). Prema perspektivi socijalnog identiteta, dehumanizacija članova vanjske skupine može biti prirodna i automatska, odnosno dio samokategorizacije. U takvim uvjetima ne postoje potreba za bilo kakvim dodatnim procesom desenzitizacije, indoktrinacije, ili ispiranja mozga na putu radicalizacije. Primjerice, Islamska država dehumanizira i demonizira bilo koga tko nije musliman sunit priklonjen IS (Ingram, 2016). U dugotrajnim konfliktima, neprijatelj se još više promatra kao manje čovječan (McCauley & Moskalenko, 2011), dakle dehumaniziran.

Samo malen broj društava uspio je odvojiti fenomen kolektivnog identiteta od nasilja. Većina društava nisu homogena već strukturirana, stratificirana, izdiferencirana i identitetno heterogena (Lalić, 2014). Uobičajene društvene razlike u društveno nepovoljnim okolnostima mogu dovesti do snažne polarizacije koja vodi međugrupnom nasilju. Ove izrazito nepovoljne okolnosti obično su vezane za razdoblja naglih društvenih potresa u vidu naglih promjena ekonomске strukture, naglih demografskih promjena, migracija, političkih nestabilnosti, terorističkih akata, revolucija i ratova. Ovake promjene osim što unose nestabilnost u društveni život, također stvaraju nesigurnost kod pojedinca i društvenih skupina koje opažaju stvarnu ili prividnu ugroženost kolektivnog identiteta. Heterogenost ili homogenost određenog društva može imati utjecaj na pojavu ili izbijanje terorizma kao odabranog načina nasilnog izražavanja određenih političkih aspiracija. Međutim, kad je u pitanju pojedinačno uključivanje u terorističku organizaciju, nalazi određenih istraživanja pokazuju potpuno drugačije rezultate. Post (1998) kao zanimljivost ističe istraživanje socijalnog porijekla baskijskih separatističkih terorista ETA⁹ koje je proveo Clark (1983). Španjolska pokrajina Baskija je ekstremno homogena. Svega osam posto obitelji je miješanog baskijsko-španjolskog porijekla. Potomci ovih obitelji su tretirani kao polutani i predmet su izrugivanja. Istraživanje članova ETA-e pokazalo je kako daleko veći postotak (više od 40 posto) terorista dolazi iz miješanih baskijsko-španjolskih obitelji, što sugerira kako su oni sociološki marginalni. Oni pokušava-

7 U ovom kontekstu Sageman ističe primjer Jalaluddina Haqqania koji je u vrijeme ruske invazije na Afganistan bio borac za slobodu, a potom terorist, dok su njegove aktivnosti ostale identične.

8 Kulturna, socijalna, etnička i slična distanca je mjerilo predrasuda prema vanjskim skupinama ovisno koji temelj socijalne kategorizacije je operativan.

9 ETA - Euzkadi Ta Askatasuna (Baskijska domovina i pokret oslobođenja).

ju „nadbaskiti Baske“ kroz djela terorizma kako bi demonstrirali njihovu autentičnost (Post, 1998). Promatrano kroz prizmu psihologije mase, ovaj nalaz smatramo gotovo i očekivanim. Najnesigurniji pojedinci u masi pokazuju spremnost počinjenja najekstremnijih djela. U ovom slučaju radi se o pojedincima „nečistog“ baskijskog identiteta koji nastoje „svoju krv etnički pročistiti“ uključivanjem u nasilnu promociju ideja etničkih Baska.

Teroristička retorika je polarizirajuća i absolutistička (Post, 1998). To je crno-bijela retorika „mi protiv njih,“ bez nijansi sive boje. Pojedinac, u nemogućnosti suočavanja s vlastitim nedostatcima, treba metu za okrivljavanje i napad zbog vlastitih unutarnjih nedostataka. Smatratи „njih“ izvorom naših problema pruža snažno psihološko zadovoljavajuće objašnjenje o tomu što je krivo krenulo u našim životima. Razmišljanje „mi protiv njih“ evidentno postoji u konfliktima temeljenima na etnicitetu (Schwartz i ostali, 2009). Etničke patnje mogu bilo koju skupinu uvjeriti kako su njezin teritorij ili prava nezakonito usurpirana. Kulturne vrijednosti mogu promovirati, tolerirati ili se suprotstavljati terorizmu kao strategiji vođenja političkog konflikta. Da bi se razvile terorističke aktivnosti potrebno je i da grupne kulturne vrijednosti uključuju jake kolektivističke principe, odnosno razmišljanje u kategorijama „mi i oni,“ kao i da postoje opažene prijetnje postojanju skupine, ali i derogacija i dehumanizacija pripadnika vanjske skupine.

S razine osobnog identiteta, Schwartz et al. (2009) uočavaju dva potencijalna ishoda koja mogu biti osobito relevantna za izbijanje terorističkog identiteta. Radi se o autoritarnom isključivanju i besciljnoj difuziji identiteta. Autoritarno isključivanje predstavlja usvajanje određenih obveza bez razmatranja alternativa, dok difuzija identiteta predstavlja neposvećenost i uključivanje s malo ili nimalo sustavnog istraživanja. Kod autoritarnog isključivanja, biti „teroristom“ postaje središnji element u definiranju sebe, premda termin koji sebi pripisuje obično jest „borac za slobodu,“ „branitelj vjere“ i sl. Pojedinci koji su besciljno difuzni, posebno su vulnerabilni prema terorističkom zavođenju budući da terorističke ideologije pružaju određenost, svrhu i posvećenost, u smislu davanja pravca životu koji prije toga nije imao vodilje.

Dakle, veze terorizma s identitetskim pitanjima u prvom je redu nastojala objasniti teorija socijalnog identiteta. Međutim, ona ne daje odgovore zašto toliki broj ljudi koji imaju razvijen kolektivni identitet istodobno ne pokazuje znakove radikalizacije. Perspektiva socijalnog identiteta naglašava kako čak iako se netko identificira s određenom skupinom, on/ona ne čini sve što članovi te skupine predlažu (Blackwood i ostali, 2016). U odgovoru na ovo pitanje Berger (2017b) predlaže kako za razvoj nasilnog ekstremizma nije dovoljno imati identifikaciju s unutarnjom skupinom, već je potrebno postojanje vanjske skupine koja se percipira prijetećom po interesu skupine s kojom se identificiramo.¹⁰

S druge strane, McCauley (2007) ističe kako je snaga grupne identifikacije temelj međugrupnog konflikta, posebno kod velikih skupina. Schwartz et. al. (2009) objašnjavaju kako ne samo da su procesi kulturnog, socijalnog i osobnog identiteta u pozadini terorizma, već također i interakcija između specifičnih kulturnih, socijalnih i osobnih identitetskih konfiguracija igra veliku ulogu u determiniranju vjerojatnosti da će se netko uključiti u terorizam. Jedan od prvih preduvjeta terorizma jest kolektivizam, odnosno prioritizacija grupnog nad individualnim. Post (2005b) ističe fuziju individualnog i grupnog identiteta kod pripadnika terorističkih organizacija, odnosno subordinaciju individualnog kolektivnom identitetu. Primat dobija ono što služi skupini, organizaciji ili mreži. Stavljanjem individualnog identiteta na raspolaganje organizaciji, ne preostaje prostor za individualne ideje, individualni identitet i individualno donošenje odluka. Važnu ulogu imaju terorističke vođe koje se može promatrati kao „menadžere identiteta“ (Schwartz i ostali, 2009). Identitet je konačni element ideologije (Berger, 2017a).

¹⁰ Ovdje se dalje može polemizirati kako se i uz postojanje prijeteće vanjske skupine ne odlučuju svi niti većina pripadnika unutarnje skupine na terorizam. Mechanizam koji ih potiče na radikalizaciju i uključivanje, sukladno našoj tezi, čine usvojene predrasude prema vanjskoj skupini.

Pitanje identiteta je jedno od središnjih pitanja etničkog terorizma. Etnička teroristička skupina započinje borbu ojačavanja etničkog identiteta. Drugi identiteti poput regije, plemena, sekte, obitelji i države su rivalitetni izvori identiteta za pojedince. Sukladno tomu, prvi zadatak za teroriste jest učiniti etnicitet politički istaknutim za veću etničku zajednicu. Potom slijedi mobilizacija identiteta koji mora biti organiziran da bi postao politički učinkovit (Byman, 1998). No, nisu pitanja identiteta središnja samo za etnički terorizam. Religijski terorizam ova pitanja također drži iznimno važnim, kao i terorizam radikalne desnice. Osjećaj identiteta nalazi se u središtu radikalizacije esktremne desnice u Europi (Kallis i ostali, 2018). Kriza identiteta kroz koju prolaze osobito mladi useljenici etničkog porijekla iz muslimanskih zemalja na Zapad je također važan faktor na putu mobilizacije i radikalizacije prema terorizmu. McCauley (2012) ističe ideju dvojice prominentnih intelektualaca prema kojoj je radikalizacija muslimana u Europi proizvod političkog otuđenja. U tom smislu referira se na Roya (2004) koji radikalni islam vidi kako izbjega iz modernih izazova tradicionalnom identitetu muslimana i Fukuyamu (2006) koji naglašava kako su muslimani na Zapadu, osobito u Europi, prihvatali identitet globalne *Ummet* koji je izložio Osama bin Laden. Otuđenje prema ovoj konstataciji proistječe iz neriješenih pitanja, odnosno krize identiteta muslimana na Zapadu. Radikalizacija je izravno povezana s krizom identiteta, a naročito s osjećajem neprihvaćanja ili nepripadanja koje može biti rezultat niza faktora, poput iskustva diskriminacije i nejednakosti, rasizma, skorašnje migracije te općenito nedostatka naklonosti ili gubitka veze s obitelji, zajednicom i državom. U sličnom kontekstu razmatra se i traganje za identitetom. S navedenim se ne slažu Schwartz et al. (2009) koji među glavne pogreške u zaključivanju o terorizmu¹¹ smatraju i stajalište prema kojemu se pojedinci uključuju u terorizam zbog "traganja" za identitetom. Baš suprotno, oni se uključuju u terorizam kao način izražavanja već postojećeg identiteta.

Koncept identiteta bitan je i suprotnoj strani, onoj koja se bavi suzbijanjem terorizma. Sageman analizira mobilizirajući govor predsjednika Georgea Busha u suprotstavljanju Al Qaedi nakon napada 9/11 u kojem je Bush podsjetio Amerikance na njihov društveni identitet izjavljujući kako je "napad bilo na jednog Amerikanca, ili tri tisuće, napad na sve Amerikance" (Sageman, 2017, str. 2) i zaključuje kako je prijetnja "nama" učinila samopoimanje kao Amerikanaca daleko relevantnijim od individualnih identiteta. Perspektiva "Amerikanaca u opasnosti" naglasila je zajednički identitet koji je zasjenio individualne razlike. Bush je elokventno označio "nas," ljudi koji volimo slobodu, nasuprot "onih" koji mrze slobodu, što je kod Amerikanaca maksimiziralo razlike od zločinitelja i naglasilo zajedničke crte Amerikanaca. Kroz proizvodnju osjećaja zajedničkog identiteta u borbi protiv terorista, Bush je mobilizirao zemlju za rat.

Sageman (2017) povezuje teoriju socijalnog identiteta s korijenim uzrocima terorizma. Njegov glavni argument jest da političko nasilje nastaje iz zajednice političkog protesta, odnosno postupnog razbijanja iluzija učinkovitosti miroljubivih aktivnosti. Proces okretanja političkom nasilju i terorizmu započinje s patnjama, koje aktiviraju politizirani socijalni identitet nasuprot države i društva, rezultirajući u zajednici političkog protesta. Neke patnje su političkog karaktera od samog početka, naročito u različitim konstituentima sačinjenim od višestrukih etničkih, sektaških, industrijskih, imigrantskih i političkih interesa. Država bi morala osigurati da svatko ima proporcionalnu i poštenu zastupljenost u političkoj arenii, odnosno da se svi članovi zemlje osjećaju uključenim kao punopravni tretirajući ih jednakom. S navedenim stajalištem Sagemana se slažemo. Bilo koja nejednakost vodi polarizaciji između skupina koje nisu jednako tretirane, što dovodi do predrasuda prema svim pripadnicima vanjske skupine. Daljnja polarizacija vodi radikalizaciji koja može rezultirati nasilnim političkim akcijama, odnosno terorizmom.

¹¹ Kao ključne pogreške Schwartz et al. ističu zanemarivanje razumijevanja terorizma iz perspektive terorista; promatranje terorizma kao proizvoda psihopatologije pojedinaca i klasificiranje terorista kao kriminalaca ili antisocijalnih osoba.

Identitetska pitanja su važan pokretač terorizma, bez obzira radilo se o očuvanju vlastitog identiteta, traganju za identitetom ili krizom identiteta na individualnoj razini. Izloženim se uočava nepobitna veza terorizma i kolektivnog identiteta. Kroz tezu koju smo postavili pokazali smo kako proces socijalne identifikacije nije dovoljna osnova za objašnjenje uzroka terorizma. Socijalni identitet imaju po različitim osnovama gotovo svi ljudi na planeti, a jedan izrazito malen dio upušta se u izvođenje terorističkih akata protiv drugih identitetskih skupina ili njihovih pripadnika. Prijelaznu fazu vidimo u razvoju predrasuda kao koraku na putu radikalizacije koja može voditi terorizmu. Naravno, ni svi ljudi koji su usvojili predrasude ne okreću se automatizmom nasilju. Intenzitet bihevioralne manifestacije usvojenih predrasuda po Allportu (1954) ide od antiizričaja do otvorenog sukoba.

2.3. Psihološke teorije o uzrocima terorizma

Za razliku od prvih nastojanja psihološkog objašnjenja terorizma¹² koja su uzroke ovog fenomena tražile na individualnoj razini, Crenshaw (2000) je ukazala kako je danas općeprihvaćeno da se u psihološkim razmatranjima terorizma moraju uzeti u obzir višestruke razine analiza, u kojima se povezuju individualni faktori sa skupinom i društvom u cjelini.

Borum (2004) psihološke teorije terorizma dijeli na:

- Psihološka istraživanja terorizma prve generacije u koje svrstava psihoanalitičku teoriju, narcizam i rane tipologije, koje naglasak stavljuju na strukturu ličnosti i
- Suvremena psihološka istraživanja terorizma koja naglasak stavljuju na motiv i vulnerabilnost kao psihološke faktore koji mogu utjecati na okolnosti u kojim se određene osobe u određenom okruženju mogu uključiti u proces postajanja teroristom.

Rane psihološke teorije o uzrocima terorizma su redom odbačene kao neutemeljene. Psihopatologija terorizma unutar psihoanalitičkog okvira dolazi iz nesvesnih motiva i impulsa koji svoje izvorište imaju u djetinjstvu. Povezuje se s teorijom „sukoba generacija“ koja je temeljena na Freudovskoj interpretaciji terorizma kao psihološke reakcije sinova protiv očeva, proistekle iz Edipovog kompleksa. Narcistička teorija postavlja korijene terorizma u defekt osobnosti koji je doveo do pogrješnog doživljaja sebe (Borum, 2004). Za psihopatološku teoriju Victoroff (2005) ističe kako se na jednom kraju spektra nalazi popularno mišljenje prema kojemu su teroristi psihopati ili umobolni. Tvrđnja o sociopatiji terorizma, premda bez empirijskih dokaza, otvara važno pitanje je li terorizam antisocijalno ili prosocijalno ponašanje. Zdravorazumski zaključak bi bio kako bilo koja osoba koja je spremna povrijediti druge manifestira antisocijalno ponašanje. Međutim, postoje određena objašnjenja koja diskreditiraju simplificirane tvrdnje da je terorističko postupanje antisocijalno. U prvom redu, ekstenzivni dokazi sugeriraju da pripadnici njihove unutarnje skupine, teroriste promatraju kao heroje, tj. borce za slobodu. Drugo, dokazi iz literature pokazuju kako akcijama terorista, čak i onim u kojima sami pogibaju, određene koristi može imati njihova rodbina, odnosno društvena skupina kojoj pripadaju. Horgan (2014) ističe kako se ne uključuju svi psihopati u nasilno ponašanje, ali nasilje često jest ispušni ventil za agresivne i impulzivne sklonosti povezane sa psihopatijom. Kad se povlače analogije s terorizmom, Horgan kao relevantne indikacije vidi nedostatak grižnje savjesti ili krivice kod psihopata za vlastite aktivnosti i egoistične poglede na

¹² Psihološkim istraživanjima terorizma prethodila su kriminološka istraživanja karakteristična za vrijeme u kojemu se terorizam odigravao. Tijekom 70-ih godina 19. st., u vrijeme jačanja terorizma u Rusiji i Italiji, kriminolog Cesare Lombroso je vjerovao da je kriminalitet urođeno stanje, a terorističko ponašanje, naročito bacanje bombi, pripisivao je pelagri i drugim stanjima manjka vitamina (Reich, 1998).

svijet koji su nekompatibilni s osjećanjem bilo kakve istinske brige za dobrobit drugih. Ipak, argument psihopatije terorizma je limitiran.

Kako smo već naglasili, suvremene psihološke teorije terorizam dovode u vezu s dva faktora, motivom i vulnerabilnošću (Borum, 2004). Motivacija neke osobe za uključivanje u terorizam u suštini jest cilj ili ideo-logija skupine. U pregledu postojeće literature, tri motiva se posebno ističu i čine konzistentnima: nepravda, identitet i pripadnost. Percepcija nepravde je dugo bila prepoznata središnjim faktorom u razumijevanju kako općenito nasilja, tako i specifičnosti terorizma. Potraga za identitetom može povući pojedinca prema ekstremističkim ili terorističkim organizacijama na više različitih načina. Varijanta ovog procesa je ona u kojoj osoba definira svoj identitet kroz pripadnost skupini. U radikalnim ekstremističkim skupinama, mnogi budući teroristi pored osjećaja značenja, nalaze i osjećaje pripadanja, povezanosti i afilijacije (Borum, 2004). Ovi motivi su povezani i s potencijalnom vulnerabilnošću i često se moglo utvrditi kako se sva tri faktora kumulativno pojavljuju kod terorista.

Victoroff (2005) je psihološke teorije o terorizmu podijelio na psihanalitičke i ne-psihanalitičke. Psihanaliza je temeljena na propozicijama prema kojim je veći dio mentalnog života podsvjesan. Psihološki razvoj ide naprijed u fazama temeljenim na infantilnim seksualnim fantazijama, a psihološki poremećaj proizlazi iz neriješenih intrapsihičkih konflikata koji se odnose na te fantazije. U psihanalitičke teorije Victoroff ubraja teoriju identiteta povezanu s niskim samopoštovanjem odnosno neizgrađenim identitetom,¹³ teoriju narcizma, teoriju paranoje i apsolutističko-apokaliptičku teoriju. U nepsihanalitičke teorije Victoroff ubraja kognitivne teorije, teoriju traganja za novitetima i poniženje-osveta teoriju.

Nasuprot ovim teorijama, Horgan (2017) naglašava kako psihologija ne može trenutno ponuditi jasne odgovore zašto se neke osobe uključuju u terorizam dok većina to ne čini i nastavlja kako postoji širi koncenzus u literaturi psihologije o terorizmu prema kojemu situacijske karakteristike određuju terorističko ponašanje, što ne znači da ne postoji prostor za osobnu dispoziciju terorizmu. Slično tomu i Crenshaw (2000) ističe kako većina analitičara terorizma ne smatra osobne faktore važnima za terorističko ponašanje, već da je terorizam primarno grupna aktivnost. Terorizam nije rezultat psihopatologije ili ličnosti pojedinačnog tipa. Zajednička ideološka posvećenost i solidarnost grupe su daleko važnije determinante terorističkog ponašanja od individualnih karakteristika. Pa ipak, Post (2006) ističe kako je unutar svake terorističke skupine moguće pronaći motivacijske razlike među članovima. Nadalje, Horgan (2005a) ističe kako individualni psihološki pristup razumijevanju terorista nije moguć zbog goleme heterogenosti terorizma. Argumente o heterogenosti podržavaju i kulturni faktori. Savim je jasno kako zapadni analitičari imaju vrlo malo znanja i ne razumiju temeljne socijalne, kulturne i druge relevantne razlike koje postoje između Zapadne Europe, Bliskog istoka ili Azije. Horgan ističe kako istraživači moraju prepoznati važnost heterogenosti terorizma i to ne samo preko spektra različitih terorističkih skupina, već čak i unutar određenih skupina.

Analize terorizma s individualne razine koje su se temeljile na psihološkim karakteristikama pojedinca, nakon inicijalnih istraživanja u ovom smjeru, dovele su do odbacivanja postavki o postojanju specifičnog terorističkog tipa ličnosti. Daljnjim istraživanjima utvrđeno je kako ne postoji ni tipičan profil terorista te kako je profiliranje u borbi protiv terorizma izrazito pogrješan pristup. Velik broj autora je dao svoje mišljenje o (ne) postojanju abnormalnih crta ličnosti kod terorista ili specifičnog profila ličnosti terorista. Ne postoji teroristička ličnost, niti postoji precizan psihološki ili bilo kakav drugi profil terorista (Borum, 2004). Ne postoji standardni profil terorista, ali postoje karakteristike koje se ponavljaju (Roy, 2017a, 2017b). Detaljna analiza napadača je

13 Ovo pitanje identiteta ni na koji način nije povezano s teorijom socijalnog identiteta.

potvrdila kako ne postoji jedan profil terorista, što je jedna od najmanje osporavanih činjenica u istraživanju terorizma (Vidino i ostali, 2017). Ne postoji prepoznatljiv set socioških, demografskih ili crta ličnosti koji predviđa da će netko biti povučen prema terorizmu (Braddock, 2019). Pojam „tipičnog profila“ zbog determinističkog i biheviorističkog karaktera je sumnjiv u teoriji i kontraproduktivan u praksi (Guidère, 2012). Post (2005a) ističe kako nije teško dokazati kako su teroristi psihološki “normalni” u smislu da nisu klinički psihotični, depresivni, ozbiljno emocionalno poremećeni, niti ludi fanatici. Schwartz et al. (2009) ističu kako za razliku od samoubojica i ubojica koji izvršavaju masovna ubojstva u školama ili na radnim mjestima, počinitelji terorističkih djela uključujući samoubilačke terorističke akte ne pokazuju znakove depresije, psihotizma ili sociopatije, već povećan osjećaj svrhe, privrženosti skupini i fokusiranosti na zadatak. Ne postoji specifična ličnost ili profil iza nasilnih ekstremista. Ekstremisti nisu ludi, iracionalni fanatici, niti su siromašni i manje obrazovani od prosjeka. Oni su beznačajni sa stajališta psihologije i vjerojatno dolaze iz redova obrazovanih i skupina višeg statusa (El-Said & Barrett, 2011). Ipak, Horgan (2005a) ističe kako je ideja da postoji teroristička ličnost, koja je bila karakteristična za psihološka istraživanja terorizma kasnih 1970-ih i 1980-ih godina, ponovno izronila u mjesecima nakon napada 9/11. Pored aspekta individualne psihologije, postojale su određene tendencije dokazivanja bioloških uzroka terorizma, koje su također brzo odbačene.

U mnoštu psiholoških teorija koje su pokušale dati odgovor na pitanje „zašto terorizam?“ raspon predloženih teza išao je od psihopatologije na jednom ekstremu do sasvim racionalno donesene odluke o pokretanju terora na drugom ekstremu. U potonjem smislu ističe se teorija racionalnog izbora (RCT¹⁴), kao jedna od najčešćih teorija kojom se objašnjavaju različita ljudska ponašanja. Ona postavlja kako su ljudi racionalni akteri čije je ponašanje rezultat *cost/benefit* kalkulacija sukladno ranije određenom setu sklonosti. Victoroff (2005) navodi kako odbacivanje teorija o psihopatologiji terorista, odnosno duševnim bolestima ili sociopatskim poremećajima nužno otvara pitanje je li ponašanje terorista posljedica njihovog racionalnog izbora. Crenshaw (1998b) objašnjava kako se promatrano kroz prizmu ove teorije za terorizam prepostavlja kako izražava kolektivnu racionalnost. Radikalna politička organizacija koja ima kolektivne preferencije ili vrijednosti odlučuje se za terorizam kao način djelovanja iz niza opaženih alternativa. Ekstremisti načelno traže ili radikalnu promjenu *statusa quo*, koji bi donio novu prednost ili obranu privilegija koje oni opažaju da su ugrožene. Središnje pitanje jest kada ekstremističke organizacije pronalaze terorizam korisnim. Primarni standard kroz koji se terorizam uspoređuje s drugim metodama postizanja političkih ciljeva jest efikasnost. Međutim, teorija racionalnog izbora nije dovoljno razrađena da bi se mogla prihvati kao opća teorija o uzrocima terorizma, niti daje u potpunosti objašnjenje zašto i kako netko postaje teroristom.

2.4. Sociološke i socijalno-psihološke teorije o uzrocima terorizma

Za razliku od psiholoških teorija koje primarno naglašavaju individualne faktore, sociološke i socijalno-psihološke teorije naglasak stavljuju na skupinu. Victoroff (2005) u sociološke teorije o terorizmu ubraja teoriju socijalnog učenja, frustracija-agresija hipotezu, teoriju relativne deprivacije, teoriju opresije i nacionalno-kulturnu teoriju.

Teorija socijalnog učenja agresije, koju je postavio Bandura (1973) sugerira kako nasilje prati opservaciju i imitaciju agresivnog modela. Varijanta ove teorije je korištena i za objašnjavanje terorističkog ponašanja. Prema ovoj teoriji, terorističko ponašanje nije posljedica urođene agresivnosti već kognitivne “rekonstrukcije” moralnih

¹⁴ RCT – Engl. *Rational choice theory*.

imperativa (Victoroff, 2005). Mlade osobe koje žive u kolijevkama političkih konflikata mogu izravno svjedočiti terorističkom ponašanju i nastojati imitirati takvu vrstu ponašanja, odnosno što je više uobičajeno učiti iz njihove kulture javne glorifikacije terorista. Teorija socijalnog učenja može uzeti i didaktički oblik. Primjer za ovom nalazimo u učenju ekstremističkog oblika džihadu u mnogim medresama u Pakistanu i Palestini (Victoroff, 2005).

Horgan (2005a) naglašava kako se prema frustracija-agresija hipotezi (FAH¹⁵), odgovor na određenu frustraciju ili blokiranje zadobivanja osobnih ili ciljeva okoline može izraziti kao situacija „*fight or flight*“ (bori se ili bježi), odnosno kao agresivna reakcija, obrambena reakcija ili ništa od toga. Kritika ove teorije odnosi se prvenstveno na površan pristup prema kojemu je teško objasniti na koji način blokada može voditi terorizmu, kao i okolnost prema kojoj se samo nekolicina od ukupnog broja frustriranih osoba okreće terorizmu. Sageman (2006) kritizira hipotezu frustracije i agresije budući je toliko maglovita, da ne može biti u potpunosti ni potvrđena ni opovrgнутa. Sudeći prema sredinama iz kojih dolaze, članovi terorističkih organizacija nisu patili od dugoročnog relativnog siromaštva niti od patoloških predrasuda. U polemici s ovim navodima Sagemana ističemo kako nije provedeno nikakvo empirijsko istraživanje kojim bi se hipoteza o (ne)postojanju patoloških predrasuda opovrgavala, već se temelji na procjeni autora o sredinama iz kojih dolaze teroristi. Victoroff (2005) također naglašava kako je primjena teorije frustracija-agresija hipoteza na istraživanja terorizma bila kritizirana u nekoliko segmenata. U prvom redu, istaknuto je kako milijuni ljudi žive u frustrirajućim okolnostima, ali se nikada ne okreću terorizmu. Nadalje, mnogi teroristi uopće ne pripadaju klasama koje su u očaju, a čije frustracije tvrde da zagovaraju. Konačno, terorizam se ne pojavljuje uvijek kao posljednje sredstvo, nakon što su iscrpljene sve druge alternative. Analize teorije frustracija-agresija su dodatno odbacile concepte o postojanju psihičkih abnormalnosti, odnosno psiholoških karakteristika izdvojene terorističke ličnosti. Horgan (2003) jasno odbacuje frustracija-agresija hipotezu sa svim njezinim derivatima ukazujući da se radi o ozbiljno ograničenom analitičkom oruđu u kontekstu objašnjenja terorizma, bilo na individualnim ili kolektivnim temeljima.

Victoroff (2005) ističe kako teorija relativne deprivacije koju je postavio Gurr (1970) sugerira da ljudi postaju pobunjenici kad ne mogu podnosići patnje u kojima se nalazi većina onih kojima pripadaju (dodali bismo ili s kojim se po određenom osnovu identificiraju). Za ekstremističke strukture nije bitna stvarna deprivacija, već stvaranje percepcije deprivacije kod populacije čija se podrška traži i među kojima se kasnije regrutiraju potencijalni radikali, odnosno u kasnijim fazama i teroristi. U tom kontekstu, narativi koje sugeriraju igraju važnu ulogu. Eskremisti kreiraju narativ koji opravdava njihova uvjerenja. Ekstremisti povezuju vanjsku skupinu s krizom koja pogađa unutarnju skupinu, a unutarnju skupinu sa nasilnim rješenjem protiv vanjske skupine (Berger, 2017a). Što se kriza percipira većom, solucija je nasilnija i ekstremnija. Ovakva povezivanja su supstanca ekstremističke ideologije. U tom smislu, nije potrebno iskusiti nepravedne događaje iz prve ruke kako bi se stvorila motivacija postati teroristom (Silke, 2003). Nevolje na koje se većina terorističkih skupina poziva mogu biti virtualne, imaginarne ili povijesne (Horgan, 2005b). Protivno intuiciji, najsiromašnije klase su često manje inklinirane prema nasilju, čak iako su najviše deprivirane (O'Neill & Alberts, 2007). Ekonomski disparitet, globalizacija, recesija i depresija stvaraju anksiozostnost i nezadovoljstvo. Osobno siromaštvo i bogatstvo ne igraju ulogu (Lutz & Lutz, 2008). Victoroff (2005) ipak kritizira ovu teoriju, povezujući je u većoj mjeri s pitanjima identiteta, a u manjoj mjeri s pitanjima ekonomске deprivacije. Imajući u vidu kako se cijela skupina kojoj pripada politički akter (unutarnja skupina) suočava s ekonomskim nejednakostima povezanima s vanjskom skupinom, odluka za sudjelovanje u političkom nasilju nije povezana s fenomenom ekonomске klase, već fenomenom grupnog identiteta.

15 FAH – engl. Frustration-aggression hypothesis. Teoriju je originalno postulirao Berkowitz (1965).

Kada je u pitanju nacionalno-kulturna teorija, Victoroff (2005) ističe kako su Weinberg i Eubank (1987) postavili kako se terorizam različito manifestira u kolektivističkim u odnosu na individualističke kulture. U kolektivističkim kulturama, identitet pojedinca je primarno izведен iz društvenog sustava, u kojemu se svijet dijeli na unutarnje i vanjske skupine. Osobna dobrobit je povezana s dobrobiti skupine. U individualističkim kulturama, identitet je izведен iz osobnih ciljeva. Prema Weinbergu i Eubanku, terorizam je svojstveniji kolektivističkim kulturama u kojima su mete napada vanjske skupine. S druge strane, u individualističkim kulturama postoji manja inhibicija za napade na pripadnike vlastite skupine. Wiedenhaefer et al. (2007) su istraživali zašto se većina svjetskog terorizma događa u samo nekoliko država. Kao jedinstvenu kulturnu vrijednost koja je povezana s terorizmom utvrdili su izbjegavanje neizvjesnosti koje je povezano sa stresom. Otuđeni članovi skupine pronalaze utjehu u prihvaćanju kolektivnog sustava vrijednosti koji obeshrabuje nesuglasice, ojačava osjećaje svrhe skupine i nameće striktna pravila. U skladu s tim, kulture različito reagiraju kad je pred njima nesigurna budućnost. Neke reagiraju tjeskobno, dok druge to prihvaćaju kao životnu činjenicu. U skladu s ovim nalazima, Post (1998) naglašava kako, budući da je svaka teroristička skupina jedinstvena, ona mora biti izučavana u kontekstu vlastite nacionalne kulture i povijesti.

Kako je već naglašeno, većina autora se slaže kako ne postoji jedna teroristička ličnost ili profil. Borum (2004) naglašava kako u skladu s tim ne postoji ni specifična konstelacija životnih iskustava koja bi bila nužno dovoljan uzrok terorizma. Uloga životnih iskustava u razumijevanju staza terorizma temeljena je uglavnom na određenim emocionalnim i bihevioralnim temama, najčešće nepravdi, zloupорabi i poniženju. One su često usko povezane. Ugnjetavanja i nevolje su bile među najpopularnijim objašnjenima kad se govori o evaluiranju političkog nasilja općenito i posebno terorizma. Maskaliūnaitė (2015) vidi opaženu nepravdu kao jedan od najsnažnijih motivatora za uključivanje kako u društvene pokrete, tako i u nasilne skupine. U kontekstu teorije opresije, Chaliand i Blin (2007) navode kako je ideja o socijalnoj i ekonomskoj nepravdi, kao uzroku terorizma povezana s ideoološkim kontekstom modernih političkih doktrina anarchizma, marksizma, nihilizma i fašizma koje propituju buržoaski poredak koji je danas utjelovljen u kapitalizmu i globalizaciji. U ovom smislu autori naglašavaju kako su se nakon 9/11, osim osude terorističkih napada pojatile i optužbe na konto Sjedinjenih Država, Zapada, kapitalističkog sustava, liberalizma ili globalizacije za stvaranje uvjeta za razvoj terorizma u zemljama s nepovoljnim položajem koje nemaju drugih sredstava otpora (američkom, Zapadnom, kapitalističkom) imperijalizmu. Chaliand i Blind ovakve analize smatraju lažnima, kao i postavku prema kojoj je istrijebljenje nepravde jedini mogući odgovor na terorizam. S ovim se načelno slaže i Schmid (2013) koji ističe kako je osjećaj nepravde vrlo snažan motivirajući faktor koji može potaknuti pojedinca da se uključi u militantne skupine. Međutim, činjenica da s jedne strane postoji toliko mnogo nepravde u svijetu, a s druge strane relativno malen broj terorista, govori kako se radikalizacija prema terorizmu ne može objasniti samo na ovaj način. Potrebno je još nešto u smislu *trigger eventa* ili kognitivnog otvaranja. Terorističke organizacije u mnogome koriste narative o opresiji za mobilizaciju podrške i reputaciju članstva. Narativi igraju važnu ulogu u procesu mobilizacije podrške ciljevima terorističke organizacije, ali i u individualnom procesu postajanja teroristom. U podlozi ovih narativa su identitetska pitanja, obično formulirana kroz kategorizaciju „mi-oni“ unutar koje se traži podrška i privrženost vlastitoj skupini te otklon i mržnja prema vanjskoj skupini. Ta identitetska pitanja idu dalje od čistog osvještavanja pripadnosti određenoj skupini i usmjerena su k izgradnji predrasuda prema vanjskoj skupini. Victoroff (2005) također ističe kako je više autora prihvatio tezu prema kojoj politička opresija uzrokuje političko nasilje gdje autori često kao motive za uključivanje u terorističke skupine navode nepravedan tretman vlada koje osporavaju identitet, dignitet, sigurnost i slobodu. Opresiju samu po sebi je teško izmjeriti, budući da se radi o subjektivnom gledištu i dojmu. Zato se koriste posredni mjerni instrumenti

za mjerjenje predrasuda i diskriminacije. Stoga ne postoje uvjерljivi empirijski dokazi koji podržavaju hipotezu da opresija ili njezina percepcija vodi ponašanje terorista (Victoroff, 2005). Opažena diskriminacija preko ekonomskih, političkih ili kulturnih linija može potaknuti strahovitu mržnju i uzrokovati etnički terorizam. U nastavku patnji nametnutih takvom diskriminacijom, slijedi isključivanje određene skupine iz politike (Byman, 1998). Političko isključivanje etničke skupine je konzistentniji i značajniji prediktor domaćih terorističkih aktivnosti nego opća politička represija ili ekonomska deprivacija (Choi & Piazza, 2014).

Terorizam je uistinu prema riječima Victoroffa (2006) visoko heterogen. Ne postoji jedno objašnjenje terorizma, ne postoji jedinstvena teorija koja bi dala objašnjenje motivacije izbjivanja terorizma na grupnoj osnovi, niti pojedinačne motivacije za postajanje teroristom.¹⁶ Kad su u pitanju uzroci terorizma, Horgan (2005a) navodi kako često postavljeno pitanje „zašto“ netko postaje teroristom nije dalo odgovore. Ključno pitanje jest „kako“ netko postaje teroristom, čime se implicira važnost cjelokupnog procesa. McAlister i Schmid (2011) su u svojoj klasifikaciji teorija o uzrocima terorizma, referirajući se na rad McCauleya i Moskalenkove (2008) ponudili i teoriju koju su nazvali teorija radikalizacije. U današnjem akademskom diskursu o terorizmu, radikalizacija je nezaobilazna tema. Naša hipoteza postavlja važnost usvajanja predrasuda kao faze ukupnog procesa radikalizacije prema terorizmu.

¹⁶ Bilandžić (2011), imajući u vidu s jedne strane razmjere društvene opasnosti terorizma, a s druge strane nedovoljnu istraženost fenomena sugerira da se sistematiziranjem teorijskih znanja o terorizmu i povezivanjem s bogatom empirijom kreće stvaranjem teorije terorizma.

3. RADIKALIZACIJA

Pojam „radikal“ izvorno nije imao negativne konotacije i koristio se za opisivanje onih koji su agitirali za demokraciju protiv despotizma, odnosno republikanizam umjesto rojalizma (Schmid, 2013). Radikalizam doslovce znači pristup fundamentalne promjene (vratiti se korijenu, iščupati ga i ponovno započeti) koji je pripisivan pobornicima ženskih prava, Martinu Lutheru Kingu, Nelsonu Mandeli, Margaret Thatcher i u retrospekciji Isusu, Koperniku, Muhamedu i Thomasu Paineu (Bailey & Edwards, 2017). Pridjev radikal (lat. *radicalis* od *radix* gen. *radicis* korijen) znači korjenit, ukorijenjen, potpun, temeljit, prvobitan, urođen, a imenica radikali označava one koji teže za korjenitim mijenjanjem nekog stanja (Domović i ostali, 2002). Radikali 19. stoljeća većinom nisu bili revolucionari već reformisti. Radikalizam 19. stoljeća primarno se odnosio na liberalna, anti-klerikalna, prodemokratska, progresivna politička stajališta koja su kasnije postala *mainstream*. Današnje konotiranje radikalnih islamista se kreće u suprotnom smjeru obuhvaćajući anti-liberalna, fundamentalistička, anti-demokratska i regresivna stajališta (Schmid, 2013). U recentnoj konceptualizaciji pojma radikal zaboravlja se kako je u kasnom 19. i ranom 20. stoljeću radikal označavao progresivno i pro-demokratsko (Lindekilde, 2016). Dakle, potrebno je razlikovati tradicionalnu uporabu termina radikalizma kao izražavanja legitimnog političkog mišljenja od recentnog uvođenja u debate o terorizmu. Bliska veza između radikalizma i nasilja je recentan fenomen.

U raspravama o terorizmu pojam radikalizacije je široko korišten, ali siromašno definiran (Borum, 2011a). Radikalizacija je općenito razvoj uvjerenja, osjećanja i aktivnosti podrške nekoj skupini ili cilju u konfliktu (McCauley & Moskalenko, 2011), odnosno pobliže, proces usvajanja sustava vjerovanja za opravdavanje korištenja nasilja kako bi se postigla društvena promjena i započinjanje aktivnog podržavanja i uporabe nasilnih sredstava u političke svrhe (Maskaliūnaitė, 2015). Radikalizacija je prema potonjoj definiciji, spor i stupnjevan proces, s konačnim rezultatom uključivanja u nasilnu kampanju. Bez obzira na stupnjeve, ističu se dvije različite faze radikalizacije: usvajanje vjerovanja i djelovanje u skladu s njima.

Dzhekova et al. (2016) naglašavaju kako je potrebno razlikovati kognitivnu i bihevioralnu radikalizaciju kako je predložio Neumann (2013), odnosno Borumovu (2011b) distinkciju procesa razvoja ekstremističke ideologije i vjerovanja od obrazaca aktivnosti u smislu stvarnog uključivanja u terorizam i nasilni ekstremizam. Kognitivna radikalizacija je povezana sa stavovima, mišljenjima, vjerovanjima, idejama. Bihevioralna radikalizacija se odnosi na ponašanje koje inklinira nasilju, odnosno terorizmu. Proces okretanja političkom nasilju uobičajeno se zove radikalizacija, ali postoje razlike u prihvaćanju ekstremističkih ili radikalnih ideja od pune spremnosti na uporabu nasilja. Velika većina ljudi koji dijele radikalne ideje ne nastavlja koristiti nasilje u njihovom ispunjenju (Sageman, 2017). Važno je prepoznati da radikalizacija stavova nije isto što i radikalizacija u ponašanju (McCauley, 2012), a terorizam je samo krajnja posljedica procesa radikalizacije (Silber & Bhatt, 2007).

Prepostavljena veza radikalizacije i terorizma traži sustavan pristup u istraživanju i konkretne empirijske dokaze. Uzročna veza između terorizma i radikalizacije je i dalje problematična premda su mnogi znanstvenici

upozoravali kako se radikalizaciju ne smije razumijevati kao prekursor terorizma (Dzhekova i ostali, 2016). Terorizam je jedan od najgorih mogućih ishoda nasilne radikalizacije, ali koji se može izbjegći. Svaki terorist jest radikal, ali nije svaki radikal terorist (Veldhuis & Staun, 2009). Biti simpatizer nije isto što i biti terorist. Populacija u kojoj se novače budući teroristi jest populacija simpatizera. Budući da je terorizam između ostalog, akt komunikacije usmjeren prema postojećim simpatizerima i široj neopredijeljenoj masi, za terorističku organizaciju bitno je radikalne stavove i mišljenje izgraditi kod što većeg broja ljudi. Izgradnju radikalnih stavova pomaže stvaranje predrasuda prema vanjskoj skupini.

Klasifikacija uzroka terorizma komplementarna je razumijevanju uzroka radikalizacije, što ukazuje na važnu okolnost kako je sustavnim proučavanjem terorizma, radikalizacija utvrđena kao važna faza na putu postajanja teroristom. Uzroke radikalizacije koja može voditi terorizmu, Schmid (2013) sistematizira na razine:

1. *Mikro-razina*: individualna razina koja uključuje identitetske probleme, neuspjelu integraciju, osjećaje otuđenja, marginalizacije, diskriminacije, relativne deprivacije, poniženja i sl.;
2. *Mezzo-razina*: širi radikalni milje, odnosno šire društveno okruženje koje podržava ili služi kao mjesto okupljanja i referentnu skupinu koja je potlačena i koja podnosi nepravdu;
3. *Makro-razina*: uloga vlade i društva kod kuće i u inozemstvu, radikaliziranje javnog mnijenja i politike te napetosti u odnosima većina-manjina.¹⁷

Borum (2004) uzroke radikalizacije klasificira na razine: pojedinca, grupe, mreže, organizacije, masovnog pokreta, socio-kulturnog konteksta i međunarodnog/međudržavnog konteksta. Kao i u slučaju razumijevanja terorizma postoji koncenzus da najveću analitičku snagu za razumijevanje složenog fenomena radikalizacije daju grupna, organizacijska i socijalna psihologija s posebnim naglaskom na kolektivni identitet (Post, 2006).

3.1. Faktori radikalizacije

Radikalizacija se može razumijeti kao proces kroz koji pojedinci postaju uvjereni u opravdanost nasilne aktivnosti te u konačnici postaju odlučni uključiti se u nasilje (Dandurand, 2015). Suštinski, radi se o fenomenu koji rezultira iz složene interakcije više faktora koji ne vode nužno nasilju, odnosno radi se o procesu u kojem ljudi prihvataju opcije, poglede i ideje koje mogu, ali ne moraju voditi do akata nasilja. Silke (2003) govori o kombiniranom utjecaju brojnih faktora koji guraju i vuku nekoga da postane teroristom. Ovi faktori variraju ovisno o kulturi, društvenom kontekstu, terorističkoj skupini i uključenim pojedincima. S ovakvim pristupom slaže se i Ranstorp (2016) koji mehanizme radikalizacije vidi kao uzajamni utjecaj:

1. Faktora „guraj“ koji uključuju: društvene, političke i ekonomске nevolje; osjećaj nepravde i diskriminacije; osobne krize i tragedije; frustraciju; otuđenje; fascinaciju nasiljem; traganje za odgovorima o značenju života; krizu identiteta; socijalno isključivanje; otuđenje; marginalizaciju; razočarenje u demokratske procese; polarizaciju itd. i
2. Faktora „povuci“ u koje spadaju: osobno traganje za osjećajem pripadnosti cilju, ideologiji ili društvenoj mreži; moć i kontrola; osjećaj lojalnosti i posvećenosti; osjećaj uzbuđenja i avanture; romantizirani pogled na ideologiju i cilj; mogućnost heroizma; osobno iskupljenje itd.

Jedan od pristupa sistematizaciji faktora radikalizacije odnosi se na spominjane razine analize uzroka terorizma odnosno radikalizacije. Faktori radikalizacije organizirani su oko tri razine analize: individualne (mikro-razina), grupne (mezzo-razina) i društvene (makro-razina) (Lindekilde, 2016). Literatura koja obrađuje

¹⁷ U kontekstu Bosne i Hercegovine, napetosti u odnosu većina-manjina cijenimo iznimno značajnim, o čemu će kasnije biti riječi.

fenomen radikalizacije uglavnom je bila fokusirana na individualnu vulnerabilnost i/ili izlaganje i mobilizaciju radikalnih okruženja (mikro i mezzo razine). Daleko manje pažnje je davano faktorima na višim društvenim i političkim razinama (makro-razini). Kad je u pitanju individualna vulnerabilnost, Lindekilde (2016) je u radovima više autora kao rizične faktore utvrdio nesigurnost u sebe, loše nošenje sa stresom, nerazumijevanje perspektive drugoga, prijelomni životni događaji (upis na fakultet, migracija, smrt u obitelji, gubitak posla i sl.) te iskustvo društvene, kulturne ili političke patnje. Na srednjoj razini analize nalazi se izlaganje radikaliziranom miljeu kroz samo-selekciju, društvenu selekciju ili vanjsko regrutiranje. Izlaganje podrazumijeva razgovor s agentima radikalizacije ili čitanje radikalnih materijala (*offline* ili *online*). Dolaskom u kontakt s istomišljenicima potvrđuje se ispravnost inicijalnih stavova i uvjerenja. Makro-razinu analize Lindekinde je nazvao izbjijanje/ pojavljivanje radikaliziranih okruženja.

Kao i za terorizam, događaj okidač (*trigger event*), u smislu katalizatora radikalizacije, igra važnu ulogu. Radi se o događaju koji je potaknuo proces radikalizacije. Radikalizacija najčešće nastupa nakon određenog događaja koji subjekt smatra nepodnošljivim ili izrazito nepravednim (Guidère, 2012). Propaganda i regrutiranje su također često katalizatori. Propaganda nudi doktrinarne argumente koji služe legitimiranju ekstremističkih pozicija. Regrutiranje je način dovođenja radikala u orbitu organiziranih terorističkih aktivnosti (Dzhekova i ostali, 2016).

Schmid (2013) govori o „korijenim uzrocima“ radikalizacije, koji su redom slični korijenim uzrocima terorizma, ali nešto širi. Veldhuis i Staun (2009) nude svoj model korijenih uzroka radikalizacije prema kojemu razlikuju makro i mikro razinu unutar kojih su diferencirali uzroke od katalizatora radikalizacije. Na makro razini razlikuju političke, ekonomski i kulturne uzroke, na koje kao katalizator djeluju događaji okidači. Među uzrocima makro razine posebno ističu lošu integraciju imigranata, pogreške u međunarodnim odnosima i politici, ekonomsku deprivaciju i siromaštvo te globalizaciju i modernizaciju (ne samo tržišne ekonomije već i ideologija, time i globalizaciju selefizma). Na mikro razini razlikuju društvene i individualne uzroke. Društvene uzroke kategoriziraju na socijalnu identifikaciju, socijalnu interakciju i grupni proces te relativnu deprivaciju, kojima su katalizatori regrutiranje i događaji okidači. Individualni uzroci su vezani za psihološke karakteristike, osobna iskustva i radikalizaciju kao strateški izbor sa istim katalizatorima.

U pregledu znanstvenog doprinosa razumijevanja radikalizacije i nasilnog ekstremizma, Borum (2011a) je između ostalih teorija istaknuo socijalnu psihologiju kao potencijalno obećavajuću znanost koja bi mogla podržavati daljnja istraživanja procesa radikalizacije. Socijalna psihologija je u istraživanju radikalizacije fokus stavila na međugrupnu dinamiku i konflikt. U tom smislu, ključne točke su fenomeni: grupne polarizacije (kultivacija ekstremnih stavova u grupnom kontekstu), grupnog mišljenja (nastojanje otklona od vlastitog mišljenja prema grupnom u želji postizanja koncenzusa), pristranosti¹⁸ u pogledu vanjske/unutarnje skupine (pripisivanje pozitivnijih atribucija i pozitivnije ponašanje prema pripadnicima unutarnje skupine u odnosu na vanjsku), smanjivanja osjećaja odgovornosti za "grupne" aktivnosti (u kontekstu nasilja), opaženih stimulansa i nagrada (osjećaj pripadnosti, osjećaj značenja, traganje za uzbuđenjem ili pragmatični način osiguranja temeljnih potreba za opstanak), grupnih normi i pravila (koje reguliraju ponašanje člana skupine u smislu šta misle i kako se ponašaju, kroz društveni konformni pritisak). Svi fenomeni koje navodi Borum su izravno ili neizravno povezani s predrasudama.

¹⁸ U ovom djelu autor je koristio englesku riječ bias koju smo preveli kao pristranost. Riječ bias se prevodi i kao predrasuda. Prijevod riječi kao pristranost i jeste u konotaciji predrasuda, odnosno neutemeljene pristranosti. Borumov rad iz 2011. jedan je od rijetkih teorijskih radova koji je nagovjestio postojanje predrasuda (odnosno pristranosti) u kontekstu mogućeg faktora uzročnika radikalizacije.

Bitan konstrukt za razumijevanje fenomena radikalizacije jest polarizacija društva. Polarizacija je konstrukt mišljenja kojim se društvo dijeli na pretpostavkama identiteta "mi" i "oni" kroz narative kojim se prenaglašavaju razlike između pripadnika skupine, a narativi o drugim simplificiraju i stereotipiziraju, što sve vodi prema stvaranju i ojačavanju predrasuda prema pripadnicima vanjskih skupina. Polarizacija ne mora nužno voditi radikalizaciji, odnosno radikalizacija ne mora rezultirati iz rastuće polarizacije. Međutim, podijeljene zajednice s jakim razmišljanjem "mi i oni" te neprijateljstvima između skupina predstavljaju idealno tlo za ekstremističke ideologije kojim se iskorištavaju osjećaji straha, nepovjerenja i odbacivanja (Lenos i ostali, 2017). Jedan od kručajalnih sastojaka nasilne radikalizacije jest mentalitet "mi protiv njih" (Yusoufzai & Emmerling, 2017).

Nadalje, članstvo u određenoj skupini i dinamika odnosa u skupini su također važni faktori radikalizacije. Grupno članstvo igra ključnu ulogu u razumijevanju zašto ljudi biraju ovu vrstu nasilja, budući da je 95% terorističkih napada počinjeno od grupe ljudi (Doosje i ostali, 2016). Terorizam je grupni fenomen, budući da je skupini lakše pripremiti napad, a skupine djeluju i kao motivirajući faktor za stvarno izvršenje napada. Postoje i određene postavke koje daju prednost specifičnim faktorima ili kombinaciji faktora koja daje sinergijski učinak za radikalizaciju. Kod vjerske radikalizacije treba imati u vidu kako nijedna religija, nije instrument radikalizacije niti deradikalizacije. Ranstorp (2010) razlikuje unutarnje i vanjske faktore radikalizacije islamista. Unutarnji faktori se odnose na prevalirajući nedostatak javne debate muslimana o opravdavanju nasilja, polarizirajuću javnu retoriku, stigmatizaciju, političku polarizaciju, krizu identiteta, otuđenje, nazočnost radikalnih imama, glorifikaciju džihadu i mučeništva, diskriminaciju i kriminalizaciju. Vanjski faktori uglavnom su vezani za politiku Zapada kao izvor radikalizacije pojedinaca u muslimanskim zajednicama. U ovom smislu, kao eksterni faktor dominira dvostruki standard Zapada u regijama poput Čečenije, Iraka, Kašmira, Somalije i Palestine. Roy (2006) smatra kako je selefizam fundamentalno suprotan svim kulturnim ili nacionalnim oblicima islama, a radikalizacija je posljedica vesternizacije muslimana rođenih i koji žive u Europi. Dekulturacija i individualizacija su dva ključna pitanja u procesu radikalizacije. Islam je izraz rekonstruiranog sebe u odnosu na virtualnu ummu.

Kad je u pitanju radikalizacija desno-orientiranih i lijevo-orientiranih skupina, nešto drugačiji faktori igraju važnu ulogu. Nova radikalna desnica provodi populizam isključivanja usmjeren protiv nezaposlenih stranaca, stranaca optuženih za kriminalitet, izbjeglica, imigranata, manjina (etničkih, vjerskih, seksualnih), a odlikuju ga rasizam, ksenofobija i ultra-nacionalizam (Dzhekova i ostali, 2016). Desno orientirani ekstremizam u sebi sadrži dva seta socijalnih konstrukcija (Frindte i ostali, 1996): prvo, socijalne konstrukcije o nejednakosti koje se kreću oko stajališta da su ljudi prirodno nejednaki i drugo, socijalne konstrukcije o nasilju kojim se prihvata nasilje kao takvo kao i spremnost uporabe nasilja. Nasuprot desno radikalnih ideja koje se vode ekskluzijom i neprijateljstvom prema autsajderima, lijevo orientirani radikali vjeruju u inkluzivno društvo, odnosno transformaciju svijeta u društvo pravde i jednakosti na revolucionaran način. Njihovi „neprijatelji“ nisu migranti, već bogate i više klase. Obnovljeni lijevi ekstremizam danas je vezan uz antiglobalizacijske procese, enviromentalizam, anarhiste, aktiviste prava urođenika, različite etničke i druge skupine, kao i skupine okupljene oko tzv. „jednog pitanja“ (Dzhekova i ostali, 2016).

3.2. Radikalizacijski proces

Radikalizacija ne nastupa naglo, već ju treba promatrati kao proces sastavljen od faza. Neumann (2008) ističe kako su stručnjaci započeli promatrati radikalizaciju kao proces sastavljen iz faza postavljajući sebi pitanje "šta se događa prije nego što bomba pukne."¹⁹

Tranzicija u postajajući teroristom je rijetko iznenadna i nagla (Borum, 2004). Kako ne postoji jedinstven tip terorizma, tako se niti proces radikalizacije ne može smatrati jedinstvenim, jednoobraznim i prikladnim za svaki okvir stavova i ponašanja koji mogu voditi terorizmu. Razumijevanje procesa radikalizacije i regrutiranja je složena zadaća budući da nema jedinstvenih uzroka ili mehanizama (Ranstorp, 2010). Većina definicija radikalizacije je suglasna da se radi o procesu, ali se ne slaže oko toga gdje vodi taj process (Maskaliūnaitė, 2015). Modeli radikalizacije u fazama često sadrže različite perspektive radikalizacije, ali isti glavni cilj: uhvatiti kronologiju radikalizacije (Veldhuis & Staun, 2009).

Tipičan model radikalizacije jest proces koji se sastoji od šest koraka (Berger, 2016):

1. Radoznanost – prvi kontakt s ideologijom nasilnog ekstremizma;
2. Razmatranje – evaluacija kredibiliteta i relevantnosti ideologije nasilnog ekstremizma;
3. Identifikacija – sebe s ideologijom kojoj postaje pristalica;
4. Samo-kritika – preispitivanje sebe radim li dovoljno za ciljeve;
5. Odluka za djelovanjem – odluka za poduzimanje nasilne ili materijalne akcije u korist ideologije nasilnog ekstremizma;
6. Kritika pokreta – postavljanje pitanja radi li cilj dovoljno za njega/nju? Ako vidi da pokret ne zavrijeđuje žrtvu može se dezangažirati. Ako je pokret promatran kao vrijedan ponavlja se faza samo-kritike.

Kruglanski et. al. (2014) u svom modelu radikalizacije/deradikalizacije u fokus stavljuju važnost individualne pre-disponiranosti terorizmu kroz potragu za osobnim značajem. Naglasak stavljuju na tri krucijalne komponente:

1. Motivacijsku komponentu, u smislu potrage za osobnim značajem kroz koju se definira cilj kojem bi se netko mogao posvetiti;
2. Ideološku komponentu kojom se identificiraju nasilna sredstva kao prikladna u ovom ispunjenju cilja i
3. Komponentu društvenog procesa umrežavanja i grupne dinamike kojima pojedinac počinje sudjelovati u ideologiji koja opravdava nasilje kao sredstvo za dobivanje osobnog značaja.

Dakle, put radikalizacije započinje traganjem za osobnim značajem koje motivira daljnju potragu za nekim sredstvom koje bi moglo ispuniti tu ulogu. Ta potraga se učvršćuje pronalaskom relevantne ideologije kroz koju se želi postići osobna afirmacija. Borum (2011a) ističe kako većina teorija i modela radikalizacije prema nasilnom ekstremizmu sadrži barem tri faktora: razvoj antipatije prema ciljnoj skupini, stvaranje opravdanja za nasilnu akciju i eliminiranje psiholoških i društvenih prepreka koje bi mogle inhibirati nasilnu akciju.

U razumijevanju procesa radikalizacije i postojanja teroristom važno je terorističke organizacije i njihove mreže podrške vizualizirati kao često navođenu hijerarhiju tipa piramide. McCauley (2007) naglašava važnost razumijevanja piramidalnog koncepta funkcioniranja terorističkih organizacija pri čemu je teroristička skupina vrh piramide podržavatelja i simpatizera. U temelju piramide se nalaze oni koji simpatiziraju s ciljevima terorističke organizacije, ali ne nužno i s nasiljem kao sredstvom. Braddock (2019) također naglašava kako je broj pojedinaca koji se uključuju u terorističko ponašanje, daleko manji od broja ljudi koji usvajaju vjerovanja i stavove koji su konzistentni s terorističkim ideologijama.

¹⁹ Citirani navod ima značajno veći smisao izrečen na engleskom jeziku "*what goes on before the bomb goes off.*"

Slično piramidalnom konceptu, Moghaddam (2007) nudi koncept stepenica/katova koje vode prema terorističkom aktu na vrhu zgrade, svojevrsnu konceptualizaciju ponašanja putem stabla odluke. Na putu prema višim katovima, ljudi ostaju na određenom katu što ovisi o vratima na koja nailaze i njihovoj procjeni je li prostor iza vrata za njih otvoren. Fundamentalno važna značajka nije stvarni broj katova, stepenica, soba itd. U nekim kontekstima je važnije kako ljudi opažaju zgradu i vrata za koja oni misle da su otvorena za njih. Kako se ljudi penju stepenicama, sužava im se mogućnost izbora sve dok jedini mogući ishod koji preostaje ne bude uništenje drugih, sebe ili obadvoje.

Beutel (2007) ističe Wiktorowicz (2004) dijagram radikalizacije kao procesa od četiri koraka: 1) kognitivno otvaranje – korak u kojem osoba postaje otvorena za nove ideje i poglede na svijet; 2) traženje religije – korak u kojem pojedinac traži značenje kroz religijske pojmove; 3) oblikovanje – faza u kojoj pojedinac nalazi smisao u javnom predstavljanju koje nudi radikalna skupina koja zadobiva njegov inicijalni interes i 4) socijalizacija – u kojoj osoba dolazi u fazu prolaska kroz vjerska predavanja i aktivnosti koje uspostavljaju njegovu indoktrinaciju, konstrukciju identiteta i promjenu sustava vrijednosti. Prve tri faze neophodno prethode četvrtoj. Drugim riječima, ako osoba nije otvorena novim idejama, ne dolazi u dodir s porukama ili ih odbacuje, nakon inicijalnog upoznavanja neće sudjelovati u bilo kakvim aktivnostima skupine. I Schmid (2013) uočava Wiktorowicz (2005) nešto dorađeni model prema kojem prvom koraku prethodi stanje egzogenih uvjeta (ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih i individualnih) te naglašava kako je Wiktorowicz pronašao kako su na radikalizaciju vulnerable osobe koje imaju samo površan pristup religiji. Razlika između terorista i radikala koji se još uvijek nisu upustili u nasilje nije razina poznавanja religije, već spremnost zakopati se dublje u religiju kako bi se prepoznala njezina kompleksnost i priznalo vlastito neznanje (Bartlett i ostali, 2010).

Silber i Bhatt (2007) uočavaju četiri faze radikalizacije islamističkih ekstremista: predradikalizaciju, samo-identifikaciju, indoktrinaciju i džihadizaciju.²⁰ Svaka od ovih faza je jedinstvena i specifična. Mnogi se zaustavljaju ili napuštaju ovaj proces na različitim točkama. Premda je model sekvenčilan, pojedinci ne prate uvijek savršenu linearnu progresiju, a za osobe koje stvarno prođu kroz cijeli proces, prilično je vjerojatno da će biti uključene u planiranje ili izvođenje terorističkog napada. Sageman (2006) ističe kako je proces pridruživanja džihadu proces aktivnosti koji ide s dna prema vrhu, a ne od vrha prema dnu, što je bilo svojstveno ranijim terorističkim organizacijama. Mnogi mladi muslimani žele se pridružiti džihadu, ali ne znaju kako. Pridruživanje džihadu uspoređuje s upisom na prestižni studij gdje se mnogi pokušavaju upisati, ali rijetki uspijevaju.

Samoradikalizacija i masovna radikalizacija su posebno ozbiljni problemi. Kirby samoradikalizaciju (2007) naziva fenomenom samostartanja za koji kaže kako je uvelike vođen socijalnom dinamikom, ali natopljen radikalnom islamskom ideologijom i retorikom. OSCE (2014) ovaj fenomen naziva samostalna ili samoinicijativna teroristička radikalizacija, koju odlikuje minimalan stupanj interakcije s pojedincima koji aktivno nastoje da ih radikaliziraju, odnosno djelovanje prema vlastitom nahodenju bez jasnih uputa izvana, podrške ili pripadnosti nekoj organizaciji. Poseban problem društvu predstavlja masovna radikalizacija, odnosno značajno povećane brojke onih koji simpatiziraju sa terorističkim ciljevima i opravdavaju teroristička sredstava (McCauley, 2012).

Istraživanje procesa radikalizacije koja može voditi terorizmu nije potpuno bez detaljnijeg uvida u posljednju fazu koja se odnosi na formalno pristupanje terorističkoj organizaciji, odnosno regrutiranje terorista. Bloomova (2017) regrutiranje vidi kao inicijalni stupanj „životnog ciklusa“ terorističke organizacije. U ovom smislu, terorističke organizacije koje postižu određene uspehe uključuju se u traženje talenata i regrutiraju pojedince koji su stručni na odgovarajućim područjima. Vremenom, kako organizacija postaje više etablirana, terorističke

²⁰ Ovaj model se također naziva i NYPD model prema organizaciji iz koje autori dolaze (Policija New Yorka). Smjernice koje su autori dali od velikog su značaja za praktičare u smislu prepoznavanja obrazaca djelovanja koji se ponavljaju.

organizacije postaju u sve većoj mjeri selektivne, sistematične i birokratizirane u kriterijima regrutiranja. Ovo nameće potrebu konstantnog adaptiranja terorističkih skupina kako bi odgovorile na endogene i egzogene prisike na egzistenciju. Kao i kod radikalizacije, ne postoji ni jedinstveni obrazac regrutiranja. Pogodnost društvenih medija i *online* regrutiranja omogućuje terorističkim organizacijama selektiranje i targetiranje potencijalnih terorista koji su daleko od same organizacije.

3.3. Deradikalizacija, proturadikalizacija i dezangažiranje

Suprotstavljanje terorizmu ili suzbijanje terorizma tradicionalno se svodilo na različite oblike i koncepte represivnog djelovanja nadležnih državnih tijela. U ovom smislu, razrađeni koncepti kretali su se duž kontinuma preventivno-represivnog i represivnog:

- Djelovanja policijskih tijela i pravosuđa (od preventivnog u smislu zaštite važnih osoba i objekata do represivnog u smislu istraživanja i dokazivanja terorističkih akata i primjene antiterorističkih taktika);
- Obavještajnog rada (od proaktivnih infiltracija u terorističke organizacije do specijalnih operacija pasivizacije istih);
- Vojnog djelovanja (od specijalnih operacija ciljanih ubojstava do objavljenog rata teroru).

Represivno djelovanje, kao izravan način suprotstavljanja terorizmu pratile su određene političke, diplomatske i međunarodno-pravne incijative. El-Said i Harrigan (2011) ističu kako je postignut koncenzus između akademske zajednice, državnih dužnosnika i službenika sigurnosnih i obavještajnih agencija prema kojemu isključivo vojni i sigurnosni pristup, ne samo da nisu u mogućnosti reducirati nasilni ekstremizam, već mogu završiti radikaliziranjem većeg broja ljudi i tako povećanjem prijetnje nasilnog aktivizma, što je potaknulo potragu za "mekšim," preventivnim odgovorom, u odnosu na tradicionalnu, represivnu koncepciju suzbijanja terorizma.

U posljednje vrijeme, suzbijanje terorizma nastoјi uvesti koncepte koji idu slijedom djelovanja na faktore koji izravno ili neizravno utječu na proces postajanja određene osobe teroristom. U tom smislu, promatrano iz prizme stupnja u kojemu se nalazi potencijalni terorist, najčešće se govori o tri različita koncepta: deradikalizaciji, dezangažiranju i nažalost rjeđe, proturadikalizaciji. Ova tri različita koncepta u literaturi često nisu razgraničena, pojmovno se poistovjećuju ili preklapaju, premda se radi o sasvim različitim pristupima. Deradikalizacija se često koristi kao generički pojam koji obuhvaća i druga dva. Distinkcija, premda nije uvijek jasna, postoji i potrebno je ukazati na nju.

Lindekilde (2016) deradikalizaciju jednostavno definira kao obrnuti proces radikalizaciji, kako god ona bila definirana. Köhler (2014) pod konceptom deradikalizacije podrazumijeva proces individualne ili kolektivne kognitivne promjene od kriminalnog, radikalnog ili ekstremističkog identiteta ka nekriminalnom ili umjerenom psihološkom stanju.

U razgraničenju pojmova deradikalizacije i dezangažiranja, većina autora polazi od dihotomije kognitivno (deradikalizacija) – bihevioralno (dezangažiranje). Tako se razlikuju bihevioralna promjena od promjene u stavovima i vjerovanjima (Koomen & Van der Pligt, 2016); promjena u vrijednostima i idejama od promjene u ponašanju (Bjørgo, 2013); ideološka promjena i odricanje od radikalnih uvjerenja i taktika, od bihevioralne promjene koja podrazumijeva udaljavanje od radikalnih aktivnosti (Lindekilde, 2016); promjene u sustavu vjerovanja koji podržava nasilje od prekida aktivnog sudjelovanja u nasilju (Kruglanski i ostali, 2014). Köhler (2014) ističe kako se deradikalizacija mora snažno razlikovati od dezangažiranja koje se odnosi na čisto bihevioralnu promjenu. Horgan (2014) također razlikuje fizičko i psihološko dezangažiranje. Fizičko dezangažiranje postoji

kad osoba prekida uključenost u terorističke aktivnosti, što podrazumijeva potpuni i iznenadni prekid kontakta s pokretom ili postupno opadanje aktivnosti, najčešće slijedom mijenjanja uloga. Međutim, ono ne prepostavlja nužno i opadanje posvećenosti skupini. Često može postojati fizičko dezangažiranje iz terorističkih aktivnosti, ali bez promjene u podršci. Psihološko dezangažiranje postoji kad teroristi mijenjaju svoje stavove i vjerovanja o temeljnom značaju kontinuirane uplenosti i uključivanja, što se može dogoditi u bilo koje vrijeme, od točke ranog uplitanja, kasnije u procesu ili čak za vrijeme izdržavanja zatvorske kazne.

Pitanje prevencije radikalizacije Verdegaal i Haanstra (2017) sistematiziraju na spomenute tri razine suprotstavljanja radikalizaciji. U ovom smislu autori razlikuju *generičku* prevenciju koja je usmjerena na sve mlade ljude na neizravan način, *ciljanu* prevenciju koja smjera doseći mlade osobe koje pokazuju tendenciju radikalizacije ili su zainteresirane za antidemokratske ili ekstremističke ideologije, kao i mlade koji su već bili u kontaktu sa ekstremističkim skupinama i *indiciranu* prevenciju koja targetira mlade ljude koji su se već uključili u ekstremističke skupine i koji bi željeli izaći van. Ova tri pristupa prevenciji na najbolji način opisuju distinkciju ponuđenih koncepata. Generička prevencija je u suštini proturadikalizacija, koncept usmjerjen na najširu populaciju. Ciljana prevencija je deradikalizacija, koncepcija koja se odnosi na mlade koji pokazuju tendenciju radikalizacije, a dezangažiranje je indicirana prevencija usmjerena na osobe koje su već prešle u sferu bihevioralnog, odnosno uključivanja u terorističke organizacije. Berger (2016) objašnjava kako je u naporima suzbijanja nasilnog ekstremizma potrebno razlikovati *dezangažiranje* u kojem su pojedinci odvraćeni od nasilnog sudjelovanja i materijalne podrške nasilnim ekstremističkim organizacijama i pokretima, od *deradikalizacije/proturadikalizacije* u kojima se pojedinci odvraćaju od usvajanja ekstremističkih ideologija. Dakle, radikalizacija je povezana s antonimom u deradikalizaciji. Regrutiranje je povezano sa antonimom u dezangažiranju. Radi se o suprotnim procesima.

Važnost preventivnih proturadikalizacijskih aktivnosti uočio je Schmid (2013) koji navodi kako postoji parcijalna promjena fokusa s deradikalizacije zatvorenika prema preventivnom radu u lokalnim i stranim zajednicama iz kojih dolaze budući teroristi. Ona nastoji prevenirati pripadnike neradikalizirane populacije od radikalizacije bez korištenja teških sredstava prinude i represije koje se smatraju moguće kontraproduktivnim.

Većina ponuđenih koncepata deradikalizacije isključivo je vezana za indiciranu populaciju (najčešće zatvorsku) koja je već s ideološkog prešla u bihevioralnu primjenu nasilja. Ovi koncepti su svakako važni, ali krupna metodološka pogreška je isključivo usmjeravanje na osudene teroriste. Glavni fokus proturadikalizacije nisu teroristi samo po sebi već ojačavanje i osnaživanje zajednice iz koje bi oni mogli izroniti (Schmid, 2013). Malo empirijskih istraživanja bilo je provođeno u ranim stadijima radikalizacije. Preventivne intervencije trebaju remetiti fazu predradikalizacije, odnosno razdoblje u kojem su osobe tek započinju razvijati simpatije prema ekstremističkim idejama ili terorističkim pokretima, još uvijek bez ikakvog izravnog uključivanja (Bhui i ostali, 2014). Na području proturadikalizacije, „otpornost zajednice“ je postala ključna perspektiva koja podrazumijeva poduzete napore za ojačavanje protektivnih resursa i reduciranje mogućnosti radikalizacije u zajednicama (Lindekilde, 2016). Dakle, daleko širu perspektivu nude koncepti proturadikalizacije usmjereni na zajednicu.

U borbi protiv terorizma potrebno je zauzeti tzv. široki pristup koji nije usmjerjen isključivo na sama teroristička djela, već na cijeli niz događaja koji im predstoje. Ideja je poduzeti akciju u što ranijem stadiju u lancu prema kojem netko postaje terorist (Buijs, 2009). Preljević (2017), referirajući se na Farhana Zahida ističe kako je proturadikalizacija mnogo korisnija od deradikalizacije ako se provodi pažljivo. Proturadikalizacija je usmjerena na prevenciju radikalizacije novih pojedinaca čime se iskorijenjuje terorizam i nasilni radikalizam. Deradikalizacija i proturadikalizacija usmjerene su na pojedince i/ili skupine koje inspiriraju i motiviraju nasilne ideologije. Na donositeljima odluka je hoće li primijeniti mjere na suzbijanju kognitivnog ili bihevioralnog radikalizma ili obadvije.

Program ili koncept koji nudimo u suštini je proturadikalizacijskog karaktera. Usmjeren je na širu zajednicu, a odnosi se na uklanjanje predrasuda prema vanjskoj skupini kod osoba koje se nalaze u ranim fazama radikalizacijskog procesa. Terorizam, kao strategija po izboru za vođenje konflikta ovisi o članstvu organizacije. Smanjena mogućnost regrutiranja u terističke organizacije vodi sniženoj opasnosti od terorizma. Stoga se koncept proturadikalizacije snažno preporučuje za bilo koje društvo s izraženim unutarnjim konfliktom, bez obzira radi li se o konfliktnom, post-konfliktnom ili pred-konfliktnom društvu.

4. PREDRASUDE

Predrasude su široko rasprostranjen fenomen za koji većina nije svjesna da ga ima, ili nije spremna to priznati kako bi izbjegli značajno izražene negativne konotacije fenomena. Premda se početci znanstvenog istraživanja predrasuda obično pripisuju Gordonu Allportu i njegovom kapitalnom djelu „Priroda predrasuda“ iz 1954. godine, ovaj fenomen je nešto ranije, već početkom 20-ih godina 20. st., došao pod pažnju socijalnih psihologa i sociologa. Predrasude su imale velik utjecaj na međuljudske odnose kroz povijest čovječanstva. One su ezigistirale kroz cijelu povijest civilizacije te dominirale u određenim povijesnim razdobljima (Hanes, 2007).

Za opisivanje koncepta predrasuda korišteno je više pojmljiva: diskriminacija, etnocentrizam, favoriziranje unutarnje skupine, pristranost prema unutarnjoj skupini, derogacija vanjske skupine, socijalni antagonizam, stereotipi, socijalna distanca (Augoustinos & Reynolds, 2001). Riječ predrasuda²¹ izvedena je iz latinske imenice *praejudicium* koja označava presudu donesenu prije suđenja (Bronner, 2014).

U često citiranoj definiciji predrasuda koju je predložio Gordon Allport (1954), naglašeno je kako se radi o antipatiji koja je temeljena na pogrješnoj ili nefleksibilnoj generalizaciji koju netko osjeća ili izražava i usmjerava prema određenoj skupini u cjelini ili nekom pripadniku te skupine samo iz razloga pripadnosti toj skupini. Predrasuda je nerazumno negativan stav, emocija ili ponašanje prema drugim zbog njihove pripadnosti određenoj skupini (Fishbein, 2002), bez ranijeg znanja ili iskustva o toj skupini (Hanes, 2007), koji izravno ili neizravno implicira neki negativitet ili antipatiju prema toj skupini (Brown, 2010). Predrasude su tradicionalno smatrane negativno orientiranim prema članovima određenih skupina, lošim, neopravdanim, iracionalnim, pogrješnim i rigidnim (Augoustinos & Reynolds, 2001). Duckitt (1994) predrasude vidi kao negativan, loš, neopravdan ili iracionalan međugrupni fenomen.

Ljudi općenito dijele socijalni svijet na dvije različite kategorije, „mi“ i „oni“ (Baron & Byrne, 1991). Oni promatraju osobe kao da pripadaju vlastitoj skupini (često nazvana unutarnja skupina) ili nekoj drugoj skupini (vanjska skupina). Takve razlike su temeljene na više dimenzija, uključujući rasu, religiju, spol, dob, nacionalnost, zanimanje i prihod itd. Predrasudni stavovi i vjerovanja se mogu temeljiti na gotovo bilo kojoj ulozi koja se razumno može koristiti za razdvajanje ljudi u odvojene skupine: nacionalne, plemenske, rasne, društvene, religijske itd. (Duckitt, 1994).

Kategorizacijom kao osnovnim kognitivnim procesom, ljudi pojednostavljaju informacije iz socijalne okoline dajući određenim pojmovima značenje. Na temelju kategorizacije, pod utjecajem prvog dojma o određenoj kategoriji (skupini) stvaraju se stereotipi koji predstavljaju pojednostavljenu sliku socijalne stvarnosti, u pravilu pogrješnu. Stereotip je zaključak izведен iz pripisivanja osobe određenoj kategoriji (Brown, 2010). Stereotipi postupno prerastaju u predrasude prema pojedincima ili skupinama. Do ovog trenutka osoba se još uvijek nalazi u poziciji misaonog odnosa prema drugim. Kad predrasude prerastu u diskriminaciju, osoba prelazi u bihevioralni odnos prema drugim. Stereotipi nisu uvijek negativni. Bez obzira radi li se o povoljnem ili nepovoljnem,

21 Engl. *prejudice* (nap.a.).

stereotip je preuvečano vjerovanje povezano sa kategorijom. Njegova funkcija jest racionalizacija našeg ponašanja u odnosu na tu kategoriju (Allport, 1954).

Predrasude se mogu sistematizirati²² na (Kite & Whitley, 2016): rasne (rasizam), klasne (klasizam), religijske, etničke predrasude, potom predrasude vezane za spol i seksualnu orijentaciju, dob, sposobnost (predrasude prema osobama s fizičkim invaliditetima) i pojavnost (predrasude spram osoba s prekomjernom težinom i osoba koje nisu fizički atraktivne). Rasne predrasude se fokusiraju na fizičke biološke osobine poput boje kože. Vjerske predrasude se odnose na vjerovanja koja drugi drže s obzirom na religijsku denominaciju s kojom su povezani. Etničke predrasude identificiraju ljudе koji dijele isto porijeklo ili društvene običaje. Nacionalizam je oblik predrasuda koji se fokusira na politički sustav pod kojim drugi žive. Seksizam je predrasuda prema muškarcima i ženama s obzirom na spol. Predrasude seksualne orijentacije su obično usmjerene prema homoseksualnim i transrodnim osobama. Neke predrasude su fokusirane na hendikepe drugih, od fizičkih hendikepa do mentalnih bolesti (Hanes, 2007).

Sustavnim izučavanjem fenomena predrasuda formulirano je više različitih teorija koje su nastojale objasniti uzroke i način usvajanja predrasuda. Slično kao i kod fenomena terorizma, psihosocijalni procesi usvajanja predrasuda uglavnom se klasificiraju na razinu pojedinca, skupine kojoj pripada i međusobne interakcije skupina (Pennington, 2001). Duckitt (1994) je teorije o uzrocima predrasuda sistematizirao na:

1. Teorije o psihološkim temeljima predrasuda,
2. Teorije koje naglasak stavljuju na individualne karakteristike,
3. Teorije socijalne transmisije predrasuda na pojedince,
4. Teorije socijalne dinamike skupina u interakciji.

4.1. Individualna razina uzročnosti predrasuda

Velik broj socijalno-psiholoških teorija zasnovan je na ideji da predrasude nisu jednostavno apsorbirane iz socijalne okoline nego su također pod utjecajem psiholoških karakteristika ličnosti pojedinca. U ove teorije spadaju teorija etnocentrizma, projekcija, podudarnost i sličnost vjerovanja, teorija socijalnog identiteta, teorija frustracija-agresija-pomicanje, univerzalni utjecaj boja i kognitivna kategorizacija. Svaka od navedenih teorija locira korijene predrasuda u određene urođene osnove ljudskog psihološkog funkcioniranja.

O vezama terorizma s pitanjima identiteta smo govorili. Ovo potpoglavlje odnosi se na povezanost teorije socijalnog identiteta s predrasudama. Teoriju socijalnog identiteta razvio je 70-ih godina prošlog stoljeća socijalni psiholog, Henri Tajfel. Teorija postavlja kako se ukupni čovjekov identitet sastoji od osobnog i socijalnog identiteta. Dok se osobni identitet odnosi na individualne osobine koje nas čine jedinstvenim i različitim od drugih pojedinaca, društveni (socijalni) identitet obuhvaća samoopisivanja koja nastaju iz pripadnosti određenoj društvenoj skupini (po spolu, rasi, nacionalnosti, političkoj afilijaciji, zanimanju itd.). Teorija socijalnog identiteta istražuje na koji način pojedini identiteti povezani s pripadanjem određenoj skupini mogu voditi do međugrupnih predrasuda. U ovom smislu važan je koncept socijalna kategorizacija, o kojoj je bilo riječi. Socijalni identitet je proizvod procesa socijalne kategorizacije i identifikacije sa skupinama kojima pripadamo (Spears, 2011). Aktiviranjem socijalnog identiteta, ljudi stavljuju sebe i druge u

²² Ovu klasifikaciju predrasuda držimo vrlo važnom, budući da ona implicira ograničenja i očekivanja našeg istraživanja. Istraživanje koje provodimo bazirano je na etničke predrasude koje mogu voditi radikalizaciji prema (predominantno) etničkom terorizmu. Međutim, klasifikacije predrasuda prema kojim postoje i npr. klasne predrasude, manifestirane kroz klasizam upućuju nas na okolnost primjenjivosti teorije koju postavljamo i na sve druge vidove terorizma, čak i terorizma ekstremne ljevice.

jasno različite i kontrastne kategorije (Kite & Whitley, 2016). Prijetnje identitetu mogu biti snažan izvor predrasuda (Brown, 2010).

Nadalje, brojne teorije su temeljene na ideji kako su predrasude pod utjecajem individualnih, socijalnih i psiholoških osobina. Radi se o teorijama frustracije, psihološke prilagodbe, teorijama koje razmatraju sustave političkih i religijskih vjerovanja, teorijama koje su u fokus stavile socio-ekonomski status i slično te teorije o autoritatornoj ličnosti, kao i individualnim kognitivnim faktorima. Klasičan primjer jest teorija autoritarne ličnosti (Adorno i ostali, 1969) koja je vjerojatno dominantan psihološki pristup izučavanja predrasuda 50-ih godina 20. st. Detaljnije obrađujemo individualne dimenzije koje su zanimljive s aspekta predmeta istraživanja.

Sustavi religijskih i političkih vjerovanja mogu utjecati na sklonost predrasudama. Istraživanja sugeriraju da religijska uključenost i aktivnost mogu biti povezane s predrasudama. Adorno et al. (1969) su utvrdili kako ispitanici koji imaju religijske afilijacije izražavaju više predrasuda u odnosu na one koji nemaju takvih sklonosti. Značajnu distinkciju u ovom smislu postavio je Allport (1966) koji razlikuje unutarnju (intrinzičnu) i vanjsku (ekstrinzičnu) religijsku orijentaciju. Vanjska orijentacija uključuje religijska vjerovanja kao sredstvo za druge, instrumentalne i utilitarističke ciljeve. Nasuprot ovomu, unutarnja orijentacija uključuje religiju kao cilj sam po sebi, glavni životni motiv, odnosno *credo* koji je osoba u potpunosti internalizirala i po kojem živi. Allport je sugerirao kako je vanjska orijentacija u potpunosti kompatibilna s predrasudama, a unutarnja isključuje neprijateljstvo, prijezir i licemjerje.²³

Dihotomija ljevica-desnica u politici, tipično artikulirana u terminima liberalizma i konzervativizma, čini se povezanom sa stavovima prema vanjskim skupinama i manjinama (Duckitt, 1994). Općeprihvaćeno je kako društvena, politička i ekomska vjerovanja i stavovi imaju tendenciju organiziranja u razumno koherentne klastere ili obrasce. Stavovi prema vanjskim skupinama ili manjinama također čine dio ovih obrazaca. Većinsko stajalište jest kako se sociopolitička vjerovanja grupiraju u jednu osnovnu bipolarnu, lijevo-desno dimenziju s jednim polom često nazvanim konzervativizam, a drugim liberalizam ili radikalizam. Više socioloških istraživanja je pokazalo kako rasna tolerancija, nizak etnocentrizam, podrška integraciji, suprotstavljanje segregaciji, vjerovanje u jednakost žena i tolerancija homoseksualizma imaju tendenciju povezanost s liberalizmom. S druge strane, manje povoljni stavovi prema manjinama i vanjskim skupinama su često povezani s konzervativizmom. Duckitt (1994) ističe kako se doista čini kako konzervativizam predisponira osobe da budu sklonije predrasudnim stavovima prema vanjskim skupinama. Razlog zašto je to tako i priroda uključenih kauzaliteta još uvijek nije definitivno razjašnjena.

Duckitt (1994) je analizirao povezanost brojnih socijalnih i sociodemografskih karakteristika s predrasudama, poput obrazovanja, socioekonomskog statusa, dobi, socijalne i zemljopisne mobilnosti i urbanosti. U modernim industrijskim društvima, koncept statusa se tipično mjeri kao socioekonomski status (SES), što je kombinacija ili spoj obrazovne razine, prestižnog zanimanja i prihoda. Istraživanja su općenito pokazala kako je SES negativno povezan s predrasudama prema vanjskim skupinama ili manjinama, što znači da viši SES znači manje predrasuda i obrnuto. Duckitt (1994) ističe kako treba naglasiti da su unutarnje korelacije između obrazovanja, prihoda i zanimanja često prilično snažne te da se pojma statusa u odnosu na predrasude u biti može svesti na stupanj formalnog obrazovanja. U tom smislu, viši stupanj obrazovanja povezan je s niskim predrasudama. Ovakva povezanost je postojala i kad su faktori statusa, zanimanja ili prihoda kontrolirani. I Allport

23 Podsećamo, kako je Wiktorowicz (2005) pronašao kako su na radikalizaciju prema terorizmu vulnerabilnije osobe koje imaju površan pristup religiji. U sličnom kontekstu Sageman (2008) ističe kako ljudi pogrešno prepostavljaju da su džihadisti dobro vjerski obrazovani. Prema podatcima iz uzorka njegovog istraživanja, četvrtina džihadista je bila duboko religiozna u mlađoj dobi, a dvije trećine su bile sekularne. Ostatak su konvertiti s kršćanstva. Većina je do religijskih spoznaja došla samoedukacijom.

(1954) je isticao kako su osobe sa visokim obrazovanjem blago manje netolerantne od osoba s osnovnim ili srednjim obrazovanjem.

U slučaju životne dobi, Duckitt (1994) je utvrdio kako su brojne studije pokazale kako mlađe osobe imaju manje predrasuda od starijih osoba. Ova pojava se zadržala i kad je kontrolirana tendencija mladih osoba k boljoj obrazovanosti.

Duckittova (1994) analiza je pokazala kako je u brojnim istraživanjima utvrđena povezanost koncepta urbanosti s predrasudama, na način da su oni koji žive u ruralnim područjima ili manjim gradovima skloniji predrasudama od onih koji žive u velikim gradovima.

Teorija autoritarne ličnosti (Adorno i ostali, 1969), je bila najambiciozniji i najutjecajniji pokušaj razumijevanja psihologije predrasuda (Duckitt, 1994). Teorija ide slijedom formiranja općenitog sindroma ličnosti koja je u većoj mjeri osjetljiva na predrasude, vjerovanja i ideologije. Adorno et al. (1969) su razvili tzv. F skalu²⁴ za mjerjenje autoritarizma. U provedenim istraživanjima pronađeni su dokazi kako individualne razlike u autoritarizmu podupiru opću sklonost predrasudama i etnocentrizmu (Duckitt, 1994). Također, za jednu vrstu nasilnog ekstremizma i s njim povezanog terorizma utvrđeno je kako ima izravnu vezu s predrasudama, odnosno kako je razvojnoj fazi prihvatanja ekstremizma prethodilo usvajanje predrasuda. Radi se o autoritarizmu desnog krila, tzv. RWA.²⁵ Ljudi s visokim RWA imaju sklonost predrasudama prema širokom nizu skupina, osobito skupinama koje opažaju kao kršitelje tradicionalnih vrijednosti, odnosno skupinama koje autoriteti osuđuju (Kite & Whitley, 2016).

4.2. Socijalna transmisija predrasuda na pojedince

Jedno od temeljnih teorijskih pitanja je kako se normativni obrasci predrasuda, karakteristični za socijalne skupine prenose i stječu od individualnih članova ovih skupina u obliku stavova i vjerovanja. Procesi socijalizacije i konformnih pritisaka su osobito važni u socijalnoj transmisiji predrasuda na pojedince. Ova dva procesa nadopunjaju dva faktora, percepcionsko-atribucijski procesi i međugrupna kontaktna iskustva (Duckitt, 1994). Dok socijalizacija i konformizam objašnjavaju kako osobe stječu postojeće obrasce predrasuda od društvenih skupina kojima pripadaju, one ne objašnjavaju kako su ovi obrasci predrasuda uopće mogli biti potaknuti. Prije nego određeni predrasudni stav postane društvena norma, on mora postati široko usvojen kod osoba koje čine tu društvenu skupinu. Percepcijski i atribucijski procesi te zajednička iskustva međugrupnih kontakata koja rezultiraju iz činjenice članstva u određenoj skupini mogu generirati zajedničke obrasce predrasuda u situacijama gdje socijalne ili kulturne norme još ne postoje (Duckitt, 1994).

Općenito se smatra kako se osnovni društveni stavovi stječu u djetinjstvu kao dio procesa socijalizacije. Kad je u pitanju socijalizacija predrasuda javlja se dihotomija izravnog nasuprot neizravnog procesu ili stječanju. Predrasude mogu biti izravno i namjerno naučene i pojačane. Nasuprot tomu, one mogu biti prenošene neizravno, bez svjesne namjere agenata socijalizacije i stečene kroz procese promatranja i imitiranja. Konačno, predrasude se mogu socijalizirati i na još manje izravan način. Ovo se može pojaviti, npr. kroz učenje društvenih vrijednosti i vjerovanja koja sama po sebi ne uključuju predrasude, ali koja mogu biti generalizirana čime olakšavaju ili pojačavaju stjecanje predrasuda. Tako bi socijalna transmisija kulturnih vrijednosti i vjerovanja, kao što su netolerancija razlika, nepovjerenje u strance i prekomjerni ponos u identitet vlastite skupine moglo generirati međugrupne predrasude. Kite i Whitley (2016) ističu kako je Bandura (1977, 1986) formulirao teoriju

²⁴ F skala je konstruirana za mjerjenje crta ličnosti koje inkliniraju fašizmu, zbog čega nosi naziv „F skala.“

²⁵ Engl. *RWA – Right-Wing Authoritarianism* – autoritarizam desnog krila.

društvenog učenja prema kojoj je društveni razvoj, koji uključuje i razvoj predrasuda, pod utjecajem tri procesa učenja: izravnog učenja (kroz nagrađivanje određenog ponašanja djeteta), učenja opserviranjem (imitiranjem stavova ili ponašanja živih modela) i neizravnog učenja (opserviranjem nagrađivanja drugog djeteta zbog određenog ponašanja). Dakle, društvo može prenosi predrasude na nove generacije izravno, otvorenim učenjem i pojačavanjem predrasudnih stavova i vjerovanja, neizravno kroz dječje promatranje i modeliranje izražaja djela važnih osoba i na čak manje izravan način kroz kulturne vrijednosti. Socijalizacija predstavlja proces usvajanja društvenih normi, od rođenja do formiranja ličnosti. U ovom procesu značajan utjecaj imaju tzv. agenti socijalizacije, koji se mijenjaju tijekom odrastanja. Četiri primarna agenta su uključena u socijalizaciju predrasuda i međugrupnih stavova: roditelji, vršnjaci, škole i masovni mediji (Ashmore, 1970). Sva četiri agenta socijalizacije igraju važnu ulogu u radikaliziranju prema terorizmu.

Proces kroz koji se internalizirana vjerovanja i norme pojačavaju i zadržavaju jest normativni konformni pritisak skupina ili važnih osoba na pojedince. Normativni konformizam može se promatrati kao kontroliranje ponašanja i vjerovanja na tri načina: sankcijom/nagradom, internaliziranjem normi i općim društvenim sustavom potpore (Duckitt, 1994).

Ideja prema kojoj bi izravan kontakt s osobama iz vanjskih skupina kojim nismo skloni trebao reducirati predrasude uobičajeno je poznata kao kontaktna hipoteza. Kasnija iskustva su pobila ovu hipotezu i kako je Allport (1954) naglasio samo određene vrste kontakata mogu smanjiti predrasude, odnosno kontakt između većinskih i manjinskih skupina u poziciji jednakog statusa i u traganju za zajedničkim ciljevima. Duckitt (1994) ističe kako su Amir (1976) i Stephan i Stephan (1984) nasuprot tomu iznijeli kako će predrasude biti pojačane u situacijama kontakta između osoba nejednakog statusa; institucionalnog protivljenja ili nedostatka potpore kontaktima; kada kontaktna situacija uključuje natjecanje, suprotstavljenje interese i vrijednosti, napetosti, frustracije i površan kontakt i kada kontakt ima tendenciju potvrđivanja negativnih stereotipa.

Sama okolnost pripadanja određenoj društvenoj skupini može generirati neke uobičajene percepcije i atribucije vanjskih skupina takve da pojedini članovi unutarnje skupine imaju predrasude prema vanjskim skupinama. Duckitt (1994) uočava dva prilično različita percepcijska procesa. Prvi uključuje percepciju zajedničkih interesa unutarnje skupine koji su u sukobu s interesima vanjske skupine, a drugi uključuje percepciju određenih razlika između skupina koje se objašnjavaju pripisivanjem osobina vanjskim skupinama koje eksplicitno ili implicitno imaju derogirajući učinak prema njima. Stereotipi generalno objašnjavaju opažene razlike skupina pripisivanjem razlika stabilnim crtama ili sklonostima. Zbog toga će skupine koje se smatraju inferiornima u bilo kojoj dimenziji socijalnih vrijednosti zadržati tendenciju da im se pripisuju negativne crte koje indiciraju inferiornost. Dakle, sama percepcija različitosti vanjske skupine može rezultirati predrasudama. Ova činjenica ima tendenciju pojavljivanja kad se vanjske skupine opažaju nižima na ljestvici društvenih vrijednosti, kao što su status, moć, bogatstvo, obrazovanje, sofisticiranost, socioekonomski uloga itd.

4.3. Socijalna dinamika skupina u interakciji

Uvjeti međugrupnih kontakata i stvarni konflikti među socijalnim skupinama su glavni faktori utjecaja međugrupne dinamike na razvoj predrasuda. Pored njih, važnu ulogu igraju percipirane prijetnje i deprivacija.

Brown (2010) ističe kako su Campbell (1965) koji je formulirao teoriju realističnog konflikta i Sherif (1966) koji je podržao isticali kako su predrasude međugrupni fenomen prebacujući naglasak s područja individualne psihologije na socijalnu psihologiju. Analiza predrasuda kroz ovu teoriju počiva na pretpostavci kako postoji fundamentalni materijalni konflikt između skupina oko jednog ili više važnih resursa (Platow & Hunter, 2001). Kako bi se moglo govoriti o realističnom konfliktu potrebno je da natjecatelji promatraju rivalitet kao etničko pitanje (Allport, 1954). Prema teoriji stvarnog konflikta, ova kompeticija vodi do konflikta između skupina čiji rezultati mogu biti odbojnost ili predrasude, prema članovima skupina s kojima se natječemo. Priroda odnosa između skupina, koja može biti kompetitivna ili kooperativna, čini da su ljudima odbojni članovi skupina s kojima se natječu, a privlačni članovi skupina s kojima ostvaruju suradnju.

Esses et al. (2005) su analizirajući Allportova stajališta o realističnom konfliktu između skupina utvrđili kako kompetitivnost postoji u dva pogleda, oko resursa i oko manje opipljivih stvari poput vjerskog ili političkog sustava vjerovanja. Kad je u pitanju vjera, može doći do sukoba između fundamentalističkih vjerovanja prema kojima je samo jedna prava religija, ali i unutar jedne religije u tumačenjima ispravnosti izabranog pravca, čemu često pribjegavaju vjerski ekstremisti u terorističkim organizacijama. Što se tiče političkog sustava, borba za glasače između ljevice, desnice i centra je klasičan primjer realističnog konflikta. Kulturni svjetonazori također mogu biti u središtu opaženog natjecanja. Ispravnost kulturnog svjetonazora može se promovirati dokazivanjem neispravnosti suprotnih pogleda. Kad su skupine uključene u međusobno natjecateljske i frustrirajuće aktivnosti na način da ostvarenje ciljeva jednih rezultira gubitkom za druge, aktiviraju se negativni stereotipi o vanjskoj skupini. Kroz vrijeme negativni stavovi postaju standardizirani u setove i vanjska skupina biva stavljena na predrasudnu distancu do mjere potpunog izbjegavanja pripadnika druge skupine (Duckitt, 1994). Velik broj povijesnih dokaza može se navesti u korist ove teze. Primjerice, izravno natjecanje nacija oko političkog, ekonomskog ili bilo kojeg drugog pitanja stalno naglašava neprijateljske međugrupne stavove i percepcije što je naročito dramatično kad konflikti uzmu oblik otvorenog rata.

Konflikt ili natjecanje oko stvarnog ili relativnog statusa nisu jedini neophodan uvjet za stvaranje predrasuda u međugrupnim odnosima. Sljedeće pitanje odnosi se na vrstu makrosocijalnih kontakata i interakcija između društvenih skupina koje bi mogle imati tendenciju stvaranja normativnih obrazaca predrasuda. Unutar ovoga mehanizma, izrazito bitni faktori su postojanje konvergentnih granica između skupina, različiti tretman skupina od vanjskih autoriteta i relativna veličina skupina u interakciji (Duckitt, 1994). Kad skupine u interakciji karakteriziraju konvergentne granice koje podrazumijevaju istodobnost više mogućih razlika (po pitanju religije, društveno-klasnog statusa, jezika, političke orientacije itd.), čini se vjerojatnim kako će međugrupni kontakti rezultirati u predrasudama između njih i manje je vjerojatno da će kontakt reducirati predrasude. Kad granice između skupina nisu u tolikoj mjeri konvergentne, osobe bi se mogle naći kako pripadaju jednoj skupini po jednom kriteriju, a drugim skupinama po drugim kriterijima. Opseg do kojeg su različite skupine osoba podvrgnute različitom tretmanu vanjskih agenata, kao što su društveni ili organizacijski sustavi, čini se značajnim faktorom u stvaranju i pojačavanju identiteta skupina i naglašavanju međugrupnih razlika i sklonosti. Učinak različitog tretmana čini se posebno snažnim kad jedna skupina prima povoljniji tretman od drugih kao što je zabilježeno u režimu apartheida, institucionalne diskriminacije. Nadalje, različita distribucija društvenih

i ekonomskih uloga između skupina može snažno utjecati na način kako oni vide jedni druge. Različiti moći status su važni u razvoju predrasuda i diskriminacije, što sugerira kako je jednak status središnji u reduciraju takvih stavova i ponašanja (Fishbein, 2002). Pretpostavlja se kako relativna veličina skupina u interakciji može utjecati na međugrupne stavove. Relativno jednaka zastupljenost dviju socijalnih kategorija će učiniti razlike između kategorija manje istaknutim, dok će postojanje jasne manjine pojačati istaknutost kategorija (Brewer & Kramer, 1985). U ovom kontekstu se često korišteni pojam „manjina“ odnosi samo na neku skupinu koja je manja u odnosu na neku drugu skupinu s kojom se uspoređuje. Međutim, sam pojam ima i psihološki okus tako što implicira postojanje stereotipiziranih ideja dominantne skupine prema manjiskom dijelu populacije s etno-idičnim karakteristikama što vodi diskriminaciji (Allport, 1954) Povratno, kod pripadnika ovog dijela populacije raste nezadovoljstvo i često intenzivira njihovu odlučnost da ostanu različita skupina. Stephan et. al. (2009) objašnjavaju kako u odnosu Izraelaca i Palestinaca veličina skupine igra ulogu u odnosu na opaženu prijetnju. Pojedinačno, Palestinci se mogu osjećati ugroženo od Izraelaca budući da su brojčano manja skupina. Izraelci, s druge strane, se mogu osjećati ugroženo budući da su manjina u predominantno muslimanskom području, svijeta. Pored navedenog, raniji odnosi između skupina također igraju ulogu. Odnose Izraelaca i Palestinaca karakterizirali su intenzivni konflikti koji su mogli poticati percepciju visoke prijetnje kod obje skupine (Stephan i ostali, 2009).

Premda izmiješana socijalna okruženja mogu provocirati konflikt, takva raznolikost može također promovirati međugrupni kontakt i smanjenje predrasuda (Fell & Hewstone, 2014). Raznolikost pruža mogućnost za rješavanje konflikt-a kroz kontakt suprostavljenih skupina, što može imati značajan i trajan pozitivan efekt na međugrupne odnose. Dakle, ova teorija postavlja kako će se međugrupnim kontaktima i interakcijom ljudi promjeniti stavovi, uvjerenja i osjećanja koja imaju jedni prema drugima. Suštinsku postavku teorije čini tzv. kontaktna hipoteza za koju je već Allport prepoznao kako iziskuje posebno strukturiranje kontakata.

Na mogući razvoj predrasuda u kontekstu relativne deprivacije ukazuju Kite i Whitley (2016) koji objašnjavaju kako ova teorija postavlja da su ljudi nezadovoljni svojim trenutnim statusom i situacijom uspoređujući ga bilo s ranijim iskustvima iz prošlosti ili uspoređujući se s drugim ljudima koji su u istom situacijskom okviru. Oni nisu nužno deprivirani u apsolutističkim okvirima, naprotiv njihova objektivna situacija može biti prilično dobra. Oni se osjećaju relativno deprivirani u odnosu na ono kako im je ranije bilo ili u odnosu na resurse za koje misle da ih drugi ljudi imaju. Ako ljudi započnu kriviti druge za uzrokovanje njihove depriviranosti, oni počinju razvijati predrasude prema tim skupinama. Percepcija deprivacije uvjetovana drugom skupinom motivira neprijateljstvo prema toj skupini. Predrasude izazvane osjećajem relativne deprivacije mogu dolaziti iz nečijeg sjećanja na skorašnje dobitke/gubitke unutarnje skupine ili, što je češće, uspoređivanjem pozicije unutarnje skupine s vanjskom skupinom (Brown, 2010). Postoji razlika između osobne i grupne relativne deprivacije. Osobna relativna deprivacija se odnosi na stupanj do kojeg se osoba osjeća deprivirana kao pojedinac. Grupna relativna deprivacija se odnosi na stupanj do kojeg pojedinac osjeća da je skupina s kojom se identificira deprivirana po nekom pitanju, neovisno o iskustvu deprivacije. Ova razlika je važna budući je grupna relativna deprivacija načelno povezana s predrasudama, dok osobna nije (Kite & Whitley, 2016). Korelacije između deprivacije i predrasuda postoje, ali nisu uvijek bile velike. Osjećaj relativne deprivacije sličan je osjećaju nepravde.

U izvornoj verziji, teorija međugrupne prijetnje je bila formulirana i nazvana teorija integrirane prijetnje koju su postavili Stephan i Stephan (2000). Teorija je obuhvaćala četiri vrste prijetnji, koje su kasnije reducirane na realističnu i simboličnu prijetnju. Međugrupna prijetnja postoji kad članovi jedne skupine opažaju drugu skupinu kako se nalazi u poziciji koja im može nanijeti zlo (Stephan i ostali, 2009). Pod zlom se podrazumijeva realistična prijetnja u smislu fizičkog zla ili gubitka resursa i simbolička prijetnja u smislu napada na integritet

i sustav vrijednosti pripadajuće skupine. Simboličke prijetnje se odnose na bilo koju opaženu prijetnju načinu na koji se unutarnja skupina definira i što simboliziran njezin identitet. Ove prijetnje uključuju različite religije, svjetonazole, kulturne vrijednosti ili jezike. Realistične prijetnje uključuju ekonomsko natjecanje, konflikte oko zemlje i drugih ograničenih resursa i prijetnje fizičkoj sigurnosti i opstanku unutarnje skupine (Brown, 2010). Bihevioralni odgovori na prijetnju se kreću od povlačenja, submisivnosti i pregovaranja do agresije, diskriminacije, zlostavljanja, osvete, rata i drugih oblika otvorenog međugrupnog konflikta.

Integrirana teorija prijetnji objašnjava kako su međusobno povezane teorija socijalnog identiteta, teorija relativne deprivacije i teorija realističnog konflikta (Kite & Whitley, 2016). Percepција realistične prijetnje može poticati od međugrupnog konflikta i osjećanja grupne relativne deprivacije. Percepција simbolične prijetnje može biti izvedena iz društvenog identiteta. Ovakvi odnosi interakcije među skupinama vode predrasudama i mogu dovesti do pribjegavanja terorizmu kao vidu iskazivanja nasilja na percipiranu ili stvarnu prijetnju vlastitoj identitetskoj skupini. U ovom smislu, teorija socijalnog identiteta objašnjava predrasude kao poveznicu između nečijeg koncepta sebe i pripadnosti skupinama koje su mu važne. Teorija relativne deprivacije objašnjava predrasude kao reakciju na osjećaj nepravednog tretmana. Teorija realističnog konflikta smatra kako ljudi promatraju pripadnike vanjske skupine na nepovoljan način zbog natjecanja za resursima.

Dakle, teorije socijalnog identiteta, realističnog konflikta i relativne deprivacije se pojavljuju kao objašnjenja jednako predrasuda i terorizma. Za sve tri teorije karakteristično je da se odnose na cijele populacije u interakciji (identitet, konflikt ako postoji i deprivacija). Pa ipak, manji broj osoba razvija predrasude prema vanjskoj skupini, a daleko manji broj se radikalizira i kreće uključivanjem u terorizam. Ovakvi činjenično ute-meljeni opisi stvaraju predodžbu piramide ili obrnutog lijevka u kojim se kako je već objašnjeno, na dnu nalazi cijela populacija s kojom se netko identificira (unutarnja skupina), potom se na sljedećoj stepenici nalaze osobe koje pokazuju predrasude prema vanjskim skupinama, a dalje prema vrhu radikalizirane osobe koje su u fazi prijelaza predrasude-diskriminacija. Na vrhu piramide se nalaze teroristi (najmanji broj osoba). U ovom smislu nema preskakanja stepenica već se sljedeća stepenica popunjava iz neposredno potonje stepenice. Treba naglasti kako je terorizam preširok i heterogen fenomen te nije moguće sve terorističke organizacije uklopiti u ovakav shematski prikaz, ali većinu da. Drugim riječima, uvijek će se pronaći izuzetak koji potvrđuje pravilo.

4.4. Utjecaj predrasuda na društvo, od diskriminacije do istrebljenja

S razvojem modernih, tehnološko-naprednih društava koja posjeduju naoružanja masovnog uništenja predrasude dobijaju dimenziju potencijalne prijetnje za egzistenciju ljudi. Umjesto evolucijske prednosti, tehnološki napredak je postao ekstremno ozbiljna prijetnja opstanku ljudskog društva i civilizacije zbog predrasudnih međugrupnih stavova koji imaju potencijalnu sklonost periodičnim erupcijama u otvoreni međugrupni konflikt.

Predrasude su jedna od brojnih manifestacija agresije (Adorno i ostali, 1969). Predrasude neminovno otvaraju put prema nasilju u određenom društvu. One predstavljaju prvi korak koji pojedinac poduzima na tom putu. Budući da se radi o stavovima prema drugim osobama, predrasude su zadržane u sferi kognitivnog, ali s tendencijom prerastanja u bihevioralno. Allport (1954) je predložio pet stupnjeva intenziteta izražavanja predrasuda u ponašanju:

1. Antiizričaj, koji se odnosi na verbalno izražavanje antipatije, svojstveno većini ljudi, ali preko kojeg većina nikada ne „prekorači.“
2. Izbjegavanje, koje nastupa kad su predrasude intenzivnije. U ovom slučaju nositelj predrasuda ne nanosi

izravno zlo prema vanjskoj skupini već sam nosi brjeme prilagođavanja situaciji.

3. Diskriminacija, u kojoj osoba iz prethodnog pasivnog postupanja prelazi u aktivno. Diskriminacija se odnosi na isključivanje svih članova skupine u smislu zapošljavanja, stanovanja, političkih prava, obrazovanja, rekreacijskih mogućnosti, vjerskih ustanova, bolnica, ili nekih društvenih privilegija. Segregacija je institucionalizirani oblik diskriminacije, nametnut zakonom ili običajnim pravom.
4. Fizički napad, odnosno akti nasilja koji nastupaju pod uvjetom povišenih emocija.
5. Istrebljenje, kao ultimativni stupanj nasilnog izražavanja predrasuda u smislu linčovanja, pogroma, masakra i genocida.

Opisani obrazac prerastanja predrasuda u otvoreno nasilje koji je predložio Allport još 1954. godine nevjerljivo podsjeća na današnje obrasce radikalizacije koja vodi terorizmu. Ovo stajalište potvrđuje ispravnost teze istraživanja prema kojoj su predrasude prema vanjskim skupinama važan faktor u procesu radikalizacije koja može voditi terorizmu, odnosno u procesu postajanja teroristom.

Za razliku od predrasuda koje su stav ili kognitivni odnos prema pripadnicima određene društvene skupine, diskriminacija je ponašanje, ophođenje, postupanje prema članovima drugih skupina, dakle bihevioralni konstrukt. Diskriminacija podrazumijeva različito ponašanje prema ljudima temeljem njihove pripadnosti određenoj društvenoj skupini (Kite & Whitley, 2016). Diskriminacija može, ali ne mora biti posljedica predrasuda. U mnogim slučajevima osobe koje drže negativne stavove prema članovima različitih skupina ne smiju izravno izražavati ove poglede. Zakoni, društveni pritisak i strah od odmazde služe za odvraćanje od stavljanja predrasuda u otvorenu praksu (Duckitt, 1994). Kad takve sile odvraćanja izostanu, negativna vjerovanja, osjećaji i bihevioralne tendencije mogu naći izražaje u otvorenom djelovanju.

U kontekstu rasprava o terorizmu, posebno zanimljiv koncept povezan s predrasudama jest delegitimizacija. Bar Tal (1989) delegitimizaciju vidi kao ekstremni oblik predrasuda i stereotipa. Delegitimizaciju definira kao kategorizaciju skupina u ekstremno negativne socijalne kategorije. Bar Tal navodi nekoliko vrsta delegitimizacije: (1) dehumanizacija, (2) izopćenje, (3) karakterizacija osobina, (4) korištenje političkih etiketa, i (5) uspoređivanje skupina. Dehumanizacija je neoizostavan dio narativa terorističkih organizacija u postupku stvaranja animoziteta prema vanjskoj skupini. U kontekstu Bar Talove klasifikacije, dehumanizacija uključuje kategorizaciju skupine nehumanom/neljudskom korištenjem kategorija inferiornih rasa i životinja, ili negativnih natprirodnih stvorenja poput demona, čudovišta i sotone. U narativima globalnih terorističkih mreža, ali i ranijih radikalnih islamskih organizacija ili režima, SAD i Zapad općenito se navode u sotonističkom kontekstu. Bar Tal zaključuje kako se delegitimizacija može pojaviti u bilo kojem kontekstu međugrupnih odnosa: međunarodnom, međureligijskom, međukulturnom ili međuideološkom.²⁶ Delegitimizacija je ekstremno negativna reakcija koja povećava tenzije između skupina i koju prate ozbiljne negativne posljedice poput diskriminacije, eksploracije, akata neprijateljstva i čak genocida.

²⁶ I ova teza izravno ima implikacije na ograničenja i očekivanja istraživanja u smislu primjenjivosti naše hipoteze na gotovo sve ideološke tipove terorizma.

4.5. Strategije reduciranja predrasuda

Ranije smo konstatirali kako je etiologija predrasuda povezana s dinamikom na individualnoj, međuosobnoj i međugrupnoj razini. U skladu s tim, Duckitt (1994, 2001) predlaže i provođenje akcija za reduciranje predrasuda na tri razine:

1. Na razini individualne osjetljivosti na usvajanje i zadržavanje predrasuda
2. Na razini međuosobnih utjecaja i kontakta iz kojih ljudi zadobijaju i uče predrasude i
3. Na razini vrste društvenih uvjeta i međugrupnih odnosa koji generiraju predrasude između društvenih skupina i društava općenito.

Intervencije na individualnoj razini su obično dvojako usmjerenе: na izravne promjene predrasudnih stavova kod pojedinaca i na promjene nekih osobina kod pojedinaca koje ih čine podložnim za usvajanje predrasuda. Ove posljednje usmjerenе su primarno na individualna ideološka uvjerenja i psihološke temelje tih uvjerenja koji leže u osobnosti i svjetonazorima (Duckitt, 2001). Intervencije su obično široko kognitivne u smislu fokusiranja na informacije, znanje, svijest i razumijevanje ciljanih predrasuda. Mogu biti otvoreno didaktičke, sastojeći se od predavanja, filmova, diskusija i vankurikularnih čitanja. Sadržaj programa se temelji na povijesti i dostignućima vanjske skupine. Druge se oslanjaju na afektivne promjene kroz zajednička iskustva u miješanim, radnim i sl. okruženjima. Pokazalo se kako dva ideološka uvjerenja snažno utječu na predrasude: desni autoritarizam i orijentacija socijalne dominacije, odnosno generalizirano vjerovanje u društvenu nejednakost i pravo snažnijih da dominiraju nad slabijima. Promjenom ovakvih ideoloških uvjerenja mogu se reducirati predrasude. Nadalje, promjenama još dvije individualne osobine može se utjecati na predrasude. To su međukulturalna ignorancija i kognitivna sofistikacija. Međukulturalno obrazovanje, za razliku od drugih intervencija koje su usmjereni na naglašavanje sličnosti između skupina, fokus stavlja upravo na razlike kako bi se razvilo empatično razumijevanje načina na koji vanjska skupina shvaća svijet i time izbjegla nerazumijevanja, reducirali stereotipi i poboljšali međugrupni stavovi. Obrazovanje, samo po sebi reducira predrasude, a liberalno obrazovanje koje izlaže pojedince raznolikošću ideja i perspektiva reducira i predrasude i autoritarizam. Snižavanje predrasuda na kognitivnoj razini načelno zahtijeva regulaciju inhibiranja automatski aktiviranih stereotipa i implementiranje planiranog odgovora. Pojedinci koji žele imati manje predrasuda moraju izabrati praksu „reći ne“ stereotipima (Devine & Sharp, 2009).

Intervencije na međuosobnoj razini, Duckitt (2001) analizira kroz dva elementa: društveni utjecaj i kontaktna iskustva. Intervencije društvenog utjecaja su usmjereni na mijenjanje izlaganja pojedinca informacijama i normativnom pritisku kako bi se reducirali predrasudni stavovi i diskriminirajuće ponašanje. U tom smislu, autor ističe kako su empirijski istraživane četiri takve intervencije: kampanje masovnog uvjeravanja, podrška normama tolerancije i nediskriminacije, promjene medijskih slika ciljanih skupina i promjene sadržaja obrazovnih curiculuma. Za istraživanja učinkovitosti masovnog uvjeravanja, Duckitt ističe kako su bila nesustavna pa su se zaključci teško mogli izvlačiti. Izlaganje normama bez predrasuda može biti kritički važno u reduciraju predrasuda. Organizacije i institucije moraju otvoreno i eksplicitno usvojiti, naglasiti i javno provoditi nediskriminirajuće politike u svim aspektima. Ovo se odnosi prvenstveno na školstvo, poslovno okruženje i masovne medije, ali i sve druge aspekte društva. U modernim industrijskim društvima masovni mediji igraju važnu ulogu u određivanju slike kakvu pojedinci imaju o svojim društvima (Duckitt, 1994). Danas, u eri informacijsko-komunikacijskih tehnologija posebnu važnost imaju društvene mreže. Kad su u pitanju međugrupna kontaktna iskustva, Duckitt (2001) polazi od Allportovih uvjeta po kojima će kontakt između skupina reducirati

predrasude (uvjeti istog statusa, dijeljenje istih ciljeva, kooperacija i podrška takvom kontaktu od strane vlasti) te dodaje i peti uvjet koji je razradio Pettigrew (1998) prema kojemu kontaktna situacija ima potencijal razvijanja prijateljstva između pripadnika različitih skupina. Način na koji je kontakt strukturiran u desegregiranim školama čini se kritičnim za stvaranje međugrupnih stavova. Multikulturalan pristup obrazovanju trebao bi biti dizajniran u svim područjima škole: administrativnoj politici, učenju, vezi s roditeljima, razvoju osoblja, jezičnoj i religijskoj politici, kao i načinu na koji su međugrupni kontakti strukturirani u učionici (Duckitt, 1994). Isto je i s radnim okruženjem. Situacije potencijalnog međugrupnog natjecanja se moraju ukloniti, a radne uloge i aktivnosti restrukturirati u smislu maksimaliziranja aktivnosti koje uključuju kooperativne aktivnosti između pripadnika različitih skupina. Sveukupno ova razina intervencija ima veći potencijal za reduciranje predrasuda od individualne razine.

Intervencije na posljednjoj razini podrazumijevaju promjene društvenih uvjeta. Društvena struktura i međugrupni odnosi neizbjježno utječu na predrasude, putem strukturiranja društvenog utjecaja i kontaktnih iskustava. U bilo kojem društvu s poviješću ili pozadinom predrasuda i diskriminacije prema manjinskim skupinama, krucijalni faktor u intervenciji na ovoj razini uključuje kompletno uklanjanje svih ustavnih, zakonskih i institucionalnih potpora diskriminaciji ili drugom otvorenom izražavanju predrasuda. Za ove promjene Allport (1954) ističe kako su od najveće važnosti, ali previše opsežne da bi se mogle postaviti kao cilj bilo kojeg programa. Radi se o promjenama koje će se najbolje provesti kroz zakonodavnu aktivnost. Međutim, čak i u demokracijama, politička većina može imati malo motivacije da reducira predrasude i diskriminaciju manjina, osobito kad postoji rizik gubitka političke podrške glasača za vladajuću stranku (Duckitt, 1994). Društva mogu biti strukturirana tako da omogućuju toleranciju ili predrasude. Tolerantna društva će biti strukturirana na način da etničke, religijske, profesionalne, socioekonomiske i druge razlike između skupina nisu konvergentne, već da se presijecaju tako da su različiti identiteti istaknuti u različitim vremenima i u različitim situacijama. U kontekstu primjene ovih programa na protuterorističke politike, Viano (2015) navodi kako je izgradnja pravičnog, izbalansiranog i harmoničnog društva koje temeljito uzima u obzir razlike dok se naglašavaju sličnosti, najčvršći put do mira. "Misija je teška, riskantna i zahtjevna, ali jedini stvaran i trajan temelj za učinkovitu i uspješnu protuterorističku politiku" (Viano, 2015, str. 10).

U pitanju razvoja intervencijskih politika, Duckitt (1994) zaključuje kako će priroda međugrupne situacije diktirati koji su ciljevi mogući za poboljšanje međugrupnih stavova i odnosa te u skladu s tim, koje mjere i politike bi trebale biti najučinkovitije. Pažljiva analiza povijesti i prirode sadašnjih međugrupnih odnosa bi trebala prethoditi pokušajima postavljanja ciljeva i razvoju intervencijske politike.

5. POZNATI KAUZALITETI U ODNOSU PREDRASUDA I TERORIZMA

Uzročno-posljedična povezanost fenomena terorizma i predrasuda je uglavnom znanstveno i stručno istraživana i promatrana u smjeru u kojemu terorizam, odnosno izvršeni teroristički napadi povećavaju razinu predrasuda u društvu ili dovode do manifestacije predrasudama sličnih fenomena. U razumijevanju mehanizma djelovanja teror(izm)a na ponašanje ljudi, konkretna objašnjenja ponudila je teorija upravljanja terorom.

5.1. Teorija upravljanja terorom (strahom)

Teorija upravljanja terorom (TMT²⁷) nije teorija o terorizmu per se, već radije teorija o modalitetu na koji način se ljudi nose s egistencijalnom dilemom prema kojoj žele živjeti znajući da moraju umrijeti (Pyszczynski i ostali, 2006). Teorija je samo imenom vezana za terorizam. U većoj mjeri je primjenjiva na druge oblike političkog nasilja (McAllister & Schmid, 2011). Teorija se nalazi u središtu objašnjenja kauzaliteta odnosa između terorističkog akta i predrasuda koje u društvu potiče ili podiže taj akt. Teorija upravljanja terorom se odnosi na evolucijsku pretpostavku da ljudi, poput drugih životinja, imaju širok raspon bioloških sustava orientiranih egzistencijalnom kontinuitetu. Istraživanja su pokazala kako podsjećanja na smrt (isticanje smrtnosti) potiču jačanje i obranu vjere u nečije svjetonazole i učvršćuju samopoštovanje (Greenberg i ostali, 2009). Teorija je svojevrsna poveznica između terorizma i predrasuda, ali suprotnog kauzaliteta.

Pojam "teror," u perspektivi ove teorije odnosi se na emocionalnu manifestaciju instinkta samoodržanja. Uz biošku potrebu fizičkog opstanka, primarna psihološka potreba jest minimiziranje užasa (terora) uzrokovanih sviješću o vulnerabilnosti i smrtnosti (Pyszczynski & Greenberg, 1992). Iz perspektive upravljanja terorom, samopoštovanje se sastoji od dvije komponente. Prvo, pojedinac mora vjerovati u koncept realnosti svijeta temeljenog na kulturi i prihvati vrijednosti i standarde povezane s tim konceptom. Drugo, kako bi se učinkovito potisnula anksioznost, pojedinac mora vjerovati kako on ili ona ispunjavaju ove kulturne vrijednosne standarde. Prema tomu, kako bi pojedinac imao samopoštovanje, mora sebe promatrati kao vrijednog aktera u smislenom svemiru što ga učinkovito štiti od anksioznosti koja rezultira sviješću o ranjivosti i smrtnosti. Drugim riječima, strah za egzistenciju, odnosno strah od smrti je potisnut samopoštovanjem, odnosno vjerovanjem kako netko ispunjava ispravne kulturne vrijednosne standarde.

Prema teoriji upravljanja terorom postoji hijerarhija u životnim nastojanjima. Na dnu hijerarhije se nalazi fundamentalni motiv jednostavnog preživljavanja jednak za sve ljudi. U skladu s postavkama Darwina i Freuda, ljudi su poput drugih živilih bića rođeni s instinktom za preživljavanje. Strah od smrti je jednostavno

²⁷ Engl. *Terror Management Theory*. Teoriju su originalno postavili Greenberg, Pyszczynski i Solomon (1986). Za teoriju autori ističu kako predstavlja snažan teorijski okvir za objašnjenje porijekla i posljedica terorizma i političkog nasilja.

emocionalna manifestacija instinkta preživljavanja (Pyszczynski & Greenberg, 1992). Teorija upravljanja terorom postavlja kako ljudi kao i druga živa bića imaju zajedničku biološku predispoziciju nastavka egzistiranja ili barem izbjegavanja preuranjenog životnog završetka (Solomon i ostali, 2004). Ono što ljudi razlikuje od ostalih živih bića jesu visoko razvijene intelektualne mogućnosti koje ljudi čine svjesnima svojih ranjivosti. Svijest o neizbjježnoj smrti stvara potencijal paralizirajućeg terora. Kulturni svjetonazori upravljaju terorom (strahom) povezanim sa sviješću o smrti primarno kroz kulturni mehanizam samopoštovanja, koji se sastoji od „vjerovanja da je netko vrijedan kontributor svemiru punom značenja“ (Solomon i ostali, 2004, str. 22). Zahvaljujući zaštiti od potencijalnog terora koju pružaju psihološke strukture, ljudi su motivirani da zadrže vjeru u njihove kulturno-ruševne svjetonazole i nastoje zadovoljiti standarde vrijednosti tog svjetonazora.

Više od 300 eksperimenata provedenih u 15 različitim država podržalo je hipoteze koje postavlja teorija. Istraživanja su pokazala kako: (a) povećanje samopoštovanja čini ljudi manje sklonima anksioznosti kao odgovoru na prijetnju, (b) suptilni podsjetnici na smrtnost povećavaju pozitivne reakcije prema onima s kojima dijelimo svjetonazole i negativne reakcije²⁸ prema onima koji nam prijete, (c) prijetnje samopoštovanju ili nečijim svjetonazorima povećavaju razmišljanja povezana sa smrću i (d) ojačavanje samopoštovanja ili vjere u nečije svjetonazole reducira razmišljanja povezana sa smrću (Pyszczynski i ostali, 2006). Solomon et al. (2004) ovom dodaju kako također isticanje smrtnosti potiče napore za ojačavanje samopoštovanja.

Nadalje, TMT postavlja kako su pripadnici etničke skupine targetirane predrasudama uhvaćeni između dva svjetonazora: tradicionalnog svojih predaka i onog prevaleuirajuće kulture. Prema Greenbergu et al. (2009), u takvom kontekstu za upravljanje nečijim terorom moguće su tri opcije: potpuna asimilacija, koja podrazumijeva puno prihvaćanje dominantnih i napuštanje tradicionalnih svjetonazora; militantnost, kojom se odbacuju *mainstream* svjetonazori i pokušava održati vjera u vrijednost tradicionalnih svjetonazora te pluralizam, kao pokušaj stvaranja svjetonazora koji inkorporira aspekte tradicionalnih svjetonazora uz istodobno sudjelovanje u predominantnom.

5.2. Utjecaj terorizma na pojavu i rast predrasuda u društvu

McCauley i Moskalenko (2011) naglašavaju kako su istraživanja terorizma fokusirana na teroriste. Međutim, isti mehanizmi radikalizacije djeluju i kod onih koji reagiraju na terorizam. „Trenje konflikta zagrijava obje strane“ (McCauley & Moskalenko, 2011, str. 223). Zimbardo i McDermottova (2007) nagovještavaju vezu terorizma i predrasuda, naglašavajući kako su predrasude prema vanjskim skupinama jedna od posljedica snažnih negativnih osjećaja izazvanih terorističkim aktom koji mogu biti naročito problematični kad se određena etnička skupina drži odgovornom za teroristički napad.

Postoji veći broj empirijskih istraživanja koja su pokazala povezanost terorizma i predrasuda, ali sa suprotnim smjerom kauzaliteta. Naime, stvarna teroristička djela ili opažena teroristička prijetnja uzrokuju porast predrasuda prema pripadnicima skupine iz koje prijetnja dolazi ili koju se percipira izvorom prijetnji, objašnjениm mehanizmom upravljanja terorom. Ova pojava uopće nije bezazlena. Dapače, zapanjuje lakoća generalizacije mišljenja Amerikanaca o milijunima Arapa i muslimana nakon terorističkog napada 9/11 (McCauley, 2007). Ipak nisu svi Amerikanci prihvatali ideju da su svi Arapi teroristi, ali se ponekad u sumnjama nađu i oni koji su intelektualno izbjegli ovu generalizaciju. Brojna teorijska i empirijska istraživanja su usmjerena dokazivanju zašto dolazi do ovog mehanizma spremnosti okrivljavanja cijele populacije za zlodjelo ili prijetnju koja dolazi od pojedinaca, organiziranih u manje ili više povezane (terorističke) skupine.

28 Ove negativne reakcije su predrasude, negativni stereotipi, diskriminacija i sl.

Das et al. (2009) su proveli tri istraživanja kojima su testirali puni uzročni lanac od vijesti o terorizmu preko razmišljanja povezanih sa smrću pa do predrasuda prema pripadnicima vanjske skupine. Prvim istraživanjem utvrđeno je kako su vijesti o terorizmu i ubojstvu nizozemskog redatelja, Thea Van Gogha,²⁹ dovele do općenitog povećanja razmišljanja povezanih sa smrću. Razmišljanja povezana sa smrću su vodila prema većoj razini predrasuda prema Arapima, ali samo nakon ubojstva Thea Van Gogha. Ovi nalazi sugeriraju kako su razmišljanja o smrti moderator između vijesti o terorizmu i predrasuda. U drugom istraživanju je utvrđeno kako su vijesti o terorizmu (prijetnja napadom bombom na glavni željeznički kolodvor u Amsterdalu) bile povezane s razmišljanjima o smrti, koja su povećala predrasude prema Arapima, osobito kod osoba s niskim samopoštovanjem. Nalazi su replicirali moderatorsku ulogu misli povezanih sa smrću kao veze između predrasuda prema vanjskim skupinama nakon gledanja televizijskih vijesti. Zaključak autora bio je kako vijesti o terorizmu vjerojatno povećavaju predrasude gledatelja koji imaju nisko samopoštovanje. U trećem istraživanju, autori su promatrati nalaze teorije upravljanja terorom u smislu mogu li vijesti o terorizmu povećati predrasude prema bilo kojem pripadniku vanjske skupine, bez obzira na ulogu vanjske skupine u vijestima, i bez obzira na *background* promatrača. Pokazalo se kako vijesti o terorizmu povećavaju predrasude prema Arapima kod nemuslimana i povećavaju predrasude prema Europskim kod ispitanika islamske vjeroispovijesti. Dakle, obrazac usvajanja predrasuda je bio dvosmjeren.

U kontekstu prethodnog istraživanja, Buijs (2009) naglašava kako je pozicija muslimana u Nizozemskoj i politika vlade koja se odnosi na muslimane bila pod utjecajem ne samo napada 9/11, već čak u većoj mjeri ubojstvom redatelja Thea Van Gogha. Brutalno ubojstvo je aktiviralo ozbiljne političke probleme. Vlasti su panično odgovorile, što je bila početna točka niza prijetnji i napada paljevinama, kao i eskalacije sukoba između islamskog ekstremizma i domaćeg nizozemskog desničarskog ekstremizma. Mnogi muslimani su osjetili isključivanje. Predrasude i diskriminacija su bile na djelu. Ubojica Thea Van Gogha bio je dobro obrazovani i dobro integrirani musliman Marokanac koji se okrenuo apokaliptičnoj verziji islamskog radikalizma. Buijs (2009) naglašava kako se nakon ovog ubojstva, Nizozemska suočila s domaće uzgojenim terorizmom. Prestao je postojati daleki neprijatelj koji se mogao koristiti kao žrtveno janje. "Naši vlastiti dječaci i djevojčice su se preobratili u ubojice" (Buijs, 2009, str. 423). Komentatori su išli još dalje, interpretirajući ubojstvo Van Gogha dokazom poraza multikulturalizma.

Do sličnih nalaza povezanosti terorizma, predrasuda i „isticanja smrtnosti“ došli su i Landau et al. (2004) koji su proveli četiri istraživanja. U prvom istraživanju utvrdili su kako je podsjećanje ispitanika na vlastitu smrtnost dovodilo do povećanja podrške Georgeu Bushu i njegovoj protuterorističkoj politici. Kako su pitanja nacionalne sigurnosti značajna komponenta Busheve administracije, dalje je istraživan psihološki utjecaj podsjećanja na teroristički napad 9/11. Drugo istraživanje je pokazalo kako je podsvjesno izlaganje stimulansima povezanim sa 9/11 dovelo bliže u svijest razmišljanja povezana sa smrću. Treće istraživanje je proširilo nalaz i pokazalo kako je podsjećanje na događaje 9/11 funkcionalno ekvivalentno isticanju smrtnosti, što je povećavalo podršku predsjedniku Bushu. Isticanje smrtnosti u četvrtom istraživanju vodilo je sudionike da postanu privrženiji Bushu i skloniji glasati za njega na nadolazećim izborima. Prezentirani rezultati su jasno pokazali rast popularnosti predsjednika Busha kad su misli o smrću ili terorizmu posebno naglašene. Četvrto istraživanje je

²⁹ Theo Van Gogh je bio nizozemski redatelj kojeg je 2. studenog 2004. godine Mohammed Bouyeri, stanovnik Nizozemske marokanskog porijekla ustrijelio dva puta prije nego što je prerezao njegov vrat. Motiv napada je bio 10-minutni film „Submisivnost“ koji je Van Gogh snimio o položaju žena u islamu (Wiedemann, 2005). Prilikom ubojstva Bouyeri je za grudi Van Gogha zakačio džihadističku izjavu koja je bila otvoreno pismo Ayaan Hirshi Ali, ženi rođenoj u Somaliji, feministkinji, spisateljici, aktivistkinji i političarki u Nizozemskoj (McCauley i Moskalenko, 2011).

također pokazalo kako, dok je u kontrolnim uvjetima podrška kandidatu Kerru bila veća, ispitanici suočeni s isticanjem smrtnosti preferirali su predsjednika Busha. Nalazi ovog istraživanja ne daju konkretni doprinos diskusiji o kauzalitetu predrasuda i terorizma, ali značajno pokazuju u kojem smjeru političke kampanje određenih vođa povećavaju mogućnost boljih ishoda na izborima, imajući u vidu instrumentaliziranu polarizaciju birača.

Pyszczynski et al. (2006) ističu kako su iz perspektive teorije upravljanja terorom, teroristički napadi 9/11 suočili Amerikance i svijet s dramatičnim podsjećanjem na smrt i vulnerabilnost te u isto vrijeme podsjetili na kulturne svjetonazole koji štite ljude od ovih bazičnih strahova. Nakon terorističkih napada 9/11, Amerikanci su tragali za značenjem, odgovorima, krivcem te su postali u većoj mjeri nacionalisti nego ikad prije. Ovo je manifestirano mahanjem zastavama, patriotskim sloganima i pjesmama kao i izljevima milosrđa i naklonosti žrtvama napada te divljenjem herojima, poput vojnika, policajaca i vatrogasaca. Traganje za solidarnošću unutar skupine vodilo je do kažnjavanja onih koji ne podržavaju planove Busheve administracije za borbu protiv terorizma. Također je tražena osveta. Na individualnoj razini dogodili su se napadi na ljude bliskoistočnog porijekla ili kože tamnije boje od prosječne američke kože, oskrvnuća domova i džamija te nekoliko smrtnih slučajeva. Na nacionalnoj razini, želja za osvetom dovela je do ratova u Afganistanu i Iraku i vanjske politike koja je otuđila mnoge saveznike. Većina Amerikanaca je bila ozbiljno traumatizirana napadom 9/11 i premda bez dijagnosticirane psihopatologije, veći je dio nacije bio i ostao do danas ozbiljno potresen ovim događajima. Porast predrasuda i manifestacija koje su uslijedile su jasne posljedice terorističkog napada.

Kastenmüller et al. (2011) su unutar teorije upravljanja terorom istraživali smjer kauzaliteta varijabli. Ne-osporavajući da su misli povezane sa smrtnosti i predrasude prema muslimanima povezane, autori su istraživali povećava li prijetnja terorizmom predrasude prema muslimanima zbog povećanog razmišljanja o smrtnosti ili prijetnja terorizmom povećava razmišljanja povezana sa smrtnosti zbog već razvijenih snažnijih predrasuda prema muslimanima. Imajući u vidu kako literatura razlikuje simboličku od doslovne besmrtnosti³⁰ te kako vjerovanje u doslovnu besmrtnost reducira razmišljanja o vlastitoj smrti, autori su manipulirali ovim sustavom vjerovanja kao načinom za istraživanje svoje hipoteze prema kojoj će prijetnja terorizmom povećati predrasude u većoj mjeri kod ljudi koji ne vjeruju u doslovnu besmrtnost, nego kod onih koji inkliniraju tom vjerovanju. Istraživanja su potvrđila hipotezu teorije upravljanja terorom prema kojoj prijetnja terorizmom povećava predrasude prema muslimanima zbog razmišljanja povezanih sa smrću.

Zimbardo i McDermottova (2007) ističu utjecaj upozorenja o predstojećim terorističkim napadima na populaciju koja proizvode političke i psihološke efekte. U smislu političkih efekata, upozorenja mobiliziraju one koji prvi odgovaraju na prijetnju, kao i javnost na povećanu opreznost. S druge strane, premda su dizajnirana da poboljšaju učinkovitost obrane od terorističkih napada, upozorenja također rezultiraju različitim negativnim ishodima. U prvom redu radi se o mentalnom zdravlju, u smislu povećanja depresije i postraumatskog stresnog poremećaja u široj populaciji. Drugo, ohrabruje se nekritička podrška karizmatičnom vodstvu u državi kroz kombinaciju povećane pristranosti prema unutarnjoj skupini i isticanju smrtnosti. Treće, sadašnji sustav terorističkih upozorenja predstavlja prijetnju raznovrsnosti političke kulture.

Canetti-Nisim et al. (2009) su istraživali u kolikoj mjeri izlaganje terorizmu vodi neprijateljstvu prema manjinama. Autori predlažu novi model za objašnjenje političkog ekstremizma temeljen na stresu prema kojemu su psihološka tjeskoba i percepcija prijetnje medijator odnosa izlaganja terorizmu i stavova prema manjinama. Model strukturne jednadžbe indicirao je kako je izlaganje terorizmu bilo prediktor psihološke tjeskobe. Nalazi

³⁰ Simbolička besmrtnost odnosi se na vjerovanje kako osoba nastavlja svoj život putem svojih potomaka, a doslovna besmrtnost odnosi se na vjerovanje u nastavak života nakon smrti, bilo kroz reinkarnaciju, odlazak na drugi svijet, raj i sl.

su pružili čvrste dokaze i mehanizam za hipotezu kako terorizam proizvodi nedemokratske stavove koji prijete pravima manjina. Terorizam, osim izravnih gubitaka i straha proisteklih iz napada, kreira ogromne izazove tkivu demokratskih društava. Javlja se teška unutarnja tenzija između temeljne potrebe osjećaja sigurnosti i aspiracije da se održe demokratske vrijednosti i očuva demokratska kultura. Konkretno, u vrijeme terorističkog napada, kad je izravna konfrontacija s počiniteljima terorizma nemoguća, bijes je često usmjeren na manjinske skupine i njihove članove što može prerasti u podršku nedemokratskim praksama prema manjinama. „Jedna od ključnih psihosocijalno-političkih posljedica terorizma jest razvoj neprijateljskih osjećaja, stavova i ponašanja prema manjinskim skupinama“ (Canetti-Nisim i ostali, 2009, str. 364), dakle predrasuda.

Socijalna kategorizacija i grupna identifikacija su povezane s terorizmom i predrasudama što smo vidjeli iz prethodnih rasprava. Moskalenko et al. (2006) su istraživali četiri teorije koje povezuju grupnu identifikaciju s prijetnjom, odnosno kakav utjecaj je imao teroristički napad 9/11 na identifikaciju studenata u SAD-u sa državom, obitelji, etnicitetom, religijom i sveučilištem. Radi se o teoriji grupne dinamike, teoriji samo-poimanja kroz grupnu identifikaciju, teoriji upravljanja terorom i verziji TMT koja konvergira s teorijom socijalnog identiteta (SIT). Za sve navedene teorije, autori konstatiraju kako su našle podršku u laboratorijskom okruženju, ali su kritizirane u kontekstu općenitosti rezultata za vanjski svijet. Nalazi istraživanja su bili sljedeći: Studenti koji su anketirani neposredno nakon terorističkih napada³¹ pokazali su više rezultate identifikacije s državom u odnosu na one koji su to uradili prije napada, odnosno osamnaest mjeseci kasnije. Isto se odnosi i na odgovore o važnosti države. Ovakve rezultate predviđela je teorija grupne dinamike i teorija upravljanja terorom. Također, istraživanje nije pokazalo nikakav pokazatelj reduciranja samopoštovanja u razdoblju anketiranja neposredno nakon napada niti korelaciju između samopoštovanja i identifikacije s promatranim skupinama. TMT je potvrdila povećanje identifikacije s državom, ali je pogriješila u tomu što nije predviđela povećanje identifikacije sa sveučilištem. Konačno, TMT/SIT je predviđela povećanje identifikacije sa sveučilištem, ali je pogriješila u predviđanju povećanja identifikacija s poniženom državom. Tako ni jedna od četiri teorije koje su istraživali Moskalenko et al. ne može predvidjeti ukupan obrazac rezultata. Teorija grupne dinamike je pokazala najbolje rezultate. U skladu s istaknutim, vidljivo je kako se veza terorizma i socijalnog identiteta ne može promatrati pojednostavljeno i kao jedini element dovoljan za radikaliziranje u bilo kojem smjeru. Puno veću važnost ima dinamika odnosa između skupina u interakciji.

Obaidi et al. (2018) su istraživali u koliko je mjeri neprijateljstvo prema vanjskoj skupini uvjetovano opaženom međugrupnom prijetnjom, realističnom ili simboličkom. Realistične prijetnje nastaju iz percepcije natjecanja oko ograničenih resursa (posao, zemlja, politička i ekonomski moć) te od prijetnji za fizičku sigurnost i dobrobit unutarnje skupine. Simbolične prijetnje su prijetnje religijskim vrijednostima, normama, moralu, filozofiji i identitetu skupine. U istraživanju su promatrani odnosi između tri skupine (nemuslimani i muslimani u Zapadnim društvima i muslimani na Bliskom istoku) unutar sedam različitih kulturnih konteksta. Autori su postavili hipotezu prema kojoj će u većoj mjeri neprijateljsku mobilizaciju prema muslimanima pokazati ispitanici nemuslimani iz Europe koji u većoj mjeri promatraju muslimansku kulturu i praksu sukobljenu s vrijednostima i životnim stilom Zapada. Također, jednak odgovori očekuju se i od ispitanika koji muslimane promatraju kao prijetnju resursima i sigurnosti njihove skupine. Nadalje, autori su postavili hipotezu prema kojoj će isti mehanizam postojati među muslimanima koji žive u Europi kao pripadnici manjinskih skupina i muslimanima kao većini u Afganistanu i Turskoj. Također, autori su se vodili razmišljanjem kako vjerski identitet

³¹ Prve ankete autori su proveli u ožujku, 2001. godine kad SAD nisu bile pod vanjskom prijetnjom. Drugo anketiranje provedeno je 15. rujna 2001. godine, dakle četiri dana nakon terorističkih napada. Treće anketiranje, također je završeno u ožujku, 2003. godine, pet dana nakon što je SAD objavio rat Iraku, ali prije nego što su snage SAD-a izvršile invaziju na Irak.

ima značajan utjecaj, pa su tako očekivali da će pojedinci koji imaju snažnu identifikaciju s njihovom vjerskom skupinom opažati veću prijetnju slijedom čega ova varijabla može biti posrednik između negativnih učinaka vjerske identifikacije na neprijateljstvo prema vanjskoj skupini. Ukupno su proveli pet istraživanja kojima su testirali postavljene hipoteze. U prvom istraživanju su utvrdili kako je simbolična prijetnja pretkazala namjere norveških nemuslimana da se priključe anti-islamskim pokretima, što se ne odnosi na realističnu i terorističku prijetnju. Drugo istraživanje je pokazalo kako su simbolička i realistička prijetnja kod Amerikanaca pretkazale spremnost nemuslimana da progone muslimane, ali ne i teroristička prijetnja. Istraživanja tri i četiri su pokazala kako simbolička prijetnja predviđa podršku među muslimanima u Švedskoj i Turskoj u bihevioralnim namjerama usmjerjenima protiv Zapada. U petom istraživanju je utvrđeno kako simbolička i realistična prijetnja imaju isti učinak na nasilne namjere kod Danaca muslimana i nemuslimana i kod muslimana u Afganistanu. Meta-analiza je pokazala kako je simbolička prijetnja najjače povezana s međugrupnim neprijateljstvom. Sudionici s većom vjerskom identifikacijom su također pokazali više razine prijetnje. Grupnu identifikaciju autori drže važnim prediktorom sudjelovanja u kolektivnoj akciji.

U istraživanju koje su proveli Greenaway et. al. (2013) utvrđeno je kako ljudi pokazuju tendenciju predrasudama kad se osjećaju ugroženima. Istraživanje je pokazalo kako je veza između prijetnje i predrasuda modelirana kroz razine opažene kontrole kod ljudi. Prijetnja vodi predrasudama samo kad ljudi istodobno osjećaju kako imaju nisku razinu kontrole. Autori su proveli tri istraživanja koja su pokazala kako je teroristička prijetnja povezana s povиšenim predrasudama kod ljudi koji imaju malo kontrole nad prijetnjom ili svojim životima općenito. Teroristička prijetnja je pokazala povećanu želju za isključivanjem migranata kod ovih ispitanika. Kontrola je važan sastojak u prijetećem kontekstu. Istraživanje je pokazalo je kako ljudi izražavaju predrasude kad se osjećaju pod prijetnjom i imaju nisku kontrolu.

Onraet i Van Hiel (2013) su istraživali utjecaj ekonomskih i terorističkih prijetnji na društvenoj i osobnoj razini na desničarske stavove i etničke predrasude. Autori su došli do nalaza koji sugerira distinkciju između unutarnje/interne prijetnje koja dolazi od samog pojedinca, poput anksioznosti vezane za smrt i vanjske/eksterne prijetnje koja dolazi iz vanjskog svijeta, poput ekonomske ili prijetnje terorizmom. Vanjska prijetnja se odnosi bilo na stvarne prijeteće događaje poput terorističkih napada 9/11 ili percepciju prijetnje od terorističkih napada. Opažena prijetnja se također može promatrati i kao prijetnja pojedincu i kao prijetnja cijelom društvu. Ekonomski prijetnji također može imati posljedice na individualnoj razini poput osobne nezaposlenosti i financijskih problema. Rezultati su potvrđili kako iskustvo društvenih posljedica ekonomske i terorističke prijetnje ide ruku pod ruku s povиšenim razinama desničarskih stavova i etničkih predrasuda, čak i kad su kontrolirane posljedice prijetnje.

Koncepti autoritarizma i etnocentrizma pozitivno su korelirani s predrasudama. Asbrock i Fritzsche (2013) su istraživali povećanje autoritarnih stavova pod uvjetima terorističke prijetnje i utvrdili kako nije jasno je li ovaj efekt izvorni odgovor na percepciju osobne ili kolektivne prijetnje. Autoritarne i etnocentrične reakcije su se pojavile samo kod ljudi koji su imali snažnu identifikaciju s vlastitom nacionalnom skupinom i pod utjecajem osobne prijetnje. To indicira da autoritarni odgovori mogu operirati kao strategija kojom se na razini skupine, pojedinci nose s osobnim prijetnjama. Rezultati sugeriraju kako učinci terorističke prijetnje na autoritarizam mogu biti pripisani osjećaju osobne nesigurnosti, koji je porastao pod uvjetima terorističke prijetnje. Do tog su dovele promjene u modernom terorizmu prema kojima mete više nisu visoki predstavnici države, politički lideri i sl. već bilo tko, tko se nađe na krivom mjestu u krivo vrijeme. Ljudi se mogu osjetiti osobno ugroženim od strane terorizma, ali i kolektivno, kada opažaju da je njihova zemљa potencijalna meta terorističkih napada.

Do sličnog nalaza došli su Fritzsche et al. (2011). Osobna i kolektivna prijetnja mogu uzgojiti etnocentrizam i dovesti do međugrupnog konflikta. Ljudi kad se osjećaju pod prijetnjom u vrijeme društvene ili osobne krize često

naglašavaju pripadnost skupini, što im pomaže u ponovnom zadobivanju osjećaja sigurnosti i kontrole. Ovakva reakcija ne samo da povećava favoriziranje skupine kojoj pripadaju (etnocentrične tendencije), već se može usmjeriti na povećano derogiranje vanjskih skupina. Posebna vrsta društvene krize koja povećava tendencije etnocentrizma jest teroristička prijetnja. Terorizam osim što prijeti ljudima i društvu na izravan način, također ima neizravne efekte na političku i društvenu klimu u državi. Percepcija terorističke prijetnje, osim što povećava odobravanje antiterorističkih mjera i diskriminacije vanjskih skupina, također pojačava nespecifične etnocentrične reakcije poput autoritarnih stavova, identifikacije s unutarnjim skupinama i predrasuda prema vanjskim skupinama.

Dube i Black (2010) su proveli istraživanje u kojem su promatrali utjecaj terorističkog napada na potrošački etnocentrizam (koncept koji se odnosi na negativno vrednovanje proizvoda druge etničke skupine) i potrošački patriotizam (pozitivno vrednovanje proizvoda vlastite etničke skupine). Utjecaj nekog faktora na stavove potrošača se najbolje ustanovljava mjerjenjima prije i poslije djelovanja tog faktora. Dube i Black naglašavaju kako su imali „sretne okolnosti“ da su stavove i vrijednosti potrošača prikupili neposredno prije događaja 11. rujna 2001. godine, točnije na proljeće 2001. Tijekom proljeća 2002. godine, podatci su ponovno prikupljani iz slične populacije što je omogućilo autorima testiranje postavljenih hipoteza. Istraživanje je pokazalo kako su i potrošački etnocentrizam i potrošački patriotizam porasli kao rezultat terorističkog napada 9/11. Dakle, počinjenje terorističkih akata od poznatih (nekada i nepoznatih a prepostavljenih) aktera dovodi do razvoja etnocentričnih tendencija u napadnutom društvu. Teorija etnocentrizma jest jedna od teorija uzroka predrasuda. Ovakve etnocentrične tendencije podloga su za daljnji razvoj etničkih (ili etnoreligijskih) predrasuda prema širim ili užim socijalnim skupinama iz reda kojih dolaze stvarni ili percipirani napadači.

S druge strane, Kam i Kinder (2007) su pronašli kako etnocentrizam snažno podrštu ratu protiv terorizma i kako je povezanost etnocentrizma sa stavovima pod utjecajem događaja 9/11. Analizirali su Nacionalno izborno istraživanje u 2000. i 2002. godini u kojem su ispitanici predstavljali reprezentativan uzorak američkih glasača i koji su bili intervjuirani prije i neposredno nakon izbora 2000. godine, a potom prije i nakon izbora 2002. godine. Istraživanje iz 2000. godine uključivalo je niz standardnih mjera političke predisponiranosti, uključujući etnocentrizam. Istraživanje u 2002. je provedeno nakon napada 9/11 u potpuno izmijenjenom kontekstu domaćih sigurnosnih upozorenja Ministarstva domovinske sigurnosti, intervencije u Afganistanu protiv talibanskog režima i usred planiranja rata s Irakom. Istraživanje je uključilo širok set relevantnih pitanja, od ograničenja imigracije preko pitanja domovinske sigurnosti do rata protiv talibana, itd. Sveukupno, analiza je pokazala kako Amerikanci izražavaju značajnu podršku ratu protiv terorizma. Pojedini Amerikanci su rekli kako bi se trebali smanjiti troškovi borbe protiv terorizma, manje trošiti na granične kontrole, kako je rat protiv talibana pogrješka i kako predsjednik Bush čini zbrku u međunarodnoj politici. Međutim, većina je mislila drugačije. Mnogi Amerikanci su se također nalazili između ovih razmišljanja. U objašnjenju zašto je ovakav raspored odgovora, Kam i Kinder su utvrđili kako je podrška ratu protiv terora značajno izvedena iz etnocentrizma. Amerikanci koji vjeruju kako je njihova vlastita skupina superiornija drugima, inkliniraju podržavanju većih troškova na domovinsku sigurnost, zadržavanju kontrole nad granicama i izgradnji snažnije nacionalne obrane. Oni žele također ukinuti pomoć stranim državama i smatraju predsjednika Busha učinkovitim u odgovorima na terorističke napade. Učinak etnocentrizma je statistički značajan, premda se čini kako nije snažan prediktor stajališta o vrijednosti rata u Afganistanu. Nadalje, podrška ratu protiv terorizma nije refleksija jednog već više faktora: strančarenja, prijetnji, autoritarizma, spola, rase i etnocentrizma. Uspoređujući međusobno ove faktore, etnocentrizam se čini nešto manje utjecajnim od strančarenja, ali značajnijim od autoritarizma ili prijetnje u objašnjenju podrške ratu protiv terorizma Amerikanaca. Promatrano načelno, podrška ratu protiv terorizma proizlazi na važan način iz predrasuda.

U sličnom kontekstu Sides i Gross (2013) su istraživali povezanost stereotipa prema muslimanima i podršku „globalnom ratu protiv terora.“ Za istraživanje su također koristili podatke američkog nacionalnog izbornog istraživanja³² u kojem ispitanici daju odgovore na „termometru osjećanja“ o različitim etničkim i vjerskim skupinama na skali 0-100. Nalaz njihovog istraživanja pokazao je kako prevalirajući stereotipi o muslimanima imaju specifičan sadržaj koji uključuje osjećaj prema kojemu ispitanici muslimane, bez obzira bili oni Amerikanci ili ne, smatraju nasilnima. Uz to im se ne vjeruje (stereotipi osjećanja), ali ih se ne smatra lijenima i ne-intelijentnima (što su stereotipi o kompetencijama). Sljedeći ključni nalaz istraživanja potvrdio je povezanost navedenih negativnih stereotipa s podrškom ratu protiv terora. Percepcija muslimana kao nasilnih i onih kojima se ne smije vjerovavati jest ključni sastojak podrške „ratu protiv terora.“

Echebarria-Echabe i Fernández-Gude (2006) su proveli kvazi-eksperimentalno istraživanje učinaka terorizma na rasne predrasude i ideološku orijentaciju. U istraživanju su evaluirali anti-arapske i anti-semitske predrasude, autoritarizam i ideološku orijentaciju (liberalnu/konzervativnu) na dva uzorka 206 ispitanika koji su kontaktirani prije i nakon terorističkog napada radikalnih islamista u Madridu, 11. ožujka 2004. godine. Rezultati su pokazali kako je teroristički napad proizveo promjene u konzervativnom smjeru. Ispitanici su pokazali ojačavanje predrasuda ne samo prema target-grupi (Arapima), već i prema neuključenoj grupi (židovima), povećanje autoritarizma, jaču privrženost tradicionalnim konzervativnim vrijednostima i istodobno redukciju privrženosti liberalnim vrijednostima. Do istih nalaza su došli u kasnijem istraživanju Echebarrio-Echabe i Gárate (2008).

Hollanderova (2010) je istraživala anti-muslimanska i anti-arapska raspoloženja koja su se intenzivirala nakon terorističkih napada 9/11. Tezu ilustrira podatcima prema kojima je četiri mjeseca nakon ovih napada, sukladno anketi ABC-a, samo 14% ispitanika vjerovalo kako glavni pravac islama ohrabruje nasilje. Četiri godine kasnije, nakon “Bushevog kulturnog, političkog i vojnog ‘rata protiv terora’ ovih 14 posto poraslo je na 34 posto” (Hollander, 2010, str. 74). Nekoliko anketa je pokazalo kako je islamofobija utjecala na stavove gotovo jedne petine Amerikanaca. Bez obzira što je traumatsko iskustvo terorističkih napada imalo utjecaja, autorica intenzifikaciju anti-muslimanskih i anti-arapskih predrasuda promatra i kroz specifičan povijesni i kulturni kontekstu Amerike, u smislu rasne povijesti zemlje. U bijeloj kršćanskoj Americi, pripadnici etnički drugačijih skupina kroz povijest su bili negativni mega-vijesnik koji je služio osvježavanju i očuvanju grupnog identiteta u većinskoj bijeloj kulturi. U bijelim kršćanskim kulturama, rasa unutar hegemonističke ideologije i struktura moći bila je konstrukt koji je garantirao bijelcima privilegiran status i ojačavao kategorije “mi” i “oni.” Dakle, bijeloj anglo-saksonskoj kršćanskoj Americi, etnički drugačiji su služili psihološkoj funkciji ojačavanja vlastitog grupnog identiteta bijelaca.

Eisenman et al. (2009) su promatrali vezu između straha potaknutog terorizmom i izbjegavajućeg ponašanja u multietničkim urbanim područjima i pronašli kako osjetljive skupine (duševno bolesni, hendičepirane osobe, Afro-amerikanci, Latino-amerikanci, Azijati-amerikanci i oni koji nemaju državljanstvo SAD-a) doživljavaju neproporcionalno veći teret psihološkog utjecaja prijetnje terorizma i odgovora države. U mjesecima nakon napada 9/11 40% do 50% odraslih osoba iz SAD-a je strahovalo za vlastitu sigurnost. Jedanaest posto ispitanih je izvjestilo promjene u ponašanju npr. izbjegavanje javnih okupljanja. Autori također ističu kako su, premda postoji malo sustavnih istraživanja ove teme, ranije studije u SAD-u pokazale disparitet u strahu od terorizma po spolu, rasi, etničkoj pripadnosti i razini obrazovanja.

Abrams et al. (2017) su testirali hipotezu prema kojoj će kontakt utjecati na predrasude prema muslimanima neovisno o bombaškim napadima, odnosno kako će bombaški napadi inhibirati učinke kontakta na

32 ANES – *American National Election Study*.

predrasude. Autori su koristili podatke koji su prikupljeni kroz ankete na nacionalnoj razini jedan mjesec prije i jedan mjesec nakon terorističkih napada u Londonu, 7. srpnja 2005. Prema utvrđenim nalazima, predrasude prema muslimanima su značajno porasle nakon napada. Psihološke prijetnje fizičkoj sigurnosti (sigurnosne prijetnje) i običajima (simbolične prijetnje) su posredovale utjecaju bombaških napada na predrasude, dok opažene ekonomski prijetnje nisu. Kao mjerilo predrasuda korištena je socijalna distanca prema muslimanima, skupini koja je široko identificirana kao izvor napada. Kad je u pitanju kontaktna hipoteza kakvu je formulirao Allport (1954), nalaz istraživanja govori kako postoji jedinstven dokaz da međugrupni kontakt može igrati važnu ulogu u reduciranju predrasuda čak i kad prati objektivnu prijetnju koju izaziva teroristički napad.

Hassan i Martin (2015) su istraživali varijable socijalne distance, islamofobije³³ i straha od terorizma u Australiji, kao i međusobnu povezanost ovih varijabli. Nalaz ovog istraživanja pokazuje kauzalitet između predrasuda i straha od terorizma. Smjer kauzaliteta nije utvrđivan. Istraživanje je pokazalo kako su islamofobija i strah od terorizma u Australiji značajno pozitivno korelirane. Također, postoji značajna povezanost između utvrđene socijalne distance prema muslimanima i zabrinutosti terorizmom u Australiji. Ispitanici koji prihvataju muslimane kao članove neposredne obitelji ili bliske prijatelje pokazuju značajno manje zabrinutosti zbog terorizma u Australiji u odnosu na one koji ne prihvataju muslimane. Nadalje, kontaktna hipoteza također nalazi svoje mjesto u Australiji. Utvrđeno je kako osobe koje imaju redovan kontakt s muslimanima imaju značajno niži strah od terorizma u odnosu na one koji nemaju nikakav kontakt s muslimanima. Općenito, manju zabrinutost terorizmom pokazale su osobe koje pokazuju toleranciju prema migrantima ili imaju nižu razinu islamofobije. Većina Australaca pokazuje vrlo nisku razinu islamofobije (skoro 70%). Velika većina prihvataju muslimane kao članove obitelji ili bliske prijatelje, premda su pokazali veću socijalnu distancu prema muslimanima nego prema drugim religijskim skupinama. Veće razine predrasuda i anksioznosti usmjerene prema muslimanima pokazale su osobe starije životne dobi i oni koji se suočavaju s finansijskom nesigurnošću, a žene imaju sklonost većoj zabrinutosti zbog terorizma od muškaraca.

Slično, Goelova (2010) je provela longitudinalno istraživanje o migrantima u Australiji kako bi utvrdila jesu li teroristički napadi 9/11 doveli do promjena u percepciji diskriminacije među muslimanima migrantima i migrantima koji se uklapaju u stereotip Arapa-muslimana. Pronašla je kako su nakon 9/11, muškarci muslimani i oni koji izgledaju kao muslimani povećano prijavljivali vjersku i rasnu netoleranciju i diskriminaciju u odnosu na druge imigrante. Slično su, u Sloveniji nakon 9/11, latentno ksenofobični stavovi prema muslimanima prisutni više od tri desetljeća „eksplodirali u otvoreni islamofobni diskurs“ (Vidmar-Horvat, 2010, str. 752).

Pedersen i Hartley (2012) su istraživale prediktore predrasuda prema muslimanima u Australiji i utvrdile kako su ispitanici koji su pokazivali predrasude bili nižeg obrazovnog statusa i općenito više desničarskih stajališta. Također, ispitanici su pokazivali snažnu nacionalnu identifikaciju s Australijom, zabrinutost za spolnu jednakost u muslimanskoj zajednici i smatrali kako muslimani ne prihvataju australijske vrijednosti. Predrasude i diskriminacija prema muslimanima u Australiji su se intenzivirale nakon terorističkih napada 9/11 i napada na Baliju, 2002. godine.

Schmuck et al. (2018) su istraživali na koji način izyještavanje o terorističkim napadima neidentificiranih počinitelja utječe na stavove o teroristima i općenito o muslimanima. Rezultati su pokazali kako su ispitanici pripisivali terorističke napade s nepoznatim počiniteljima islamskim terorističkim organizacijama kad su žrtve bile nemuslimani. Nasuprot tomu, teroristički napadi usmjereni protiv muslimana su češće bili pripisivani ekstremnoj desnici. Nadalje, konzumenti vijesti su povezivali terorističke napade neidentificiranih napadača

³³ Sukladno Prvom godišnjem izvješću o islamofobiji Organizacije islamske konferencije, islamofobija ide daleko iznad straha od islama i uključuje rasnu mržnju, netoleranciju, predrasude, diskriminaciju i stereotipe (IZ BiH Rijaset, 2011).

s islamskičkim ekstremistima u jednakoj mjeri kao i terorističke napade islamskičkih skupina. Pripisivanje napada islamskima je slijedom toga značajno povezano s islamofobičnim stavovima. Autori ovo pripisivanje terorističkih napada islamskima koje ima važne implikacije općenito na stavove prema muslimanima pojašnjuju na sljedeći način. Ako se muslimani jednakom kao i islamski fundamentalisti opažaju kako pripadaju vanjskoj skupini "muslimana" konzumenti vijesti će transferirati negativne ocjene o islamskim fundamentalistima na muslimane općenito. Kad se vanjska skupina doživljava negativnom, opažena homogenost vanjske skupine olakšava poduzimanje akcije zbog navodne sličnosti pripadnika vanjske skupine.

Hatton (2018) je istraživao utjecaj vijesti s video-propagandnim uradcima ISIS-a na stavove Amerikanaca o politikama koje ograničavaju građanska prava muslimana i psihološku nefleksibilnost kao mogući moderator reakcija na propagandu ISIS-a. Rezultati istraživanja su pokazali kako gledanje ISIS-ove propagande koje je utjecalo na porast negativnih osjećaja kod ispitanika nije povećalo podršku anti-muslimanskih sigurnosnih politika i kako psihološka nefleksibilnost nije igrala ulogu u ovom odnosu. Premda obje hipoteze u istraživanju nisu potvrđene, istraživanje je pokazalo kako gledanje propagandnih materijala ISIS-a kroz negativna osjećanja može utjecati na mišljenje o anti-muslimanskim sigurnosnim politikama.

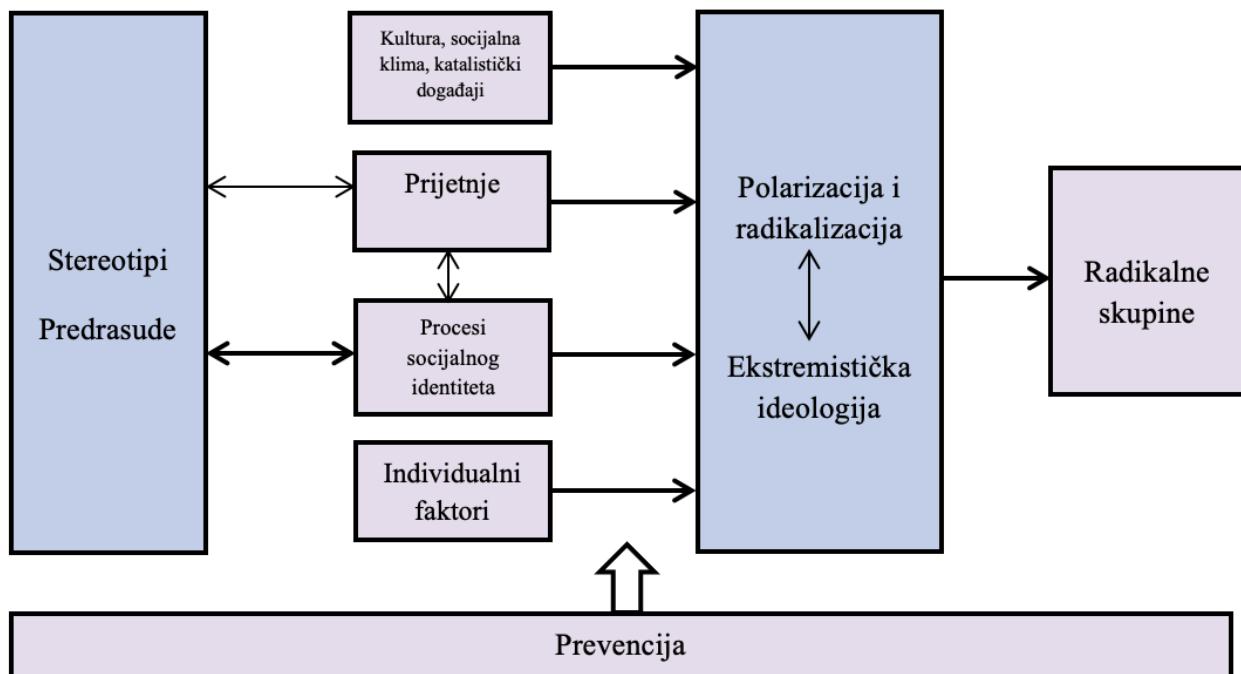
Zaključno, u više različitih istraživanja je dokazana uzročno-posljedična povezanost terorizma i predrasuda općenito, odnosno terorizma i određenih fenomena tangencijalnih predrasudama, smjerom kauzaliteta: terorizam je uzrok predrasuda. Što je s obratnim kauzalitetom? Utječu li postojeće, već usvojene predrasude na radikalizaciju koja može voditi terorizmu?

5.3. Utjecaj predrasuda na terorizam

U kontekstu utjecaja ranije usvojenih predrasuda na terorizam provedeno je vrlo malo, uglavnom teorijskih istraživanja bez izravne empirijske potvrde. Najčešće se radi o tek teorijskim postavkama problema u kojim se predrasude ili određene dimenzije predrasuda postavljaju u uzročno-posljedični odnos s terorizmom.

U slučaju terorizma posebno važno za društvo može biti opaženo pravo na neovisnost i očuvanje autohtone kulture. Percepcija kako su druga društva ostvarila ovaj cilj, a vlastito nije može biti pod utjecajem dubokih predrasuda (Moghaddam, 1998, 2007). Kad govorimo o teorijskim radovima u kontekstu kauzalne veze prema kojoj predrasude imaju utjecaj na radikalizaciju prema ekstremizmu i terorizmu, vjerojatno najkonkretnije nalaze su ponudili Koomen i Van der Pligt (2016) u recentnom radu u kojem naglašavaju kako postoje društveni faktori i okolnosti koji mogu začeti radikalizaciju i čak terorizam među depriviranim i stigmatiziranim skupinama u društvu. Ovo se naročito odnosi na muslimane na Zapadu koji su suočeni s negativnim stereotipima i predrasudama od strane većine. Dakle, radikalizacija može nastati iskazanim predrasudama prema pripadnicima manjine. Autori predlažu model sa slike 1.

Slika 1. Glavne determinante polarizacije i radikalizacije

Izvor: Koomen i Van der Pligt (2016, str. 7)

Prema prikazanoj shemi stereotipi i predrasude reverzibilno utječu na četiri skupine faktora (kulturu uključujući opću socijalnu klimu i katalističke događaje, prijetnje, identitet, i individualne faktore) od kojih su neki međusobno isprepleteni, a koji su u više istraživanja determinirani kao uzročnici polarizacije i radikalizacije, odnosno korišteni za kreiranje ekstremističkih ideologija. Sve navedeno, izravno i posredno utječe na formiranje radikaliziranih skupina u društvu.

Koomen i Van der Pligt (2016) objašnjavaju kako ljudi, u cilju razumijevanja svijeta i učinkovitog nošenja sa situacijama u kojima se nalaze, pribjegavaju strukturiranju društvenog okruženja. Jedan od načina na koji to postižu jest kategorizacija. U ovom postupku, stereotipi, metastereotipi³⁴ i predrasude igraju važnu ulogu. Kamans et al. (2009) su u kontekstu prevalirajućeg mišljenja u Nizozemskoj o useljenicima iz Maroka kao islamskih terorista, koje je uslijedilo nakon terorističkih napada 9/11 i ubojstva Thea van Gogha, istraživali u kolikoj mjeri su negativni metastereotipi među nizozemskim tinejdžerima marokanskog porijekla utjecali na predrasude i asimilaciju. Utvrdili su kako su tinejdžeri marokanskog porijekla u Nizozemskoj spremniji opravdati terorizam islamskih ekstremista kad su istodobno negativnog stava prema Nizozemicima i kad vjeruju da ih se promatra na način postojećih metastereotipa o njihovoj skupini. Negativna slika o Marokancima (kao kriminalcima, agresivnim osobama, besposličarima ili teroristima) u nizozemskom društvu utječe na marokanske adolescente. U ovom smislu ističu izjavu Fouada Mourigha, jednog od takvih adolescenata: „Marokanci su diskriminirani na dijelove; mi moramo uništiti ovu zemlju“ (Kamans i ostali, 2009, str. 850).

Kad su u pitanju prijetnje, Koomen i Van der Pligt (2016) ističu kako i međugrupne prijetnje i političke prijetnje utječu na etničke manjine. One također mogu biti povezane s radikalizacijom na lijevom i desnom spektru. U sferi međugrupnih odnosa, razlikuju se realistične prijetnje, simbolične prijetnje i prijetnje poštova-

³⁴ Metastereotipi se odnose na ono što vi mislite da drugi misle o vama i vašoj skupini (Koomen & Van der Pligt, 2016).

nju skupine. Prijetnje se razlikuju i po sadržaju. Dok radikalnoj desnici etničke manjine predstavljaju posebno ozbiljnu prijetnju, radikalna ljevica kao načelnu prijetnju vidi nejednakost svojstvenu današnjem društvu. U slučaju islamskičkog radikalizma, prijetnja je kombinacija deprivacije, predrasuda, negativnih stereotipa i metastereotipa, diskriminacije i nezadovoljavajućih kontakata s većinskom zajednicom. Hjernarhije i nejednakosti unutar kulture mogu predstavljati prijetnju sva tri tipa radikalizacije; desnice, ljevice i islamskičkog radikalizma. Općenito u situaciji u kojoj je nejednakost važan aspekt prevalirajuće kulture pojedinci mogu brže i lakše padati pod utjecaj radikalnih lidera. Prijetnja, stvarna ili najčešće opažena je značajan faktor u procesu radikalizacije. Brown (2010) vidi zajedničku determinantu predrasuda u prijetnjama i to s razine tri različite teorije. Teoriju stvarnog konflikta povezuje s prijetnjama materijalnim interesima skupine, teoriju socijalnog identiteta s prijetnjama osebujnosti ili integritetu skupine te teoriju relativne deprivacije s prijetnjama društvenoj poziciji skupine. Dakle, predrasude izviru iz percipiranih prijetnji. U dalnjem procesu radikalizacije mogu rezultirati novim protu-prijetnjama, tako da slobodno možemo govoriti o zatvorenom krugu nasilja i predrasudama kao bitnoj karici u lancu kauzaliteta.

Po pitanju identiteta, Koomen i Van der Pligt (2016) se referiraju na rad Phinneya et al. (2001) koji su zabilježili kako važnost etničkog identiteta kao definirajuće karakteristike grupe podrazumijeva kako bilo kakav pritisak na asimilaciju, odnosno osjećaj prisiljavanja na odricanje identiteta može voditi ljutnji, depresiji i ponekad nasilju. Skupini pod prijetnjom, unutarnja skupina pruža utočište i sigurnost te pomaže u suočavanju s prijetećom situacijom. U takvim okolnostima, unutarnja skupina raste u važnosti pa raste i identifikacija s njom. U situacijama u kojima međugrupne tenzije ili konflikti rastu, ovi procesi još više ojačavaju i vanjska skupina se promatra kao uniformna i homogena.

U pogledu individualnih karakteristika, Koomen i Van der Pligt (2016) navode kako postojanje abnormalnih crta ličnosti kod terorista nije potvrđeno, ali ističu određene karakteristike koje cijene relevantnim. U prvom redu, autoritarizam koji stvara neprijateljstvo prema skupinama opaženima kao prijetnja, predstavlja potencijalnu opasnost cijelom društvu. Autoritarizam je važan faktor radikalizma desne orientacije koji u skladu sa stajalištima socijalne dominacije, proizvodi predrasude prema depriviranim skupinama ili skupinama nižeg društvenog statusa. Nadalje, kao važnu individualnu karakteristiku ističu muški spol, budući da terorističko ponašanje bliže korespondira tradicionalnim muškim ulogama. Ovo se prevashodno odnosi na poduzimanje inicijative i želju za dokazivanjem koja graniči s agresijom. Muškarci su dakle u većem iskušenju uključivanja u terorističke aktivnosti, ali istodobno i u poziciji da će vjerojatnije biti prihvaćeni od strane terorističkih skupina.

Koomen i Van der Pligt (2016) zaključuju kako sve navedeno utječe na grupnu polarizaciju, fundamentalizam i radikalne ideologije koje igraju važnu ulogu i mogu imati niz negativnih posljedica, ali same po sebi nisu dovoljna baza za radikalizaciju, pogotovo terorizam. Dva dodatna procesa koja služe kao opravdanje za korištenje nasilja mogu pomoći ljudima da učine završni korak od radikalizma prema terorizmu. Jedan je dehumanizacija, u kojem se članovi vanjske skupine smatraju deficitarnim u određenim jedinstvenim ljudskim osobinama, a drugi poricanje odgovornosti za prihvatanje nasilja.

Deprivacija je često citirana kao važan faktor koji doprinosi razvoju radikalizacije i potencijalnom terorizmu. Deprivacija, također, ide ruku pod ruku sa stereotipima, predrasudama i diskriminacijom. Nadalje, stereotipi, predrasude, slab socioekonomski položaj i diskriminacija doprinose društvenoj izolaciji i marginalizaciji etničkih manjina (Koomen & Van der Pligt, 2016). Blackwood et. al. (2016) su analizirali rezultate programa WRAP³⁵ u Velikoj Britaniji, gdje su između ostalog utvrdili kako program WRAP prepoznaje da socijalna

³⁵ WRAP – Engl. *Workshop to Raise Awareness of Prevent* – Radionica za podizanje svijesti o prevenciji koja je dio šire strategije za protuterorizam Vlade Ujedinjenog Kraljevstva „CONTEST“ koja smjera preveniranju uvlačenja osoba u terorizam.

iskustva poput diskriminacije mogu motivirati ekstremizam. U nalazima istraživanja postoje i određena ograničenja, budući da je diskriminacija samo jedan od faktora koji potkopava zdrav razvoj ličnosti. Kroz projekt WRAP, diskriminacija je razmatrana uz krizu identiteta, društvenu ekskluziju, zlouporabu droga i alkohola, nepovjerenje u civilno društvo, duševno zdravlje, nedostatak teološke otpornosti, nezaposlenost itd.

U kontekstu teorija koje povezuju terorizam s predrasudama, Sageman (2017) ukazuje na rad Henrika Tajfela i proces socijalne kategorizacije koji vodi predrasudama i grupnim pristranostima, kao ključnim za razumijevanje kolektivnog ponašanja, uključujući društvene pokrete, terorizam i protuterorizam. Samokategorizacija ili prihvaćanje zajedničkog socijalnog identiteta, je ono što čini kolektivno ponašanje mogućim. S druge strane ona briše individualne razlike pripadnika vanjske skupine i reducira ih na jedno-dimenzionalne stereotipe. Ovakva depersonalizacija pripadnika vanjske skupine kombinirana sa stereotipima može voditi njihovoj dehumanizaciji. Dehumanizacija je bitan faktor u procesu na prijelazu radikalizacije prema terorizmu jer olakšava izvršenje napada na žrtvu koja gubi karakter ljudskosti.

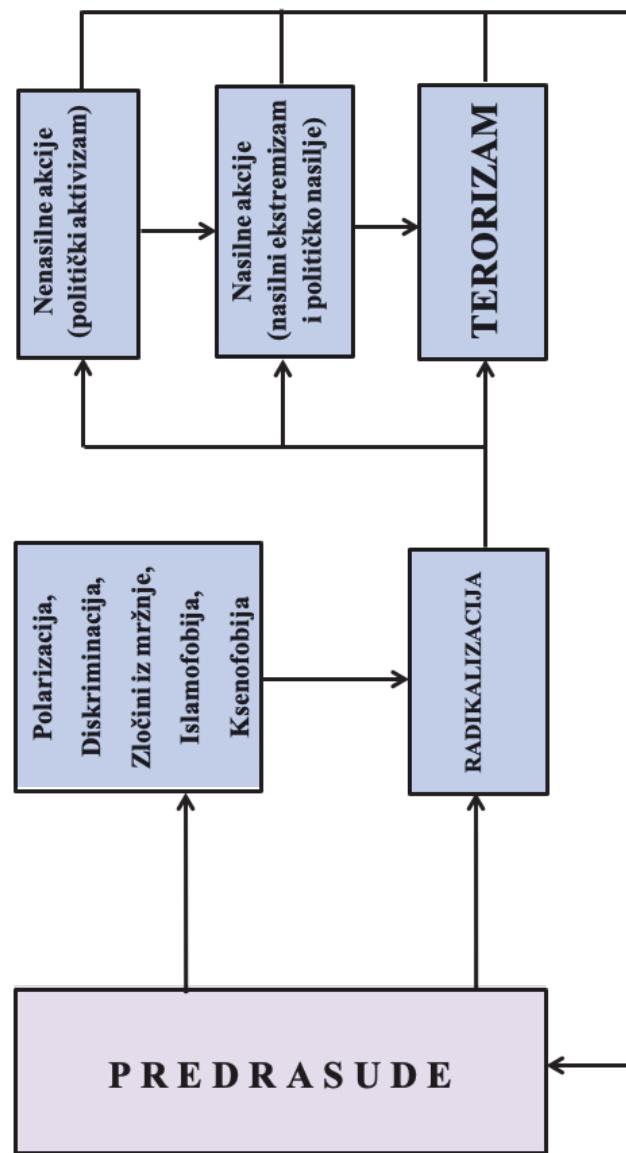
Nešto konkretniji teorijski izričaj kojim se predrasude uzročno-posljedično povezuju s terorizmom postavili su Haeys et al. (2002) koji ističu kako su predrasude ključni psihološki proces koji vodi počinjenju terorističkih djela. U ovom kontekstu, autori uočavaju kako je Bin Laden napade 9/11 nazvao "blagoslovjeni napad protiv globalnih nevjernika." Teroristički napad 9/11 je produžetak vjerskog ekstremizma i etničkih i vjerskih predrasuda. U skladu s tim pokrenuti rat protiv terorizma je promašaj. Rat protiv terorizma bi trebao biti rat protiv ljudskih predrasuda. Rat protiv predrasuda nije jednostavan za voditi i ne može se svesti na vojne kampanje. "To je rat koji se treba voditi unutar ljudskog srca" (Hayes i ostali, 2002, str. 7).

5.4. Model PRaT (Predrasude-Radikalizacija-Terorizam)

Na temelju do sada izloženog, utvrđena je povezanost fenomena terorizma i predrasuda na način da terorizam potiče predrasude u društvu određenim mehanizmima poput isticanja smrtnosti. S druge strane, pokazano je u kolikoj su mjeri predrasude disfunkcionalne za određeno društvo te kako su povezane s različitim fenomenima koji se pronalaze na putu radikalizacije prema terorizmu. U ovom smislu formulirali smo model PRaT³⁶ prema kojem predrasude, prema bilo kojoj vanjskoj skupini mogu biti *driver* na putu postajanja teroristom (slika 2.).

36 PRaT – Predrasude-Radikalizacija-Terorizam.

Slika 2. Model PRaT

Predrasude mogu biti izvorom raznih negativnih društvenih pojava, između ostalog polarizacije u društvu, diskriminacije određenih kategorija stanovništva, zločina iz mržnje, ksenofobije općenito, islamofobije, itd. Sve se ove negativne društvene pojave nalaze kao izvori radikalizacije koja može voditi prema terorizmu, ekstremizmu i političkom nasilju, ali i kao potencijalni izvori nenasilnog političkog aktivizma. „Čini se kako isti mehanizmi koji potiču nekolicinu prema terorizmu također potiču mnoge na niže razine posvećenosti i poduzimanja rizika zbog političkih ciljeva“ (McCauley & Moskalenko, 2011, str. 215). Niže razine posvećenosti uključuju legalne političke akcije koje se zovu aktivizam te ilegalne političke akcije nižeg intenziteta i ograničenog domena nasilja poput nezakonitih marširanja, zauzimanja zgrada, nasilja protiv imovine i sl. Nadalje, nenasilni politički aktivizam može prerasti u nasilni ekstremizam i političko nasilje koje u konačnici može rezultirati i pokretanjem kampanje terorizma.

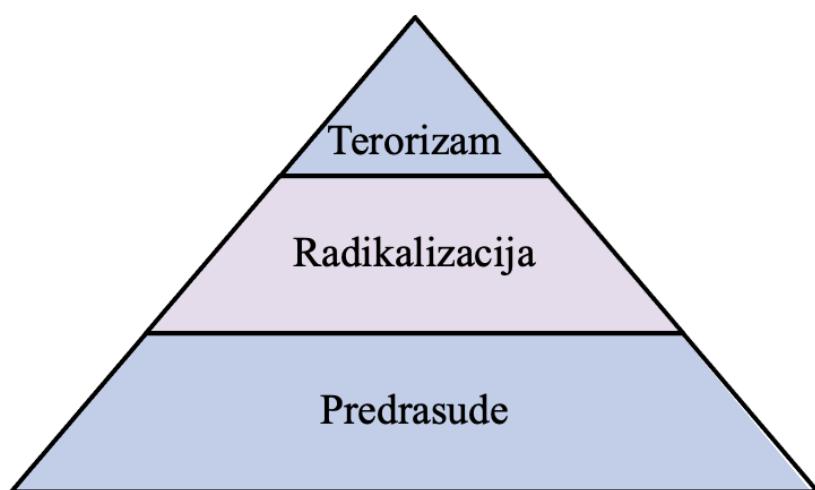
Dakle, predrasude kao negativne društvene pojave mogu izravno ili neizravno (preko polarizacije, diskriminacije i sl. efekata) voditi u radikalizaciju koja rezultira nenasilnim političkim akcijama ili nasilnim ekstremizmom i različitim obli-

cima političkog nasilja. U lancu manifestacija, nasilno djelovanje može prerasti u terorizam. Kraći put uzročnosti bi kretao se linijom predrasude – radikalizacija – terorizam. Predrasude, usvojene pod utjecajem individualne izloženosti i/ili različitih društvenih konteksta dovode do radikalizacije pojedinaca spremnih za vođenje konfliktova koji se manifestira terorizmom kao odabranim tipom vođenja borbe. Povratna sprega djelovanja terorizma, nasilnog ekstremizma, ali i nenasilne radikalne političke akcije vodi rastu predrasuda u društvu, što je empirijski višekratno dokazano.

Navedeni model se može prikazati i u jednostavnijoj varijanti piramide, što smo spominjali u nekoliko navrata (slika 3.). U ovako prikazanom modelu PRaT, na dnu se piramide nalaze osobe koje su kao pripadnici određene populacijske skupine (unutarnje) u ranijim životnim fazama iz različitih razloga razvili predrasude prema vanjskim skupinama koje percipiraju kao neprijateljske. Radi se o dijelu populacije koji, ovisno o ukupnoj političko-društvenoj situaciji, može biti u većem ili manjem postotku. Taj dio populacije je daleko više vulnerabilan na radikalne poruke i narative u odnosu na ostatak što ih čini predisponiranima na radikalizaciju. Utjecajem radikalizacijskih faktora, određeni broj osoba s predrasudama se radikalizira i penje na drugu razinu piramide. Na ovoj razini piramide, radikalizirani pojedinci su u fazi kognitivnog, podržavaju ciljeve skupine, ali još uvijek nisu uključeni u terorističke aktivnosti, odnosno nisu prešli iz kognitivnog u bihevioralno. Vrh piramide sačinjavaju osobe koje su prošle prethodne dvije razine i uključile se u terorističke aktivnosti.

Ako govorimo o suzbijanju terorizma, protuterorističke i proturadikalizacijske mjere, konceptualno osmišljene s ciljem snižavanja predrasuda u društvu izravno utječu na spomenuti postotak populacije koji čini bazu piramide. Sužavanjem baze piramide, proporcionalno se smanjuju i sljedeće razine, odnosno broj radikaliziranih osoba i broj terorista. Manji broj terorista olakšava rad sigurnosnih agencija u smislu alokacije raspoloživih, kronično nedostajućih, resursa i kapaciteta prema stvarnom problemu i daljeg fokusiranog pristupa suzbijanju terorizma.

Slika 3. Piramidalni model PRaT

6. UVODNO O ISTRAŽIVANJU UTJECAJA PREDRASUDA NA TERORIZAM

U prethodnim poglavljima iznesene su teorijske postavke varijabli istraživanja i dokazani kauzaliteti između njih. U skladu s teorijskim nalazima postavljena je nova hipoteza koja ide smjerom kauzaliteta prema kojem predrasude koje postoje prema vanjskim skupinama (nezavisna varijabla) utječu na radikalizaciju koja može voditi terorizmu (zavisna varijabla). S ciljem testiranja opće hipoteze, odnosno provjere ispravnosti postavljenog modela PRaT, provedeno je empirijsko istraživanje anketiranjem studenata prve godine na tri sveučilišta/univerziteta u Bosni i Hercegovini. Provedenim statističkim analizama je izvršeno testiranje statističke značajnosti razlika u odgovorima prema formiranim skupinama-kategorijama ispitanika, temeljem čega su izvlačeni zaključci o postavljenim posebnim hipotezama. Empirijsko istraživanje je konfiguirano sukladno standardnom, općeprihvaćenom IMRAD³⁷ načelu.

6.1. Hipoteze istraživanja

U skladu s predmetom i ciljevima istraživanja postavljena je opća (generalna) hipoteza:

H: Etničke predrasude utječu na razvoj radikalizacije koja može voditi terorizmu u Bosni i Hercegovini.

Uvažavajući osnovne teorijske spoznaje o predmetu istraživanja izvedeno je pet posebnih hipoteza čiji sadržaj je već obuhvaćen općom hipotezom.

H1: Postoje statistički značajne razlike između osoba koje manifestiraju etničke predrasude (SP), osoba koje manifestiraju umjerene predrasude (UP) i osoba koje ne manifestiraju predrasude (BP) s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Ova je hipoteza formulirana temeljem spoznaja o postojanju kauzalne povezanosti dvije varijable što je objašnjeno. Provedenim empirijskim istraživanjem utvrđivan je smjer kauzaliteta i statistička značajnost povezanosti promatranih varijabli.

H2: Postoje statistički značajne razlike između različitih naroda s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

³⁷ IMRAD – engl. *Introduction-Methodology-Results-Analysis-Discussion* (Uvod-Metodologija-Rezultati-Analiza-Diskusija).

Različiti narodi u Bosni i Hercegovini (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) se razlikuju ne samo po kriteriju narodnosti, vjeroispovijesti i jezika, već i po pitanju relativne veličine skupine, kako na ukupnoj razini, tako i na „mikrorazinama,“ povijesnih resantimana, relativne deprivacije, stvarnog konflikta, itd. što je usko povezano s razvojem predrasuda. Ovom hipotezom testira se i utjecaj i doseg teorije socijalnog identiteta što će biti detaljno objašnjeno u nastavku.

H3: Ne postoje statistički značajne razlike između različitih spolova s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Dosadašnja istraživanja nisu pokazala razlike između spolova u predrasudnim stavovima niti stavovima podrske terorizmu, s tim da se osobe muškog spola pojavljuju u većem broju kao izvršitelji terorističkih napada. Muškarci su u većem iskušenju uključivanja u terorističke aktivnosti (Koomen & Van der Pligt, 2016). Dakle, kognitivna radikalizacija ne bi trebala pokazati razlike između različitih spolova, za razliku od bihevioralne radikalizacije gdje se očekuje veća spremnost uključivanja muškaraca u odnosu na žene.

H4: Postoje statistički značajne razlike između različitih skupina s aspekta urbanosti mjesta iz kojih ispitanici dolaze s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Socijalno-psihološka istraživanja predrasuda su pokazala kako osobe koje žive u urbanim područjima pokazuju značajno manje predrasuda od osoba koje žive u pretežno ruralnim područjima. Također, terorističke organizacije se često u literaturi označavaju kao „urbana gerila“, čime se sugerira veća povezanost terorizma s urbanim, a manja s ruralnim područjima. Ovom hipotezom smo uveli eksplanatornu varijablu; „urbanost“ kako bismo testirali postoje li treći (vanjski) faktori koji utječu na obje varijable (zavisnu i nezavisnu). U skladu s tim, promatrana je razlika u odgovorima u odnosu na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu.

H5: Postoje statistički značajne razlike između različitih skupina s aspekta strukture stanovništva mjesta iz kojih ispitanici dolaze s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Ova hipoteza se odnosi na razlike u stavovima koje su pokazali ispitanici koji žive u različitim područjima po strukturi stanovništva, odnosno jesu li ispitanici u mjestu prebivališta etnička „većina“ ili „manjina.“ Na ovaj način promatran je utjecaj relativne veličine skupine kojoj ispitanici pripadaju na razvoj predrasuda, a potom i na stavove koji pokazuju radikalizaciju koja može voditi terorizmu. I ovdje smo uveli eksplanatornu varijablu (strukturu stanovništva) s istim ciljem testiranja eventualnog njezinog utjecaja na zavisnu i nezavisnu varijablu. Uvođenjem ove eksplanatorne varijable ispitujemo utjecaj teorije relativne deprivacije kao mogućeg izvora i predrasuda i radikalizacije koja može voditi terorizmu.

6.2. Područje istraživanja – Bosna i Hercegovina

Povijest složenih etno-nacionalnih i konfesionalnih odnosa bosanskohercegovačkih naroda ostavila je traga u današnjem ustavnom uređenju države. Ustav Bosne i Hercegovine, kao Aneks IV Daytonsko-pariškog mirovnog sporazuma s kraja 1995. godine, državu je teritorijalno uredio kao zajednicu dva entiteta; Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske te Distrikta Brčko. Republika Srpska je ustrojena centralizirano, a Federaciju sačinjava deset županija-kantona. Lokalna vlast je organizirana gradovima i općinama. Ustav su utvrdili Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalima) i građani Bosne i Hercegovine. Dakle, Ustav etničke sastavnice u Bosni i Hercegovini determinira kao narode (konstitutivne), čime je diskusija o kvalifikaciji etničkih sastavnica u državi, u smislu radi li se o nacijama, narodima, etnijama ili sličnim etničkim zajednicama, normativno-pravno nedvosmislena, precizna i jasna. Ustav Bosne i Hercegovine je dio mirovnog sporazuma kojim je zaključen rat koji je trajao od 1992-1995. godine. Ustav je, barem privremeno utišao antagonizme, ali nije razriješio unutarnje etničke proturječnosti. Dinamika rata je ugrađena u mirovni sporazum kojim je on okončan (Azinović, 2012). Slijedom narativa koji se izražavaju u političkom diskursu, današnji predominantni politički antagonizmi su usmjereni na viziju zemlje u budućnosti, a kreću se prateći jedan od tri pravca: separatizam (Srbi), unitarizam (Bošnjaci), odnosno federalizam (Hrvati).

Malo zemalja u jugoistočnoj Europi je imalo tako nestabilan položaj i složene, proturječne unutarnje odnose kao što je slučaj s Bosnom i Hercegovinom. Dominantna stvarnost Bosne i Hercegovine su bili ratovi, bez obzira jesu li poduzimani izvana ili pokretani i vođeni unutar zemlje. Stabilnost i nestabilnost su se smjenjivale u cikličnim razdobljima (Redžić, 1993). Proturječnost etničkih odnosa taložila je kroz povijest etničke predrasude među narodima Bosne i Hercegovine. Narativi koji se danas koriste u javnom diskursu nerijetko su vezani za etničke odnose u različitim povijesnim razdobljima. Ovakvi narativi, bez obzira jesu li svjesno ili nesvesno korišteni, služe ojačavanju predrasuda među narodima čime posljedično utječu na radikalizaciju koja može voditi terorizmu.

Proces nacionalne i etničke identifikacije i diferencijacije u Bosni i Hercegovini je trajao dugo i bio je pod utjecajem različitih faktora unutar same zemlje, užeg područja Balkana, ali i šireg područja jugoistočne Europe. U postupku identitetskog oblikovanja naroda u Bosni i Hercegovini (Hrvata, Srba i Bošnjaka), religijska pripadnost je igrala predominantnu ulogu. Religija je kod južnoslavenskih naroda, jedan od konstitutivnih elemenata nacije (Hadžijahić, 1974), odnosno glavni identifikator (Džaja, 1992). U konstituiranju nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini uloga religije bila je od presudnog značaja. Danas, religijske institucije igraju važnu ulogu u smislu održavanja nacionalne identifikacije. Religijske organizacije se postavljaju kao ekskluzivni čuvari tradicije jednog naroda i osiguravaju narativ koji se koristi u konstrukciji etničkog identiteta (Turjačanin, 2014). Osim što same sebe percipiraju kao stubove društva i društvo na isti način doživljava religijske organizacije. U Bosni i Hercegovini je ovo posljedica dugog perioda Osmanske vladavine, a potom i Austro-ugarske gdje su religija i religijske institucije doista bile jedinice političke organizacije društva. Kao takve, one su ostale dio pisane povijesti, mitova i interpretacija etničkih i nacionalnih skupina do danas.

Nacionalna identifikacija i diferencija u Bosni i Hercegovini započinje padom pod otomansku vlast, premda se i prije toga, u srednjem vijeku, duhovni lik Bosne pluralizirao (Džaja, 1992) na katoličku, pravoslavnu i patarensku (Imamović et al., 1998; Klaić, 1882) što je bio realan osnov za masovan prijelazak na islam. Proces islamizacije u Bosni i Hercegovine nije promatran jednoobrazno, već mu se pristupa s dva suprotstavljenja stajališta: turkofilskog i turkofobijskog (Džaja, 1992). Prema turkofilskoj viziji, Osmanlije su u Bosnu i Herce-

govinu unijele pravni red i religijsku toleranciju u razrovano feudalno i konfesionalno srednjovjekovno društvo. Suprotna stajališta drže turkofobi koji u Osmanlijama vide osvajače, koji su zaustavili politički i kulturni razvoj balkanskih naroda. Zauzimanje različitih stajališta oko procesa islamizacije u Bosni i Hercegovini dovodi do narativa koji su pogodni za usvajanje i ojačavanje etničkih predrasuda, polarizacije i radikalizacije u društvu. Složena konfesionalna slika u interakciji s drugim historijskim faktorima, socijalnim, kulturnim, klasnim i političkim, od 19. stoljeća donijela je nacionalno identificiranje Muslimana, Srba i Hrvata. Nacionalnu identifikaciju pratila je polarizacija i korištenje stereotipija i pogrdnih naziva za pripadnike vanjskih etničkih skupina (Lovrenović, 1989). Promjena vjere značila je i promjenu identiteta (Džaja, 1992). Osmanlijski period je ostavio jake antagonizme među narodima Bosne i Hercegovine koji su bili u završnoj fazi nacionalne identifikacije. Resantimani su na ovaj period izrazito snažni i imaju mobilizacijski karakter.

Četiri desetljeća austro-ugarske uprave su među najznačajnijim periodima u novijoj ekonomskoj, političkoj i kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine, kao vrijeme dubokih unutarnjih ekonomskih, psihosocijalnih, političkih i kulturnih previranja i promjena (Imamović, 1997). Veliko i naglo društveno i nacionalno raslojavanje u Bosni i Hercegovini poprimilo je oblike agonalnih političkih sukoba, u kojima se prepliću različiti antagonizmi, međuvjerski, međunacionalni i socijalni (Lovrenović, 1989), koji su se nastavili u vrijeme Prvog svjetskog rata. Konfliktnost nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, nastala tijekom povijesti, produžena je i u novoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno i kasnije Kraljevini Jugoslaviji. Na prevashodno nacionalnim programima formirane su političke stranke kao nositelji konfesionalno-nacionalnog okupljanja naroda (Redžić, 1993). Uslijedio je Drugi svjetski rat s nastavkom sukoba i antagonizama u marionetskim režimima, u kojem su oni koji su bili na poziciji dominacije i moći izražavali mržnju i vršili zločine prema očekivanim etničkim neprijateljima slijedom konflikata kakvi su se manifestirali tijekom prethodnog, Prvog svjetskog rata. Bosna i Hercegovina, nakon Drugog svjetskog rata, kao socijalistička republika ušla je u sastav Jugoslavije. Doktrinarni koncept „bratstva i jedinstva“ smjerao je snižavanju etničkih napetosti i predrasuda u društvu. Praksa je bila drugačija. Jugoslavija nije riješila nacionalno pitanje kao pitanje svih pitanja u nacionalno složenoj državi (Filandra, 1998). Na prvim demokratskim izborima su pobijedile tzv. nacionalne stranke što je pokazalo u kolikoj je mjeri bila pogrješna politika prethodne vlasti koja nije riješila nacionalno pitanje. Referendum o neovisnosti Bosne i Hercegovine je održan 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine. Proglašenjem neovisnosti započeo je rat u Bosni i Hercegovini koji je vođen, pored ostalog i između naroda Bosne i Hercegovine.

Narodi koji žive u Bosni i Hercegovini imaju zasebno promatranje povijesti i političkog karaktera države. Iako je u političkom diskursu prisutna teza o međusobnoj višestoljetnoj mržnji naroda Bosne i Hercegovine, u kvalifikaciji etničkih odnosa potrebno je ipak zadržati razumnu dozu opreza (Džaja, 1992). Prezentirane povjesne činjenice ukazuju na složenost i proturječnost etničkih odnosa i antagonizme koji utječu na razvoj etničkih predrasuda u društvu, što je povremeno manifestirano ekstremnim oblicima nasilja.

Imajući u vidu navedeno, Bosna i Hercegovina se čini idealnim prostorom za istraživanje koje smo proveli. Postkonfliktna država u kojoj rat nije završio Clausewitzevom (1939) definicijom „potčinjavanja protivnika našoj volji“ (niti jedna od strane u sukobu nije izišla kao pobjednik u ovom smislu), već se kroz inverziju druge definicije istog autora, nastavio kroz politiku kao drugo sredstvo. Podijeljeno društvo, složeno ustavno ustrojstvo s kombinacijom nadležnosti i ovlaštenja na četiri razine asimetrične vlasti, konstante tenzije i polarizacija društva, hibridni sukobi projicirani izvana i iznutra itd. čine Bosnu i Hercegovinu vrlo relevantnim područjem za provođenje ovakvog istraživanja.

Kada je u pitanju teroristički potencijal u Bosni i Hercegovini, kao području istraživanja, važno je naglasiti kako sukladno drugim kontroverznim političkim temama u Bosni i Hercegovini, terorizmu različiti domaći i

strani politički akteri također daju različite konotacije. Politička priroda terorizma u Bosni i Hercegovini time dobiva čisto politikantsku verziju (preuveličavanje problema) ili diletantsko-politikantsku verziju (negacija problema). Bosna i Hercegovina se po jednom stajalištu konotira kao zemlja s jasnim terorističkim potencijalom. Nasuprot ovomu, negira se postojanje terorizma navodima o malom broju počinjenih terorističkih napada. Istina je, kao i obično, negdje u sredini između dva ekstrema.

Dominantnu poziciju u ukupnom terorističkom potencijalu Bosne i Hercegovine, odnosno Balkana zauzima djelovanje ekstremističkih islamskih organizacija i pokreta. No, terorizam na Balkanu, time i u Bosni i Hercegovini nije isključivo vezan za djelovanje radikalnih islamskih skupina. EUROPOL u zemljama zapadnog Balkana religijski motivirani terorizam drži primarnom prijetnjom, a etno-nacionalistički i separatistički terorizam sekundarnom prijetnjom. Također, EUROPOL procjenjuje beznačajnim prijetnje ekstremno lijevog, anarhističkog i ekstremno desnog terorizma (Europol, 2017).

Otkud radikalni selefijski ekstremizam u Bosni i Hercegovini? Doktrina selefizma i selefijskog prozelitizma, odnosno stroge interpretacije islama, u Bosnu i Hercegovinu je stigla na početku rata, preko stranih boraca, u ljeto 1992. godine. Selefijska ideologija koja je u to vrijeme došla u Bosnu i Hercegovinu bila je najrigidniji oblik selefizma, budući da je jedan dio selefija došao izravno iz kampova za obuku iz Afganistana, promovirajući selefizam u najmilitantnijem obliku (Becirević, 2016). U početku, ovaj pokret je bio monolitan i imao je u cilju vođenje džihadu, svetog rata u obrani islama u Bosni i Hercegovini. Nakon rata došlo je do raslojavanja na umjerene i militatne selefije, daljnje popularizacije i širenja ideologije.

Dolazak stranih ratnika – mudžahedina iz Afganistana u Bosnu i Hercegovinu ranih 90-ih godina prošlog stoljeća nije bio spontan, već pod okriljem Al Qaede. Veze Al Qaede s Bosnom i Hercegovinom su široko istraživane i dokumentirane (Alexander & Swetnam, 2001; Azinović, 2007; Deliso, 2007; Kohlmann, 2006; Migaux, 2007; Mlivončić, 2007; Sageman, 2006; Scheuer, 2007; SEERECON, 2014) i upućuju na djelovanje pojedinih operativaca Al Qaede na području Bosne i Hercegovine u ratnom i poratnom razdoblju, potom sudjelovanje operativaca Al Qaede koji su ratovali u Bosni i Hercegovini u terorističkim napadima i pripremanju terorističkih napada u svijetu (između ostalih milenijski napad i teroristički napad u Madridu 2004. godine) te finansijske operacije Al Qaede preko različitih humanitarnih organizacija. Osama Laden u svojim govorima i tekstovima se vrlo često referira na Balkan, odnosno Bosnu i Hercegovinu i Kosovo, kao mjesta na kojima je učinjena značajna nepravda prema muslimanima koja bi trebala biti izvor mobilizacije, odnosno radikalizacije muslimana. No, pogrješno je zaključivati kako je u planovima Al Qaede uspostavljanje islamske vlasti temeljene na serijatu u Bosni i Hercegovini bilo ultimativni cilj. Ispravnije je zaključiti da je Bosna i Hercegovina bila sredstvo za širenje globalnog džihadu usmjerenog protiv Zapada. Ideja o herojskom spašavanju muslimanske populacije u Bosni i Hercegovini, već je na početku rata ustupila mjesto primarnom cilju korištenja Bosne i Hercegovine kao odskočne daske za veći i ekspanzivniji međunarodni „sveti rat“ (Kohlmann, 2006). Mjesto i tajming su bili idealni. Za „islamističku internacionalu,“ nakon pobjede u Afganistanu, rat u Bosni i Hercegovini je došao u savršeno vrijeme (Schindler, 2007).

Većina stranih afgano-arapskih boraca je po završetku rata, nakon velikih političkih pritisaka sa Zapada, napustila Bosnu i Hercegovinu. Međutim, s njima državu nije napustila ideologija militantnog selefizma koja se nastavila širiti. Širenju ideologije pogodovala je fragilna unutarnja struktura, disfunkcionalna uprava, zamrznuti konflikt, neriješena pitanja identiteta te podijeljeno i polarizirano društvo (Azinović, 2017). Za manje od četvrt stoljeća Bosna i Hercegovina je od zemlje destinacije postala zemlja porijekla stranih boraca (Azinović & Jusić, 2016), koji su se uključili u terorističke organizacije na području Sirije i Iraka, što predstavlja vrlo značajan fenomen u ukupnom znanstveno-stručnom diskursu terorizma u Bosni i Hercegovini. Brojke stranih boraca i

članova obitelji variraju shodno korištenoj metodologiji, ali može se govoriti o ukupno identificiranih 188 muškaraca, 61 žena i 81 dijete koje je boravilo u Siriji (Azinović & Jusić, 2016), odnosno ukupno 301 "putnikom" (Kržalić i ostali, 2020).

Za razliku od radikalizacije na Zapadu, koja je karakteristična za mlade koji se nisu uspjeli integrirati ili se nalaze društveno i ekonomski marginalizirani u zemljama u kojima žive, na području Balkana ona se događa unutar domaćih zajednica (Azinović, 2017). Proces radikalizacije i regrutiranja uobičajeno se odigrava u privatnosti domova, odnosno u vjerskim objektima koje nije odobrila Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini kao zvanična vjerska institucija. Neke od ilegalnih mikrozajednica, odnosno "paradžemata/paramesdžida" smatraju se centrima ideološke radikalizacije i vrbovanja za odlaske u Siriju i Irak (Azinović & Jusić, 2016). Uključivanje u nasilni džihad u Siriji i Iraku ne može se pripisati uobičajenim porivima, poput ekonomske deprivacije, društvene marginalizacije ili neuspjeha integracije koji su karakteristični za zemlje Zapada. Recentna povijest regije pružila je narative temeljene na identitetu zbog čega je u mnogim slučajevima, uključivanje u džihad bilo vođeno pitanjima identiteta (Azinović, 2017). Uklanjanje ili „otmica“ etničkog identiteta Bošnjaka, kako je naziva Azinović, vezana je za iskorijenjivanje ukupnog sustava vjerovanja koje je postojalo ranije, kako bi se izvršilo apsorbiranje u jedinstvenu globalnu zajedicu – *Ummu*, koju definira isključivo religijski identitet. Sami proces radikalizacije i regrutiranja započinjao bi osobnom interakcijom s „priznatim“ autoritetom, koju kasnije prati interakcija sa istomišljenicima koji ojačavaju stajališta putem grupne dinamike. U isto vrijeme, uloga društvenih medija se čini od tercijarne važnosti, služeći kao multiplikator već uspostavljenih stavova. Kritičnu fazu radikalizacijskog procesa predstavlja odvajanje od bioloških obitelji i uključivanje u nove ideološke obitelji koje pružaju respekt, brigu, podršku, često i novac, odnosno sve ono što je novoradikaliziranim osobama nedostajalo u prošlom životu (Azinović, 2017). Posebno zanimljivom čini se Azinovićeva (2017) teza o mogućem razvoju „mentaliteta pojasa Gaze“ kod mladih koji se osjećaju zarobljenima u neprijateljskom etničkom, religijskom i političkom okruženju. Razvoj ovakvog mentaliteta teško je izvediv bez usvajanja predrasuda prema vanjskim skupinama, odnosno vanjskom neprijatelju.

Dakle, osim složenih nacionalnih odnosa u državi, može se zaključiti kako Bosna i Hercegovina također predstavlja značajno područje psihosocijalnih istraživanja u kontekstu potencijalne radikalizacije prema terorizmu.

7. METODOLOGIJA

Velik broj zakonitosti koje vladaju na području prirodnih znanosti su egzaktno utvrđene s obzirom na općeprihvaćene mjerne jedinice i razvijene instrumente za njihovo mjerjenje. Merenja u istraživanjima društvenih pojava su drugačija i podrazumijevaju konstruiranje posebnih mjernih instrumenata čija egzaktnost ne može ili teško može dostići razinu egzaktnosti mjerjenja varijabli prirodnih znanosti. U ovom kontekstu, a s obzirom na postavljene hipoteze, predmetno istraživanje je nosilo dva posebna izazova:

1. Kako osmisliti način mjerena nezavisne varijable (predrasuda) i zavisne varijable (radikalizacije koja može voditi terorizmu)?
2. Kojim analitičkim postupkom utvrditi kauzalitet ove dvije varijable?

Imajući u vidu kako su varijable stavovi (predrasude i radikalni stavovi koji mogu voditi terorizmu), rješenje za postavljene izazove mjerena smo pronašli konstruiranjem posebnog anketnog upitnika kojim smo ispitali stavove i mišljenja ispitanika o određenim pitanjima. Sljedeći korak je bio analiza odgovora ispitanika podijeljenih u podskupine prema određenim kriterijima, a potom i testiranje statističke značajnosti razlika u odgovorima adekvatnom statističkom metodom.

7.1. Odabir relevantnog uzorka ispitanika

Statistička istraživanja se mogu realizirati preko popisa i preko uzorka. Uzorak mora biti statistički (formiran primjenom statističkih pravila) i društveno reprezentativan, odnosno stvarno predstavljati populaciju u svim njenim bitnim svojstvima i osobinama; u njenom sastavu i strukturi (Termiz, 2013). Za provođenje ispitivanja stavova po hipotezama planiran je bio namjerni uzorak studenata prve godine sveučilišta/univerziteta u Bosni i Hercegovini. Premda ovakav uzorak ne predstavlja statistički reprezent populacije Bosne i Hercegovine, za istraživanje radikalizacije koja može voditi terorizmu on je društveno reprezentativan prvenstveno iz razloga što se provodi nad mlađom populacijom koja je najvulnerabilnija na procese radikalizacije.³⁸ Proces zaključivanja se odnosi na statističku značajnost razlika između podskupina ispitanika grupiranih s obzirom na sociodemografska obilježja i iskazane stavove socijalne distance čime se postiže izvođenje generalnog zaključka o potvrđivanju ili nepotvrđivanju opće i posebnih hipoteza.

³⁸ Za namjerni uzorak studenata prve godine sveučilišta/univerziteta u Bosni i Hercegovini odlučili smo se zato što je istraživanje ideološke radikalizacije konceptualno značajnije provoditi nad mlađim osobama u ranim i srednjim formativnim godinama. Istraživati radikalizaciju koja može voditi terorizmu ne čini se značajnim nad starijom populacijom iz razloga što se radi o formiranim ličnostima na koje agenti socijalizacije više nemaju takav učinak kakav imaju na osobe u ranim formativnim godinama.

Imajući u vidu osnovni predmet istraživanja, posebno zavisnu varijablu, radikalizaciju koja može voditi terorizmu, s obzirom na prethodno provedeno teorijsko istraživanje, uočili smo kako relevantan uzorak³⁹ predstavljaju mlade osobe koje teže visokom obrazovanju (Borum, 2004; El-Said & Barrett, 2011; Fair & Shepherd, 2006; Gurr, 2006). Ranija nastojanja profiliranja terorista pokazala su veći udio visokoobrazovanih osoba u terorističkoj populaciji i daleko veći udio mlađih osoba u terorističkim skupinama u odnosu na ukupnu populaciju. Sukladno navedenom odlučeno je da se anketiranje provodi na populaciji studenata prvih godina fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Banja Luci na kojem dominantno studiraju pripadnici jednog od bosanskohercegovačkih naroda. Dakle, za uzorak koji smo koristili u ovom istraživanju ne može se reći da je reprezentativan jer ne predstavlja cijelu populaciju. Radi se o namjernom uzorku koji je u potpunosti prikladan i sukladan ciljevima i predmetu istraživanja.

7.2. Anketni upitnik

Anketni upitnik se sastoji iz četiri dijela u kojima se nalazi niz pitanja povezanih u smislene cjeline. Ovim pitanjima prethodilo je uvodno obraćanje ispitanicima u kojemu je nakon zahvale na sudjelovanju naglašeno kako se testiraju stavovi i mišljenja o određenim društvenim pitanjima te da shodno tomu, nema točnih/pogrješnih odgovora. Također je naglašena anonimnost ispitanika temeljem koje se sugerira slobodno iznošenje istinitih stavova.

Prvi dio anketnog upitnika čine sociodemografska obilježja ispitanika: godina rođenja (dob), spol, nacionalna pripadnost, stupanj urbanosti te struktura stanovništva mjesta u kojemu ispitanici žive. Prva tri obilježja su u potpunosti jasna, s tim da je za ponuđenu nacionalnu pripadnost osim kategorija Bošnjak, Hrvat i Srbin također ostavljena mogućnost drugog izjašnjavanja za studente strance ili studente iz Bosne i Hercegovine koji ne pripadaju navedenim narodima niti se identificiraju s njima. Kad je u pitanju kategorija veličine mjesta iz kojeg studenti dolaze (urbana ili ruralna sredina) izbjegli smo spominjanje „ruralnih“ sredina zbog mogućih stigmi i davanja svjesno netočnih odgovora. Samu kategoriju smo označili kao „stupanj urbanosti,“ u kojem smislu ponuđeni odgovori su bili: mjesta niže urbanosti (ispod 10.000 stanovnika), srednje urbanosti (10.000 – 50.000 stanovnika) i više urbanosti (preko 50.000 stanovnika). Ova kategorija nam je važna iz razloga što su predrasude (nezavisna varijabla) u većoj mjeri povezane s ruralnim, a u manjoj mjeri s urbanim sredinama (Duckitt, 1994) što se obratno odnosi i na terorizam, zavisnu varijablu (Borum, 2004). Pitanje koje se odnosi na strukturu stanovništva u kojem studenti žive (ne studiraju) daje nam odgovor na pitanje jesu li studenti u svom mjestu u statusu brojčane manjine, većine ili jednakog brojčanog statusa prema ponuđenim odgovorima: gotovo jednonacionalna sredina etničke skupine kojoj pripadam, gotovo jednonacionalna sredina etničke skupine kojoj ne pripadam, višenacionalna sredina bez dominantne većine, višenacionalna sredina s dominantnom etničkom većinom kojoj pripadam te višenacionalna sredina s dominantnom etničkom većinom kojoj ne pripadam. Ova kategorija je važna u kontekstu testiranja teorije relativne deprivacije, odnosno njezinog potencijalnog utjecaja na rezultate istraživanja. Veličina populacije igra važnu ulogu pored ostalih faktora koji generiraju terorizam (Gurr, 2006). Relativna veličina skupina u interakciji važna je i u kontekstu razvoja međusobnih predrasuda (Duckitt, 1994).

³⁹ Ako uzmemu u obzir karakteristike koje se ponavljaju iz ranijih pokušaja profiliranja terorista (mlade visoko obrazovane osobe) možemo zaključiti kako je korišteni uzorak dijelom i statistički reprezentivan, ali uz naročitu pozornost na eventualno izvođenje zaključaka koji se mogu odnositi na cijelu populaciju.

U drugom dijelu anketnog upitnika nalaze se pitanja koja predstavljaju posebno konstruiranu, modificiranu, moderniziranu te uvjetima Bosne i Hercegovine i uzorka prilagođenu Bogardusovu ljestvicu socijalne distance koja je korištena kao mjerilo predrasuda. Socijalna distanca je jedna od osnovnih mjera predrasuda prema određenim društvenim skupinama (Augoustinos & Reynolds, 2001; Duckitt, 1994; Olson, 2009). Ponuđenim odgovorima se mjeri socijalna distanca ispitanika prema Bošnjacima, Hrvatima i Srbima kao narodima s kojima ispitanici žive u istoj državi te Amerikancima, Nijemcima, Rusima i Turcima s kojima ispitanici mogu dijeliti identifikacijski okvir po religijskoj pripadnosti ili povijesnom, šire-kulturološkom, društvenom osnovu ili političkoj afilijaciji. Dakle, drugim dijelom anketnog upitnika mjere se eksplisitne predrasude. Eksplisitne predrasude se odnose na međugrupne stereotipe i stavove koje ljudi namjerno povlače iz pamćenja kad su upitani za njihovo mišljenje o nekom pitanju, za razliku od implicitnih predrasuda koje se aktiviraju nesvjesno kad osoba susreće pripadnika vanjske skupine (Kite & Whitley, 2016).

Socijalna distanca predstavlja kontinuum stavova koji ide od intimnih i topnih odnosa preko ravnodušnih do neprijateljskih (Supek, 1968). S obzirom na iznesene stavove u ljestvici socijalne distance, ispitanici su grupirani na skupinu BP (bez predrasuda), UP (s umjerenim predrasudama) i SP (s ukorijenjenim/razvijenim predrasudama). Bogardusovu ljestvicu socijalne distance čine stavovi o sedam različitih mjerila na koje ispitanici daju odgovore: (1) usko srodstvo putem braka; (2) prijateljstvo u mom klubu; (3) susjed u ulici; (4) namještenik u uredu; (5) građanin u mojoj zemlji; (6) samo kao posjetilac u mojoj zemlji; (7) želim ga isključiti iz zemlje. Ove tvrdnje – stavove prilagodili smo uzorku bez da se izgubi smisao svake tvrdnje (npr. budući da se radi o studentima ispitivat će se stav prema zajedničkom studiranju umjesto zajedničkog namještenja u uredu). Također, izbacili smo određeni broj tvrdnji iz razloga racionalizacije, odnosno jasnoće postavljenih pitanja ispitanicima. Tako nove, racionalizirane i modificirane tvrdnje iz Bogardusove ljestvice su glasile:

1. Prihvaćam mogućnost budućeg braka s njim/njom.
2. Prihvaćam ih kao kolege studente na fakultetu.
3. Prihvaćam ih kao građane u mojoj zemlji.
4. Zadovoljniji bih bio da ne žive u mojoj zemlji.

Tvrđnja 1 ocrtava osobe bez predrasuda (BP), odnosno osobe koje prihvaćajući brak ne pokazuju etničku distancu prema drugim skupinama. Tvrđnje 2 i 3 ocrtavaju osobe koje prihvaćaju druge etničke zajednice, ali ne kroz vrstu odnosa najbližeg karaktera (brak). Radi se o osobama, uvjetno rečeno, s umjerenim predrasudama (UP), odnosno manjom etničkom distancicom prema drugim skupinama. Tvrđnja 4 ocrtava osobe s predrasudama (SP), odnosno osobe koje pokazuju punu etničku distancu prema drugim skupinama. Bogardusova ljestvica služi nam, dakle, samo za utvrđivanje stavova u pitanju nezavisne varijable – stupnja etničkih predrasuda i kategorizacije svih ispitanika u predmetne tri skupine.

U trećem i četvrtom dijelu se nalaze pitanja kojima smo mjerili zavisnu varijablu – radikalizaciju koja može voditi terorizmu. U trećem dijelu se nalazi devet kratko opisanih slučajeva terorizma (ili terorizmu sličnih djela) koji su posebno odabrani s obzirom na predmet istraživanja. U ovom smislu testirani su stavovi prema različitim aktima s elementima terorizma koji su se dogodili u Bosni i Hercegovini i svijetu, a u kojima se može pronaći određeni identitetski okvir ispitanika, primarno etnički ili religijski. U prvih sedam slučajeva nalaze se osobe/organizacije s kojima se etnički mogu identificirati Bošnjaci, Hrvati ili Srbi (kao izvršiteljima napada ili žrtvama ovisno o slučaju). Posljednja dva slučaja mogu ponuditi identifikaciju u pitanju religije s obzirom na objekt napada ili izvršitelje. Ovim dijelom upitnika, osim što se testira hipoteza u skladu s postavljenom teo-

rijom, također se testira i teorija socijalnog identiteta.⁴⁰ Budući da se radi o slučajevima u kojima identifikacija kod određenih skupina može postojati s počiniteljima, ali i sa žrtvama, u ovom smislu se ne očekuju identični odgovori ispitanika s obzirom na narod kojem pripadaju. Odstupanja od očekivanih rezultata upućuju na moguće druge uzroke radikalizacije koja može voditi terorizmu izvan nalaza teorije socijalnog identiteta, sukladno postavljenim hipotezama.

Od ispitanika je traženo da na svaki od kronološki poredanih događaja iz bliže i dalje prošlosti iznesu stav u kolikoj mjeri podržavaju izvođenje navedenog akta i njegovog izvršitelja. Ponuđeni odgovori su formulirani u obliku Likertove skale s brojčanim odgovorima na kontinuumu 1-5 u kojemu vrijednost 1 znači kako uopće ne podržavaju, 2 u maloj mjeri podržavaju, 3 niti podržavaju niti ne podržavaju, 4 u većoj mjeri podržavaju, a 5 podržavaju u potpunosti. Traženi su odgovori o podršci počiniteljima sljedećih terorističkih napada, odnosno događaja s elementima terorizma:

- 1) *Godine 1914. u Sarajevu Gavrilo Princip, pripadnik organizacije "Mlada Bosna" pod logističkom podrškom organizacije "Crna ruka" iz Srbije usmrtio je iz vatrenog oružja austro-ugarskog nadvojvodu Franza Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju.*

Ovaj događaj koji je bio uvod ili povod (a nikako uzrok) za izbijanje I. svjetskog rata 1914. godine izveden je kao klasično djelo regicida – napada na najviše predstavnike vlasti. Imajući u vidu nazive organizacije koja je izvršila napad (“Mlada Bosna”) kao i organizacije koja je logistički pomagala istu (“Crna ruka”) te zemlje iz koje ona dolazi (Srbija) očekivana je veća podrška ispitanika Srba i Bošnjaka u odnosu na Hrvate koji bi po ovom pitanju trebali dati manje podrške ili biti indiferentni.

- 2) *Godine 1928. u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS Puniša Račić zastupnik radikalne stranke i pripadnik pokreta Četnik iz vatrenog oružja ustrijelio je zastupnika Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića koji je od posljedica ranjavanja preminuo, zajedno s još dvojicom zastupnika iste stranke.*

Imajući u vidu kako se u ovom događaju kao izravan počinitelj pojavljuje zastupnik radikalne stranke srpske nacionalnosti i pripadnik pokreta Četnik (što je namjerno naglašeno), a jedna od žrtava je visoko cijenjeni političar hrvatske nacionalnosti (Stjepan Radić), zajedno s ostalim žrtvama, također hrvatskim zastupnicima, očekivana je veća podrška ispitanika Srba bez ikakve podrške (odnosno uz protivljenje) ispitanika hrvatske nacionalnosti. Očekuje se kako bi Bošnjaci po ovom pitanju trebali biti indiferentni ili s manje protivljenja aktu od Hrvata.

- 3) *Godine 1934. u Marseilleu Veličko Dimitrov, makedonski nacionalist pripadnik organizacije VMRO, uz logističku podršku tadašnje organizacije Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija (UHRO) usmrtio je iz vatrenog oružja jugoslovenskog kralja Aleksandra I. Karađorđevića prilikom službene posjete Francuskoj.*

U ovom događaju situacija je suprotna prvoopisanoj. Imajući u vidu kako je organizacija Ustaša – hrvatska revolucionarna organizacija – UHRO (što je namjerno naglašeno) logistički stajala iza napada, a da je napadnuta meta, kao također klasično djelo regicida bio jugoslovenski kralj Aleksandar I. Karađorđević srpske nacionalnosti, očekuje se veća podrška napadu ispitanika hrvatske nacionalnosti, protivljenje napadu ispitanika srpske nacionalnosti i indiferentan stav ili protivljenje Bošnjačkih ispitanika.

⁴⁰ S obzirom na testiranje i ove teorije u sklopu predmeta istraživanja dajemo kratki pregled očekivanih rezultata za svaki pojedinačan događaj s aspekta naroda kojem ispitanici pripadaju. Odstupanje od očekivanih rezultata ide u prilog teorije, odnosno postavljenog modela PRaT, za koji bismo rekli kako nadograđuje teoriju socijalnog identiteta, a ne da je pobija.

- 4) Godine 1974. Muharem Kurbegović, predstavljajući se kao Rasim, terenski vođa organizacije "Stranci u Americi" postavio je eksplozivnu napravu na Međunarodnoj zračnoj luci u Los Andelesu koja je usmrtila troje i ozlijedila 36 ljudi.

Za razliku od prva tri događaja koja su općepoznati povijesni događaji, ovaj događaj je relativno nepoznat. Izabran je iz razloga što pripada početcima modernog terorizma, a kao počinitelj se pojavljuje osoba iz Bosne i Hercegovine, bošnjačke nacionalnosti. Imajući u vidu ovo, očekuje se veća podrška ispitanika bošnjačke nacionalnosti uz indiferentan stav ili protivljenje ispitanika Hrvata i Srba. Napadnuta meta su Sjedinjene Države i ne dovode se u vezu s Bosnom i Hercegovinom.

- 5) Godine 1976. otet je zrakoplov u Zračnoj luci u New Yorku, nakon kojeg je na Glavnoj željezničkoj stanicu u New Yorku eksplodirala eksplozivna naprava koja je usmrtila policajca koji ju je pokušao deaktivirati. Za oba događaja osuđena je skupina "Borci za slobodnu Hrvatsku."

Ovaj događaj je sličan prethodnomu, ali s drugim akterima napada. Napadnuta meta su ponovno Sjedinjene Američke Države. U ovom slučaju, izvršitelji su "Borci za slobodnu Hrvatsku" zbog čega se očekuje veća podrška ispitanika hrvatske nacionalnosti uz protivljenje ili indiferentan stav Bošnjaka i Srba.

- 6) Godine 2011. Mevlid Jašarević izvršio je napad vatrenim oružjem na Veleposlanstvo SAD-a u Sarajevu, kojom prilikom je ranjen jedan od policajaca koji su radili na osiguranju objekta.

Slijede recentni događaji koji su izravno vezani za Bosnu i Hercegovinu. U ovom konkretnom napadu, imajući u vidu kako je napadač bošnjačke nacionalnosti očekuje se veća podrška bošnjačkih ispitanika, uz protivljenje ili indiferentan stav Hrvata i Srba. Iako se događaj odigrao u Bosni i Hercegovini, izravna meta napada bile su Sjedinjene Države.

- 7) Godine 2015. Nerdin Ibrić izvršio je napad vatrenim oružjem na Policijsku stanicu Zvornik kojom prilikom je usmratio jednog i ranio dvojicu policajaca MUP-a Republike Srpske.

Ovaj događaj je u biti jedan od posljednjih zabilježenih terorističkih napada u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu kako je napadač bošnjačke nacionalnosti, a žrtve policajci pripadnici MUP-a Republike Srpske, očekuje se veća podrška bošnjačkih ispitanika, protivljenje ispitanika srpske nacionalnosti i indiferentan stav ili protivljenje hrvatskih ispitanika.

- 8) Godine 2019. Brenton Tarrant je, prilikom ubilačkog pohoda, iz vatrenog oružja usmratio 50 i ranio 39 ljudi za vrijeme molitve u nekoliko džamija u gradu Christchurch na Novom Zelandu.

U ovom događaju je izvršen napad na vjernike muslimanske vjeroispovjesti. U skladu s religijskom pripadnošću i identifikacijom očekuje se veće protivljenje ispitanika bošnjačke nacionalnosti od hrvatskih i srpskih ispitanika.

- 9) Godine 2019. u vrijeme Uskrsa izvršeno je 8 napada eksplozivnim napravama na Šri Linci kojom prilikom je smrtno stradalo 290, a povrijeđeno preko 500 ljudi. Napad se dovodi u vezu s ogrankom organizacije Islamska država koji djeluje u toj zemlji.

U ovom događaju, napad su izvršili radikalni islamisti, a napadnuti su vjernici kršćani u vrijeme vjerskog blagdana. Očekuje se veće protivljenje ispitanika kršćana (Srba i Hrvata) od ispitanika muslimana (Bošnjaka).

Dakle, ovaj dio anketnog upitnika daje nam uvid u stanje kognitivne radikalizacije ispitanika kroz davanje podrške pojedinim događajima. U skladu s analizama odgovora i postojanju statistički značajnih razlika izvlačiti će se zaključci o postavljenim posebnim hipotezama.

Četvrti dio anketnog upitnika čine pitanja kojima iskazani stavovi ispitanika pokazuju tendencije radikalizacije koja može voditi terorizmu kroz deklariranu spremnost izravnog sudjelovanja u različitim aktivnostima s elementima terorizma.

Postavljeno filter pitanje glasilo je:

Kada biste smatrali da je Vaš narod ugrožen od drugog da li biste Vi osobno bili spremni poduzeti određene aktivnosti protiv skupine koja Vaš narod ugrožava?

Važna riječ koja je korištena kao okidač za sudjelovanje u ponuđenim aktivnostima jest riječ "ugrožen." Formulacijom pitanja na način kojim je pripadnik jednog naroda ugrožen od pripadnika drugog naroda testira se teorija relativne deprivacije (ispitanici nisu osobno iskusili deprivaciju, ali se potencira mogućnost ugrožavanja od drugih), dijelom i teorija o korijenim uzrocima terorizma među kojima se nalazi nejednakost. Ponuđeni odgovori bili su da, ne i ne znam. Od ispitanika koji su na ovo pitanje odgovorili s "da" zatraženo je da zaokruže svaku od ponuđenih aktivnosti koju su spremni učiniti (dakle moguće je više odgovora). Ponuđene aktivnosti bile su:

1. *Pisanje komentara na internet portalima s porukama političkog protesta.*
2. *Pisanje grafita s političkim porukama.*
3. *Ulični protesti.*
4. *"Sitni" kurirski poslovi za određenu organizaciju.*
5. *Prijenos gotovog novca za koji ne znate kako će biti uporabljen.*
6. *Čuvanje određenih povjerenih sredstava u svojoj kući, prostorima koje koristite.*
7. *Drugi logistički poslovi koji ne uključuju Vašu izravnu ulogu u bilo kakvom nasilju.*
8. *Skrivanje oružja, eksploziva i drugih sredstava za napad.*
9. *Skrivanje osoba za kojima se traga od strane vlasti.*
10. *Opserviranje mete napada.*
11. *Čuvanje straže za vrijeme izvođenja napada.*
12. *Uloga vozača osoba koje će izvršiti napad.*
13. *Postavljanje eksplozivne naprave.*
14. *Aktiviranje eksplozivne naprave u situacijama gdje ne može doći do ljudskih žrtava.*
15. *Aktiviranje eksplozivne naprave u situacijama gdje može doći i do ljudskih žrtava.*

U namjeri da se od ispitanika dobije što je moguće iskrenije odgovore, bez otkrivanja postavljene hipoteze istraživanja, riječ terorizam nije spomenuta do samog kraja anketnog upitnika u kojem se postavljaju pitanja otvorenog tipa vezano za terorizam (ova pitanja nisu sastavni dio predmetnog izdanja). Na ovaj način smo nastojali izbjegći prepoznavanje teme istraživanja i davanje društveno-prihvatljivih odgovora umjesto iskrenih i istinitih, imajući u vidu izrazito negativno konotiranje i društvenu osudu terorizma kao pojave. Finaliziranju anketnog upitnika je prethodilo dvokratno pretestiranje.

Kako je navedeno, ispitanicima je ponuđeno 15 odgovora na pitanje što su spremni učiniti u situaciji kad je njihov narod ugrožen od drugog naroda. Ispitanici su mogli dati višestruke odgovore od ni jednog do svih petnaest ponuđenih odgovora. Ponuđeni odgovori kojima se izrijekom navode pojedine radnje izvršenja nisu jednake društvene opasnosti zbog čega je bilo potrebno izmjeriti („izvagati“) stupanj društvene opasnosti. U ovom smislu, uputili smo anketne upitnike prema 30 stručnjaka kaznenog prava i kriminalistike kako bi dali svoj sud o društvenoj opasnosti navedenih radnji pri čemu bi najmanje društveno opasno djelo kvalificirali

ocjenom 1, a najopasnije ocjenom 5. Po deset upitnika je poslano na Sud Bosne i Hercegovine, Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine i Državnu agenciju za istrage i zaštitu (policijska agencija na razini države koja se bavi istraživanjem terorizma) od kojih je traženo da ih popune osobe koje rade na području terorizma. Za razliku od ispitanika kojima nije predočena tema disertacije, stručnjacima je jasno objašnjeno kako se njihovo mišljenje traži u pitanju empirijskog istraživanja na temu disertacije „*Utjecaj etničkih predrasuda na radikalizaciju koja može voditi terorizmu*“ te kako bi u tom smislu, a poradi korektnosti statističke obrade rezultata, potrebno bilo ocijeniti težinu pojedinačnih radnji u smislu društvene opasnosti u kontekstu terorizma. Stručnjaci su dali svoja mišljenja koja su redom unesena u tablicu 1.

Tablica 1. Društvena opasnost pojedinih akata

Pitanje	Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine	Sud Bosne i Hercegovine	SIPA (policija)	Σ	N	X
Pisanje komentara na internet portalima s porukama političkog protesta.	1 1 2 3 2 2 5 3 3 1 2 4 3 1 2 2 1 3 1 1 4 4 2 2 3	65	28	2,32		
Pisanje građta s političkim porukama.	1 1 2 3 2 2 4 3 3 1 2 5 2 2 3 1 2 1 4 3 1 1 2 2 2	60	28	2,14		
Ulični protesti.	2 1 2 2 2 4 3 3 1 2 5 2 2 4 2 X X 2 2 4 2 3 1 2 2 2	61	26	2,35		
"Siti" kurirske poslove za određenu organizaciju.	2 1 3 3 3 1 4 4 2 3 4 3 3 4 2 4 2 X 2 3 2 3 2 2 1	73	27	2,70		
Prijenos gotovog novca za koji ne znate kako će biti uporabljen.	3 5 4 4 5 1 4 4 4 2 3 3 4 4 3 3 4 2 3 2 5 2 3 3 2 5 4	94	28	3,36		
Čuvanje određenih povjerenih sredstava u svojoj kući, prostorima koje koristite.	3 3 4 4 4 1 4 4 4 2 3 3 4 4 3 3 4 3 3 2 2 2 3 2 2 4 3	86	28	3,07		
Drugi logistički poslovi koji ne uključuju Vašu izravnu ulogu u bilo kakvom nasilju.	3 3 4 4 4 1 4 4 4 2 4 4 3 4 3 3 3 3 3 2 2 2 4 2 2 4 3	88	28	3,14		
Skrivanje oružja, eksploziva i drugih sredstava za napad.	4 5 5 5 5 4 5 5 3 5 5 5 5 5 5 4 3 3 4 3 5 3 3 5 5 124	28	4,43			
Skrivanje osoba za kojima se traga od strane vlasti.	5 5 5 X 5 1 5 5 3 4 4 5 5 5 5 4 4 4 3 4 4 4 3 2 5 5 114	27	4,22			
Opserviranje mete napada.	5 5 5 5 3 5 5 3 5 5 4 4 5 5 4 4 4 3 3 4 3 4 3 4 5 120	28	4,29			
Čuvanje straže za vrijeme izvođenja napada.	5 5 5 5 5 1 5 5 3 5 5 4 4 5 5 5 4 4 4 4 4 3 4 5 5 124	28	4,43			
Uloga vozača osoba koje će izvršiti napad.	5 5 5 5 4 5 5 3 5 4 5 4 5 5 5 4 4 4 5 4 4 3 4 5 5 126	28	4,50			
Postavljanje eksplozivne naprave.	5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 4 5 5 5 5 139	28	4,96			
Aktiviranje eksplozivne naprave u situacijama gdje ne može doći do ljudskih žrtava.	5 5 5 5 5 5 5 5 4 5 5 5 4 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 135	28	4,82			
Aktiviranje eksplozivne naprave u situacijama gdje može doći do ljudskih žrtava.	5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 140	28	5,00			

Za svaku od pojedinačnih radnji izračunata je aritmetička sredina koja predstavlja stupanj društvene opasnosti koji se ovisno o radnji nalazi u rasponu 2,14 – 5,00.⁴¹ Tako posljednja radnja – aktiviranje eksplozivne naprave u situacijama gdje može doći i do ljudskih žrtava jest i najteža i iznosi 5 (svi ispitanici su dali ocjenu 5), dok je kao radnja najmanje društvene opasnosti ocijenjeno pisanje grafita s političkim porukama (2,14).

7.3. Anketiranje

Nakon finaliziranja anketnog upitnika, a u skladu s predviđenim procedurama, upućena je zamolba prema etičkim odborima sveučilišta/univerziteta u smislu davanja odobrenja za provođenje testiranja-anketiranja studenata prve godine. Univerziteti u Sarajevu i Banjaluci su proveli postupke odobravanja pred etičkim odborima, dok je Sveučilište u Mostaru bez provođenja posebnog postupka ocijenilo kako nema etičkih zapreka za provođenje istraživanja.

Od velike je važnosti bio protok vremena od posljednjeg terorističkog akta u Bosni i Hercegovini (kraj 2015. godine) do anketiranja (više od pet godina). Time je u potpunosti izbjegnuta mogućnost postojanja suprotne kauzalne veze u smislu da su određeni teroristički akti doveli do polarizacije i predrasuda. Nasuprot tomu, ispitanici, studenti prvih godina u vrijeme posljednjeg terorističkog napada su bili u formativnim godinama starosti, približno 15 godina, što ih čini idealnima za predmetno istraživanje.

Anketiranje je provedeno na platformi *google-forms*. Poziv studentima na anketiranje i poveznicu na anketu uputile su organizacijske jedinice, odnosno tvrtke koje pružaju administrativno-informatičke usluge za tri sveučilišta/univerziteta na kojima je anketiranje provođeno, na e-mail adrese svih studenata prvih godina svih fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Banjaluci. Poziv je pratio popratni tekst ankete u kojem se anketar zahvaljuje na sudjelovanju u anketi i ponovno naglašava kako je anketa u potpunosti anonimna i kako nema pogrešnih/točnih odgovora u anketi već se traži njihovo osobno mišljenje i stav na koje apsolutno kao mlade osobe imaju pravo. Ova formulacija je trebala biti motivirajući faktor za sudjelovanje u anketi i istodobno faktor koji je trebao utjecati na iznošenje istinitih stavova. Poziv na anketu je upućen prema 8941 studentu i to: Sveučilište u Mostaru – 2171 student; Univerzitet u Banjaluci – 2314 studenata te Univerzitet u Sarajevu – 4456 studenata. Anketa je provođena u razdoblju 17.5.-8.6.2021. godine. Na anketu su se odazvala 646 studenata (7,22%), što je dovoljno za statističke obrade i analize rezultata.

7.4. Analiza indikatora i metodološki postupci pripreme za statističke analize

Prije statističkih analiza kojima se testira statistička značajnost razlika u odgovorima ispitanika potrebno je izvorne rezultate anketiranja (indikatore) analizirati i obraditi (kodirati) u format koji prepoznaje SPSS (program za provođenje statističkih analiza). U tom smislu provedeno je sljedeće:

Temeljem odgovora u pitanju socijalne (etničke) distance, ispitanici su kategorizirani u tri navedene kategorije. U kategoriji 1 (BP – osobe bez predrasuda) nalaze se ispitanici koji prihvataju sve, nikoga ne žele

⁴¹ Iz tablice su izostavljeni odgovori dva stručnjaka i to jednog iz Tužiteljstva Bosne i Hercegovine i jednog iz Suda Bosne i

Hercegovine. Stručnjak iz Tužiteljstva, čiji su odgovori izostavljeni ili nije razumio smisao upitnika, ili je površno odgovarao pa je primjerice kao veću društvenu opasnost ocijenio pisanje grafita (ocjena 4) od aktiviranja eksplozivne naprave u situacijama u kojima može doći do ljudskih žrtava (ocjena 2). Stručnjak iz Suda, čiji su odgovori izostavljeni, za većinu ponuđenih radnji (11) uopće nije dao odgovor.

isključiti, prihvaćaju brak sa svima ili gotovo sa svima (ne samo sa kulturološki srodnim). Kategoriju 2 (UP – osobe s umjerenim predrasudama) čine ispitanici koji prihvaćaju sve, ne žele brak osim s vlastitom nacijom ili kulturološki srodnim nacijama, odbijaju brak s BiH državljanima drugih nacionalnosti, ali ne žele nikoga isključiti. Kategoriji 3 (SP – osobe s značajno izraženim predrasudama) pripadaju ispitanici koji žele isključiti bilo koju od ponuđenih nacionalnosti.⁴²

Što se tiče pitanja o tomu što su ispitanici spremni uraditi ukoliko je njihov narod ugrožen, odgovori ispitanika su prekodirani prema vrijednostima svake pojedinačne radnje, a rezultati su grupirani u tri različite obrade. Sve obrade su nazvane „Spremnost na akciju,“ (SnA) uz dodane indekse 1, 2 i 3. Obrada SnA-1 uključila je svih petnaest radnji, odnosno djela političkog nasilja (odgovori 1-3), terorizam u širem smislu (odgovori 4-7 i 9) i terorizam u užem smislu (odgovori 8 i 10-15).⁴³ Obrada SnA-2 obuhvatila je 12 odgovora, odnosno djela terorizma u širem smislu (odgovori 4-7 i 9) i terorizam u užem smislu (odgovori 8 i 10-15), a obrada SnA-3 samo terorizam u užem smislu (odgovori 8 i 10-15).

Ostale sociodemografske pokazatelje nije trebalo posebno obrađivati jer su manje-više jasni (spol, nacionalnost, stupanj urbanosti i struktura stanovništva).

Svako pitanje iz trećeg dijela upitnika (događaji s elementima terorizma – DET) promatrano je kao zasebna Likertova skala. U tom smislu, za svaki od navedenih devet događaja testirano je postojanje statistički značajnih razlika između ispitanika po:

- a) sklonosti predrasudama (H1)
- b) etničkoj pripadnosti (H2)
- c) spolu (H3)
- d) stupnju urbanosti (H4)
- e) strukturi stanovništva mesta iz kojeg dolaze (H5)
- f) odnosno kombinacijama posebnih hipoteza.

Iste kategorije statističke značajnosti razlika su testirane vezano za odgovore u pitanju spremnosti na akciju (SnA-1, -2, -3).

7.5. Ispitanici

Kako je već rečeno, u istraživanju je sudjelovalo ukupno 646 studenata, s tri sveučilišta/univerziteta iz Bosne i Hercegovine, njih 132 sa Univerziteta Banja Luka, 277 sa Sveučilišta u Mostaru te 237 sa Univerziteta u Sarajevu. Dobni raspon ispitanika je od 19 do 54 godine⁴⁴ ($M=21,5$; $SD=3,75$). U uzorku su zastupljene sve tri glavne nacionalnosti, 44,8% Hrvata, 19,8% Srba, 33,6% Bošnjaka. Detaljna struktura uzorka s obzirom na etničku distancu i sociodemografska obilježja prikazana je u tablici 2.

⁴² Na ovo pitanje 17 ispitanika je dalo dvosmislene ili višesmislene odgovore čime ih se nije moglo kategorizirati niti u jednu kategoriju, te im je dodijeljena vrijednost „0“ zbog čega su izuzeti iz obrada vezanih za ovo obilježje, ali uključeni u obrade u pitanju razlika u drugim socio-demografskim karakteristikama.

⁴³ Terorizam u širem smislu su aktivnosti koje ne uključuju nasilje, a u užem smislu sve što je izravno povezano s nasiljem.

⁴⁴ Svega 34 ispitanika (5,3%) su stariji od 25 godina. Sve mjere centralne tendencije se kreću oko 20 što znači da je aritmetička sredina dobar pokazatelj grupiranja rezultata (aritmetička sredina $M=21,5$; medijan $C=20$, dominantna vrijednost $D = 20$). Ekstremni (aberantni) rezultati aritmetičku sredinu ne pomiču bitno od “sredine.”

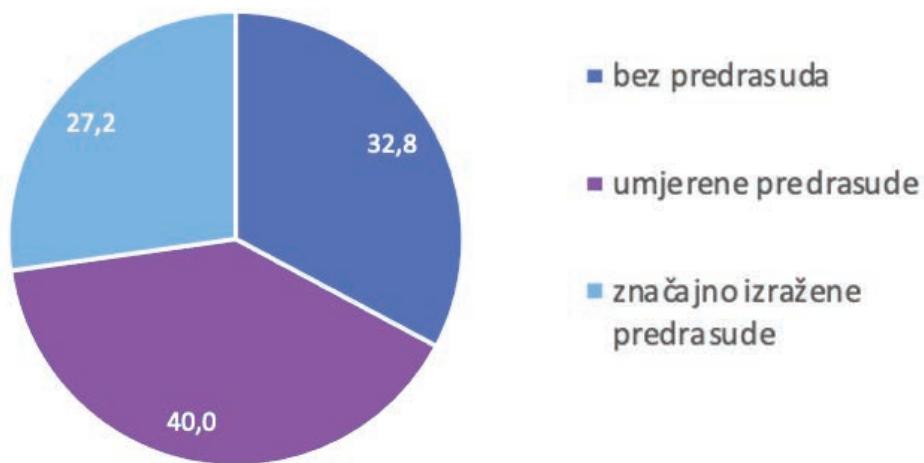
Tablica 2. Etnička distanca i sociodemografska obilježja ispitanika

	F	%
Predrasude		
bez predrasuda	206	32,8
umjerene predrasude	251	40,0
značajno izražene predrasude	171	27,2
Ukupno	628	100,0
Etnička pripadnost		
Hrvat	288	44,8
Srbin	127	19,8
Bošnjak	216	33,6
Nešto drugo	12	1,9
Ukupno	643	100,0
Spol		
M	211	32,7
Ž	435	67,3
Ukupno	646	100,0
Stupanj urbanosti		
Niže urbanosti (ispod 10.000 stanovnika)	201	31,1
Srednje urbanosti (10.000 – 50.000 stanovnika)	227	35,1
Više urbanosti (preko 50.000 stanovnika)	218	33,7
Ukupno	646	100,0
Struktura stanovništva		
Gotovo jednonacionalna sredina etničke skupine kojoj pripadam	253	39,2
Gotovo jednonacionalna sredina etničke skupine kojoj ne pripadam	8	1,2
Višenacionalna sredina bez dominantne većine	88	13,6
Višenacionalna sredina sa dominantnom etničkom većinom kojoj pripadam	250	38,7
Višenacionalna sredina sa dominantnom etničkom većinom kojoj ne pripadam	47	7,3
Ukupno	646	100,0

Kako bi detaljnije opisali uzorak ispitanika i provjerili uvjete za provedbu dalnjih složenijih statističkih obrada, analizirani su podatci vezani za sociodemografska obilježja ispitanika te stavovi u pitanju etničke distance (eksplicitne predrasude).

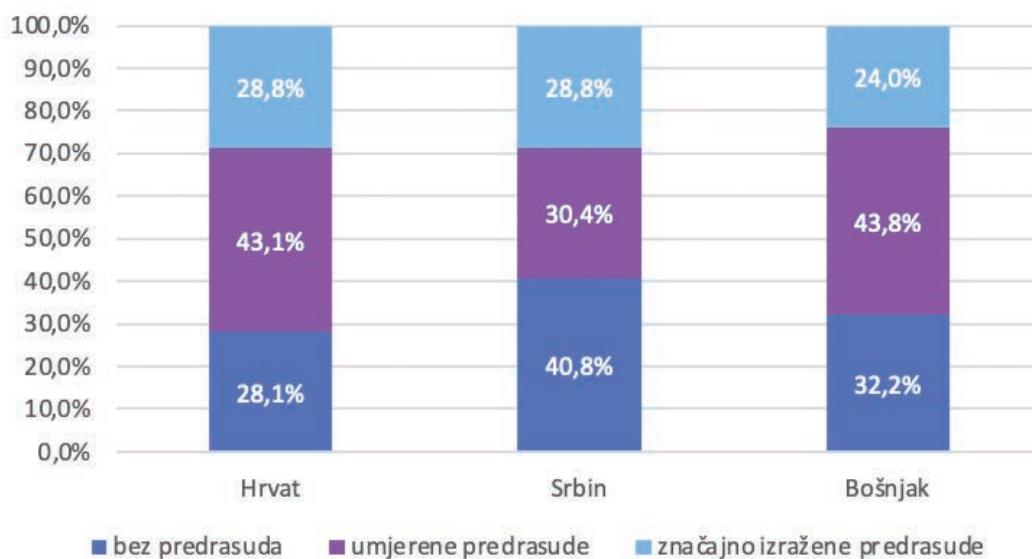
U pogledu socijalne (etničke) distance, odnosno s obzirom na postojanje predrasuda prema drugoj nacionalnosti, otprilike trećina ispitanika (32,8%) nema predrasude, nešto više od trećine (40%) ima umjerene predrasude, dok nešto manje od trećine ispitanika (27,2%) ima značajno izražene predrasude prema drugim nacionalnostima (grafički prikaz 1).

Grafički prikaz 1. Struktura uzorka s obzirom na eksplisitne predrasude

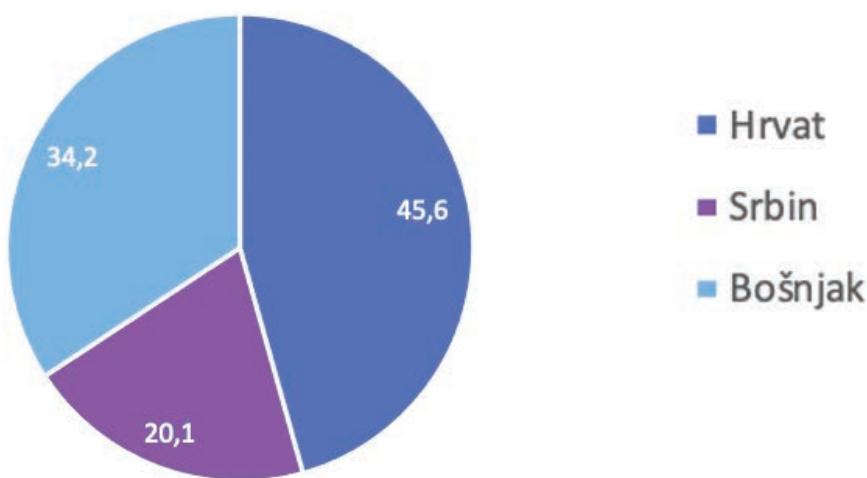
No, nemaju sva tri naroda jednako izražene predrasude (grafički prikaz 2). Dok isti postotak Srba i Hrvata ima značajno izražene predrasude (29%), nešto manji udio nalazimo kod Bošnjaka (24%). Hrvati i Bošnjaci pak imaju jednak udio ispitanika s umjerenim predrasudama (43%), a Srbi nešto manje (30%). Bez predrasuda najviše udjela pokazuju Srbi (40%), potom Bošnjaci (32%), pa Hrvati (28%). Ovo nas navodi na kritičko promišljanje o Allportovoj kontaktnoj hipotezi, budući da Srbi koji su, uvjetno rečeno u manjem kontaktu s drugim narodima od Bošnjaka i Hrvata pokazuju manje predrasuda.

Grafički prikaz 2. Struktura uzorka s obzirom na eksplisitne predrasude i etničku pripadnost

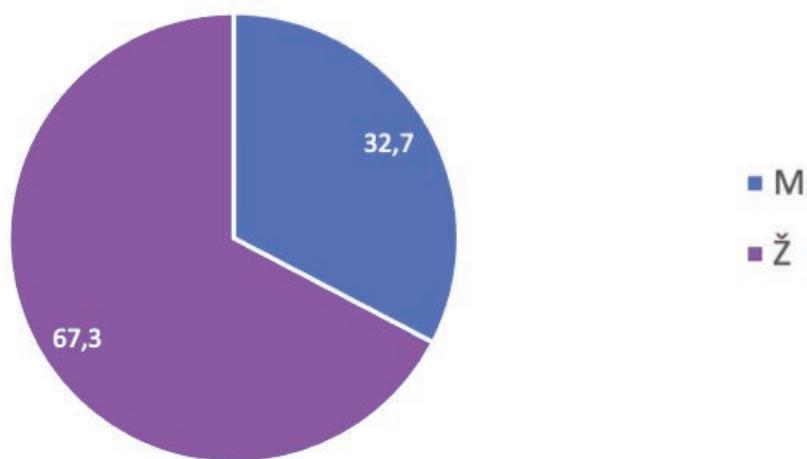
U uzorku su zastupljene sve tri nacionalnosti u dovoljnom broju (grafički prikaz 3), pri čemu je nešto više (44,8%) Hrvata nego Srba (19,8%) i Bošnjaka (33,6%). Ovakva distribucija ne prati stvarno stanje udjela pojedinih naroda u Bosni i Hercegovini (niti popise stanovništva iz 1991. i 2013. godine). Na distribuciju se nije moglo utjecati budući da je anketa provođena *online* i bila je u potpunosti dobrovoljna. Međutim, imajući u vidu da u svim relevantnim statističkim analizama promatramo razlike u odgovorima podskupina ispitanika, a da je absolutni broj ispitanika u skupinama dovoljno velik, ovakva distribucija ne igra na značaju. Izuzetak je 12 ispitanika (oko 2%) koji su naveli neku drugu nacionalnost ili se nisu htjeli izjasniti, pa su stoga svrstani u skupinu „nešto drugo.“ Zbog nedovoljnog broja ispitanika u ovoj kategoriji, oni nažalost nisu mogli biti uzeti u obzir prilikom glavnih analiza vezanih za razlike u odgovorima s obzirom na nacionalnu pripadnost ispitanika.

Grafički prikaz 3. Struktura uzorka s obzirom na etničku pripadnost

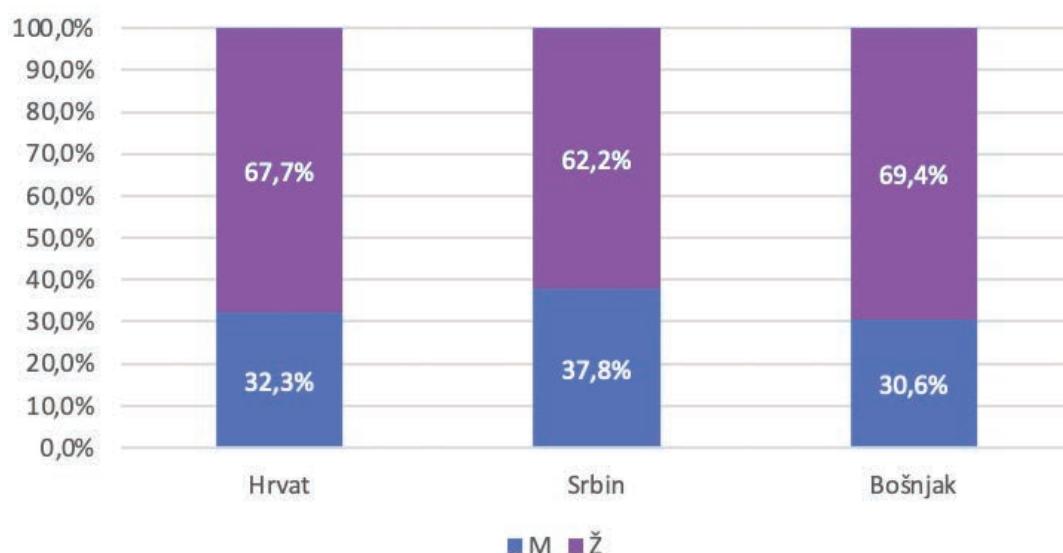
U uzorku je nadalje zastupljeno oko dvije trećine žena i jedna trećina muškaraca (grafički prikaz 4), što je očekivano s obzirom na korištenu tehniku prikupljanja podataka (*online*), a i s obzirom na to da je u studentskoj populaciji više žena (djevojaka) te da žene općenito češće pristaju sudjelovati u istraživanjima.

Grafički prikaz 4. Struktura uzorka s obzirom na spol

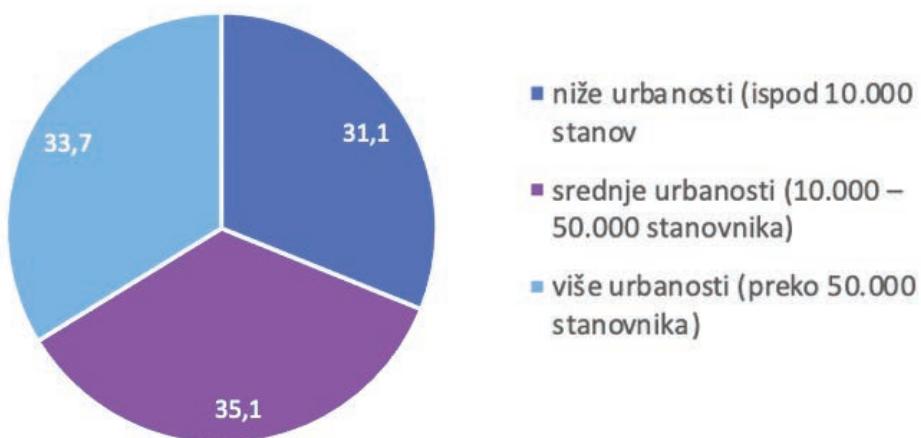

Uzorak je prilično ujednačen po narodima s obzirom na spol (grafički prikaz 5) s tim da nešto veći udio muškaraca u odnosu na žene se nalazi kod ispitanika srpske nacionalnosti.

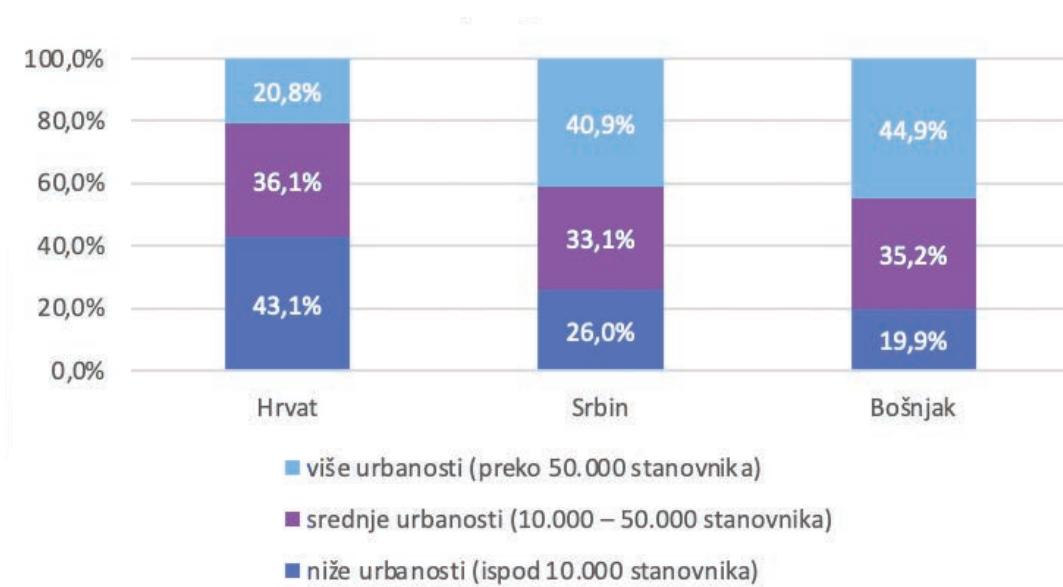
Grafički prikaz 5. Struktura uzorka s obzirom na spol i etničku pripadnost

Uzorak je također ujednačen s obzirom na stupanj urbanosti (grafički prikaz 6). U istraživanju je sudjelovalo podjednak broj ispitanika iz naselja niže urbanosti (ispod 10.000 stanovnika), srednje urbanosti (10.000 – 50.000 stanovnika) kao i ispitanika iz mjesta više urbanosti (preko 50.000 stanovnika).

Grafički prikaz 6. Struktura uzorka s obzirom na stupanj urbanosti

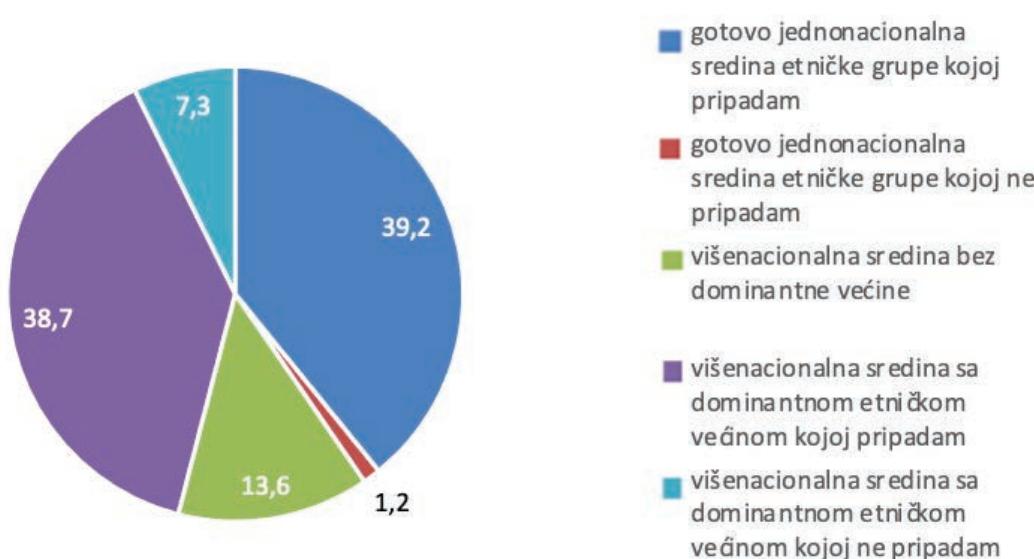
Ovako ujednačen uzorak promatrano po pojedinim narodima nalazi određena odstupanja (grafički prikaz 7).

Grafički prikaz 7. Struktura uzorka s obzirom na etničku pripadnost i stupanj urbanosti

Dok je distribucija prilično ujednačena kod ispitanika Srba i Bošnjaka među kojima je nešto više od 40% ispitanika iz mjesta više urbanosti, oko trećine iz mjesta srednje urbanosti, a oko petine iz mjesta niže urbanosti, kod Hrvata nalazimo potpuno inverznu sliku. U uzorku Hrvata najviše je ispitanika iz mjesta niže urbanosti (43%), oko trećine iz mjesta srednje urbanosti, a petina iz mjesta više urbanosti.⁴⁵

U pogledu strukture stanovništva (grafički prikaz 8), više od trećine ispitanika (39,2%) dolazi iz jednonacionalne sredine etničke grupe kojoj pripadaju te ih gotovo isto toliko (38,7%) dolazi iz višenacionalne sredine s dominantnom etničkom većinom kojoj pripadaju, dok su ostale skupine različitih struktura stanovništva zastupljene s gotovo četvrtinom ispitanika (ukupno 22,1%) (gotovo jednonacionalna sredina etničke grupe kojoj ne pripadam; višenacionalna sredina bez dominantne većine; višenacionalna sredina sa dominantnom etničkom većinom kojoj ne pripadam). Uvjetno rečeno, 88% ispitanika dolazi s područja u kojima su većina, a 22% iz područja u kojima su manjina.

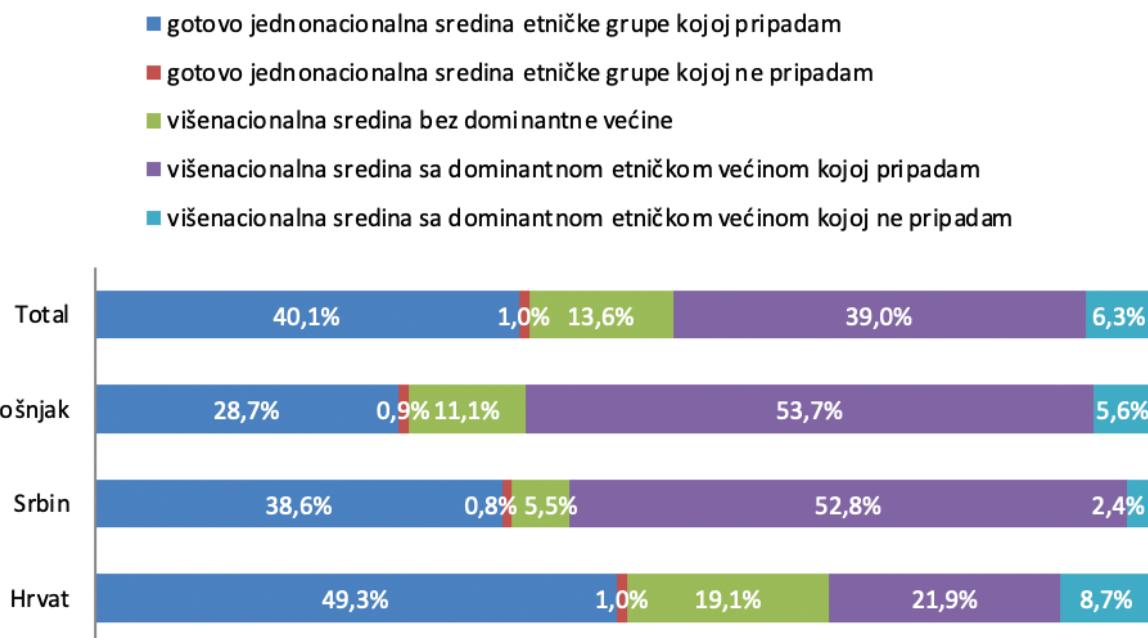
Grafički prikaz 8. Struktura uzorka s obzirom na strukturu stanovništva

I po strukturi stanovništva mesta iz kojih dolaze ispitanici pronalazimo varijacije promatrano kroz prizmu različitih naroda (grafički prikaz 9). Bošnjaci i Srbi u pojednakom udjelu, nešto većem od polovice, dolaze iz višenacionalnih sredina s dominantnom većinom kojoj pripadaju, za razliku od Hrvata kojih je iz te kategorije tek petina. Polovica Hrvata dolazi iz gotovo jednonacionalne sredine kojoj pripadaju, za razliku od 39% Srba i 29% Bošnjaka. Promatrane zajedno, ove dvije kategorije u kojima su pojedini narodi većina dobivamo distribuciju od 91,4% Srba, 82,4% Bošnjaka, i 71,2% Hrvata. Hrvati prednjače i u kategoriji u kojoj nema dominantne većine (nešto manje od petine Hrvata), za razliku od 11% Bošnjaka i 6% Srba. Kao „manjina“, u sredinama u kojima žive Hrvati su u uzorku zastupljeni udjelom od 10%, Bošnjaci 7%, a Srbi 3%.

⁴⁵ Ovakvo odstupanje je praktično posljedica okolnosti da Hrvati pretežno žive u samo jednom gradu koji ima preko 50.000 stanovnika (Mostar), a da Sveučilištu u Mostaru na kojem se nalazi najveći broj ispitanika hrvatske nacionalnosti gravitiraju studenti uglavnom iz mjesta srednje i niže urbanosti.

Grafički prikaz 9. Struktura uzorka s obzirom na strukturu stanovništva i etničku pripadnost

Prezentirane distribucije ispitanika u podskupinama uzorka bit će uzete u obzir prilikom izvođenja zaključaka o pojedinim analizama i aspektima istraživanja.

7.6. Statističko-analitički postupci

Korišteni uzorak je primjereno s obzirom na broj ispitanika. Provedena je apriorna analiza statističke snage koristeći GPower (Faul i ostali, 2007) pri čemu je statistička snaga ($1 - \beta$) postavljena na 0.95, a α na .05 (dvosmjerno testiranje) te veličina efekta na $d = 0.25$ koja je postavljena na temelju pregleda ranijih istraživanja navedenih u uvodnom dijelu ovog rada. Analiza statističke snage ukazuje na to kako je za ovo istraživanje potreban ukupan uzorak veličine 400 ispitanika.

Za analizu prikupljenih podataka korišten je statistički paket SPSS v23. Kako bi se odgovorilo na postavljene istraživačke ciljeve korišteni su deskriptivni i inferencijalni statistički postupci, a rezultati su prikazani tablično i grafički.

Zbog odstupanja od normalnosti promatranih varijabli, za testiranje razlike između pojedinih skupina korištena je najprije neparametrijska statistika i to Mann Whitney U test za testiranje razlike između dvije skupine ispitanika te Kruskal-Vallis test za testiranje razlike između više od dvije skupine, a zatim su iste hipoteze testirane koristeći parametrijsku statistiku i to primjenom t-testa i analize varijance (ANOVA). Smatra se kako su t-test i analiza varijance (ANOVA) prilično robusne statističke analize koje će dati pouzdane rezultate i u situaciji kada distribucije odgovora odstupaju od normalne i to osobito ukoliko su skupine između kojih se razlike testiraju podjednake po veličini. U ovom istraživanju pokazalo se kako neparametrijske i parametrijske metode daju iste rezultate i u situaciji asimetričnih distribucija. Uvezši u obzir robusnost t-testa i analize varijance, kao i brojne prednosti parametrijskih naspram neparametrijskih metoda, prikazani su samo rezultati koji se temelje na parametrijskoj statistici.

Jednosmjerna analiza varijance (ANOVA) korištena je za ispitivanje razlika između tri i više skupina ispitanika, a t-test za ispitivanje razlika između dvije skupine ispitanika. Interakcijski efekti su testirani primjenom višesmjerne analize varijance. Prije provedbe glavnih analiza provjereni su uvjeti za provođenje pojedinih analiza. Zadovoljen je uvjet homogenosti varijanci te podjednakog broja ispitanika u skupinama. Za određivanje statističke značajnosti korištena je razina značajnosti .05.

8. REZULTATI

U tablici 3, prikazani su ukupni rezultati odgovora ispitanika vezano za dvije skupine promatranih stavova: 1) stavove o radikalizaciji koji suštinski predstavljaju podršku događajima iz upitnika u smislu kognitivne radikalizacije (DET-1 – DET-9⁴⁶) i 2) spremnost na akciju koja predstavlja aktivnosti koje su ispitanici spremni poduzeti u slučaju ugrožavanja njihovog naroda grupirani prema tri kategorije (SnA-1, 2 i 3), odnosno aspekte kognitivno-bihevioralne radikalizacije.

46 DET – događaji s elementima terorizma

DET-1. Godine 1914. u Sarajevu Gavrilo Princip, pripadnik organizacije "Mlada Bosna" pod logističkom podrškom organizacije "Crna ruka" iz Srbije usmrtio je iz vatrenog oružja austro-ugarskog nadvojvodu Franza Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju.

DET-2. Godine 1928. u Narodnoj skuštini Kraljevine SHS Puniša Račić zastupnik radikalne stranke i pripadnik pokreta Četnik iz vatrenog oružja ustrijelio je zastupnika Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića koji je od posljedica ranjavanja preminuo, zajedno s još dvojicom zastupnika iste stranke.

DET-3. Godine 1934. u Marseilleu Veličko Dimitrov, makedonski nacionalist pripadnik organizacije VMRO, uz logističku podršku tadašnje organizacije Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija (UHRO) usmrtio je iz vatrenog oružja jugoslovenskog kralja Aleksandra I. Karađorđevića prilikom službene posjete Francuskoj.

DET-4. Godine 1974. Muharem Kurbegović, predstavljajući se kao Rasim, terenski vođa organizacije "Stranci u Americi" postavio je eksplozivnu napravu na Međunarodnoj zračnoj luci u Los Andelesu koja je usmrtila troje i ozlijedila 36 ljudi.

DET-5. Godine 1976. otet je avion u zračnoj luci u New Yorku, nakon kojeg je na glavnoj željezničkoj stanici u New Yorku eksplodirala eksplozivna naprava koja je usmrtila policajca koji ju je pokušao deaktivirati. Za oba događaja osuđena je skupina "Borci za slobodnu Hrvatsku."

DET-6. Godine 2011. Mevlid Jašarević izvršio je napad vatrenim oružjem na Veleposlanstvo (Ambasadu) SAD-a u Sarajevu, kojom prilikom je ranjen jedan od policajaca koji su radili na osiguranju objekta.

DET-7. Godine 2015. Nerdin Ibrić izvršio je napad vatrenim oružjem na Policijsku stanicu Zvornik kojom prilikom je usmrtio jednog i ranio dvojicu policajaca MUP-a Republike Srpske.

DET-8. Godine 2019. Brenton Tarrant, je prilikom ubilačkog pohoda iz vatrenog oružja usmrtio 50 i ranio 39 ljudi za vrijeme molitve u nekoliko džamija u gradu Christchurch na Novom Zelandu.

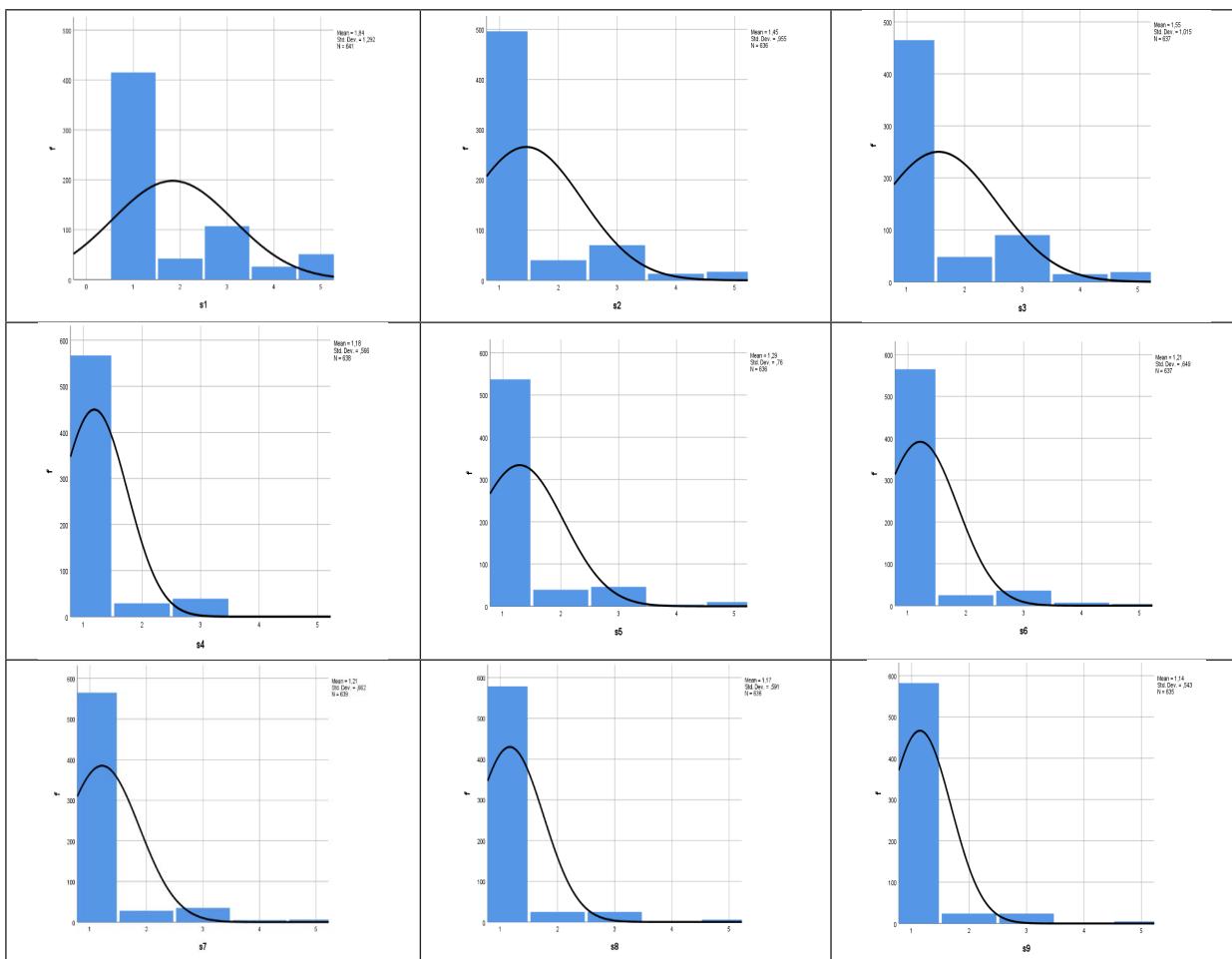
DET-9. Godine 2019. u vrijeme Usksrsa izvršeno je 8 napada eksplozivnim napravama na Šri Lanci kojom prilikom je smrtno stradalo 290, a povrijeđeno preko 500 ljudi. Napad se dovodi u vezu s ogrankom organizacije Islamska država koji djeluje u toj zemlji.

Tablica 3. Stavovi o radikalizaciji i spremnost na akciju

	N	M	C	D	Sd	Min	Max
Stavovi o radikalizaciji							
DET-1	641	1,84	1	1	1,29	1	5
DET-2	636	1,45	1	1	0,96	1	5
DET-3	637	1,55	1	1	1,02	1	5
DET-4	638	1,18	1	1	0,57	1	5
DET-5	636	1,29	1	1	0,76	1	5
DET-6	637	1,21	1	1	0,65	1	5
DET-7	639	1,21	1	1	0,66	1	5
DET-8	636	1,17	1	1	0,59	1	5
DET-9	635	1,14	1	1	0,54	1	5
Spremnost na akciju							
SnA-1	645	4,52	0	0	8,42	0	55,73
SnA-2	645	3,04	0	0	7,31	0	48,92
SnA-3	643	1,42	0	0	4,86	0	32,43

Dobiveni rezultati su pokazali kako ispitanici očekivano pretežito ne podržavaju izvođenje u upitniku ponuđenih događaja iz bliže i dalje prošlosti niti podržavaju počinitelje tih akata što nam ukazuje na generalne stavove o radikalizaciji. Drugim riječima, velika većina ispitanika ne podržava događaje s elementima terorizma. Prosječno podržavanje ovih događaja na skali od 1 – uopće ne podržavam do 5 – potpuno podržavam se kreće od $M=1,14$ za događaj DET-9 (*Šri Lanka*) kojem su ispitanici dali najmanje podrške, do $M=1,84$ za događaj DET-1 (*Gavrilo Princip*) koji je dobio najviše podrške, što se ukupno može smatrati vrlo niskim podržavanjem terorističkih akata, odnosno niskom udjelu ispitanika radikaliziranih stavova u odnosu na promatrani uzorak. Drugi pokazatelji centralne tendencije, medijan (C) i dominantna vrijednost (D), koji oba iznose 1 za sve ponuđene događaje, upućuju na isti zaključak.

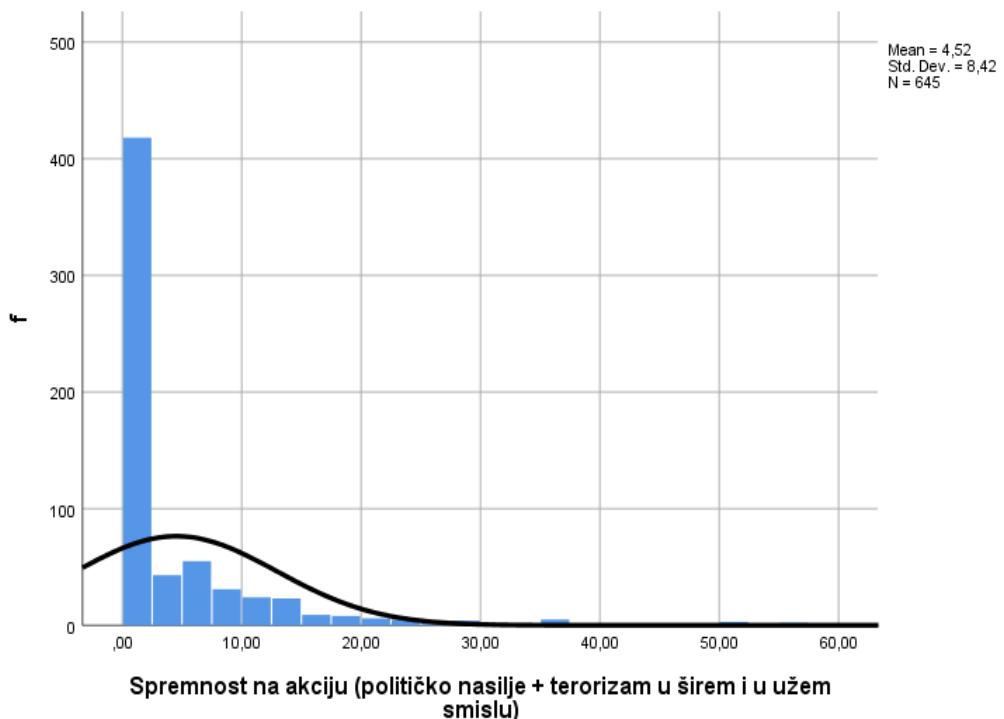
Grafički prikaz 10. Distribucije odgovora ispitanika o podršci pojedinih događaja s elementima terorizma (DET-1 – DET-9)

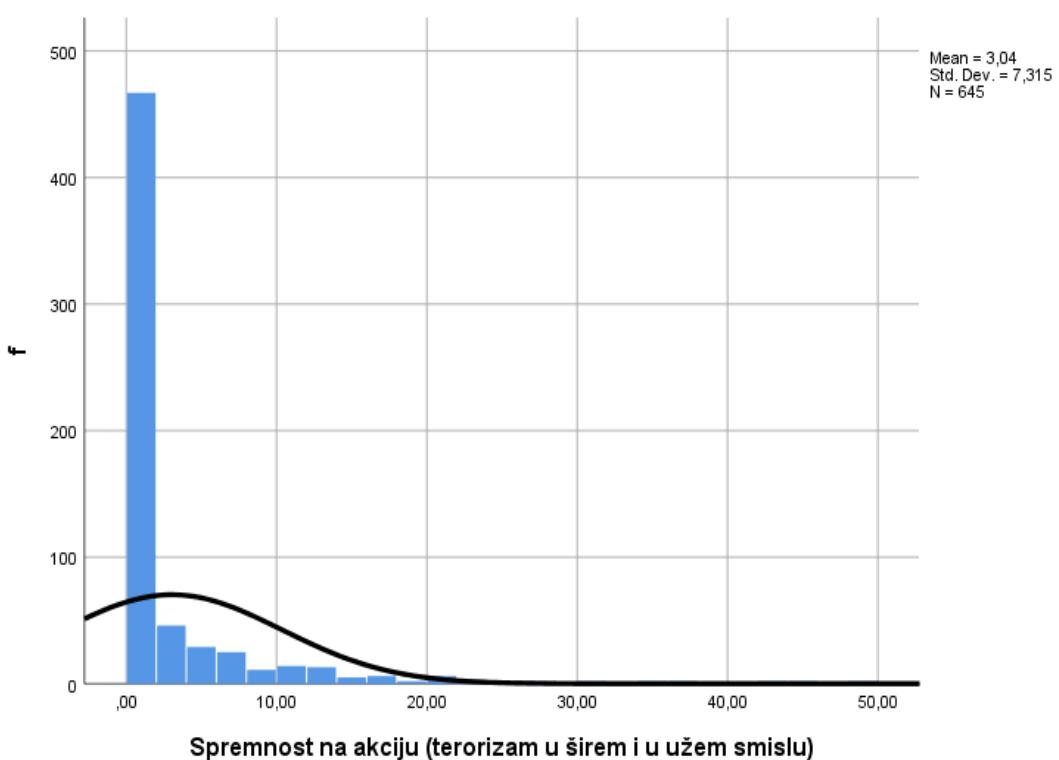
Dobivena prosječna spremnost na poduzimanje određene aktivnosti protiv skupine koja njihov narod ugrožava (spremnost na akciju) je u prosjeku niska, premda manji broj ispitanika pokazuje čak i visoku spremnost na akciju. Prosječna spremnost na akciju u slučaju političkog nasilja te terorizma u širem i užem smislu (SnA-1) iznosi $M=4,52$ s rasponom od 0 do 55,73. Kad je u pitanju terorizam u širem i u užem smislu, prosječna spremnost na akciju (SnA-2) iznosi $M=3,03$ u rasponu od 0 do 48,9, dok prosječna spremnost na akciju terorizma u užem smislu (SnA-3) iznosi $M=1,42$ s rasponom od minimalne vrijednosti 0 do maksimalne vrijednosti 32,4. Medijan (C) iznosi 0 za sva tri pokazatelja, isto kao i dominantna vrijednost (D=0), što ukazuje na to da velika većina ispitanika nije spremna poduzeti ekstremne aktivnosti protiv skupine koja njihov narod ugrožava.

Uvidom u grafički prikaz 10, evidentno je kako se odgovori ispitanika o podržavanju devet događaja s elementima terorizma iz prošlosti, distribuiraju pozitivno asimetrično, s dugim desnim krajem distribucije i ispitanicima grupiranim oko lijevog kraja skale. Distribucije neznatno variraju s obzirom na pojedinačne događaje. Dobiveni rezultati su u skladu s očekivanjima s obzirom na predmet istraživanja (radikalizam) te je odstupanje od normalne distribucije očekivano. Na grafičkim prikazima 11, 12 i 13 nalaze se distribucije odgovora ispitanika s obzirom na spremnost na akciju.

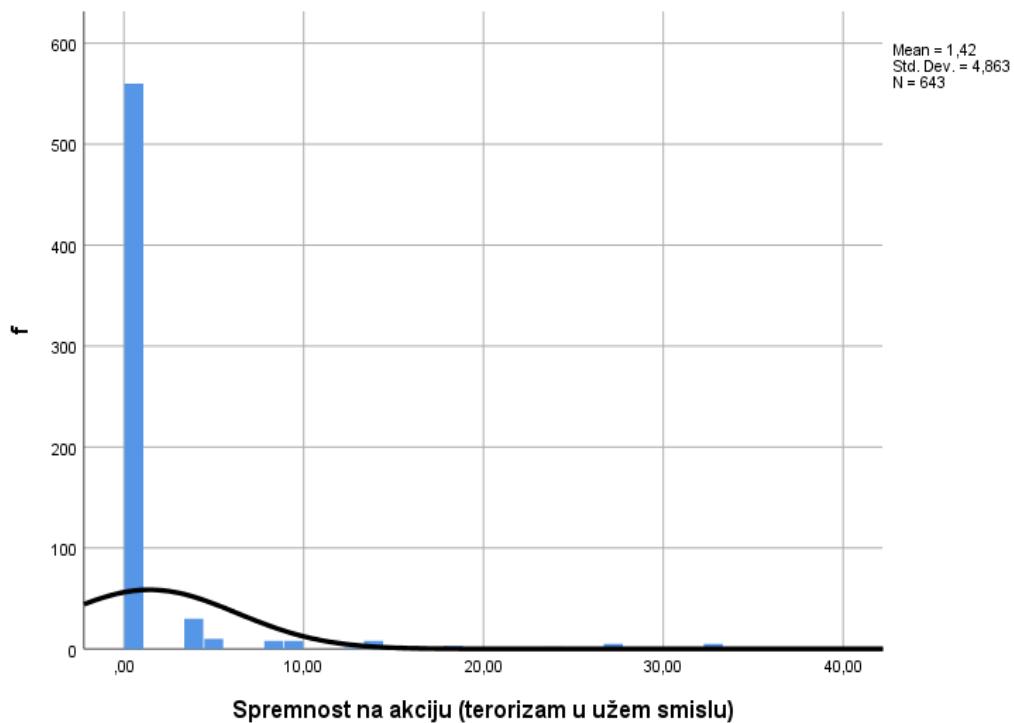
Grafički prikaz 11. Distribucije odgovora ispitanika
o spremnosti na političko nasilje i terorizam u širem i užem smislu

Grafički prikaz 12. Distribucije odgovora ispitanika
o spremnosti na terorizam u širem i užem smislu

Grafički prikaz 13. Distribucije odgovora ispitanika o spremnosti na terorizam u užem smislu

U pogledu spremnosti na akciju evidentan je isti obrazac, odnosno odgovori ispitanika se distribuiraju po pozitivno asimetričnoj krivulji koja očekivano odstupa od normalne distribucije ukazujući na to da većina ljudi nije spremna poduzeti aktivnosti političkog nasilja ili terorističke aktivnosti čak ni kada bi smatrali da je njihov narod ugrožen od nekog drugog naroda. Normalnost distribucije navedenih varijabli provjerena je dodatno i Kolmogorov-Smirnov te Shapiro-Wilk testom.

Tablica 4. Test normalnosti distribucija odgovora za stavove o radikalizaciji i spremnost na akciju

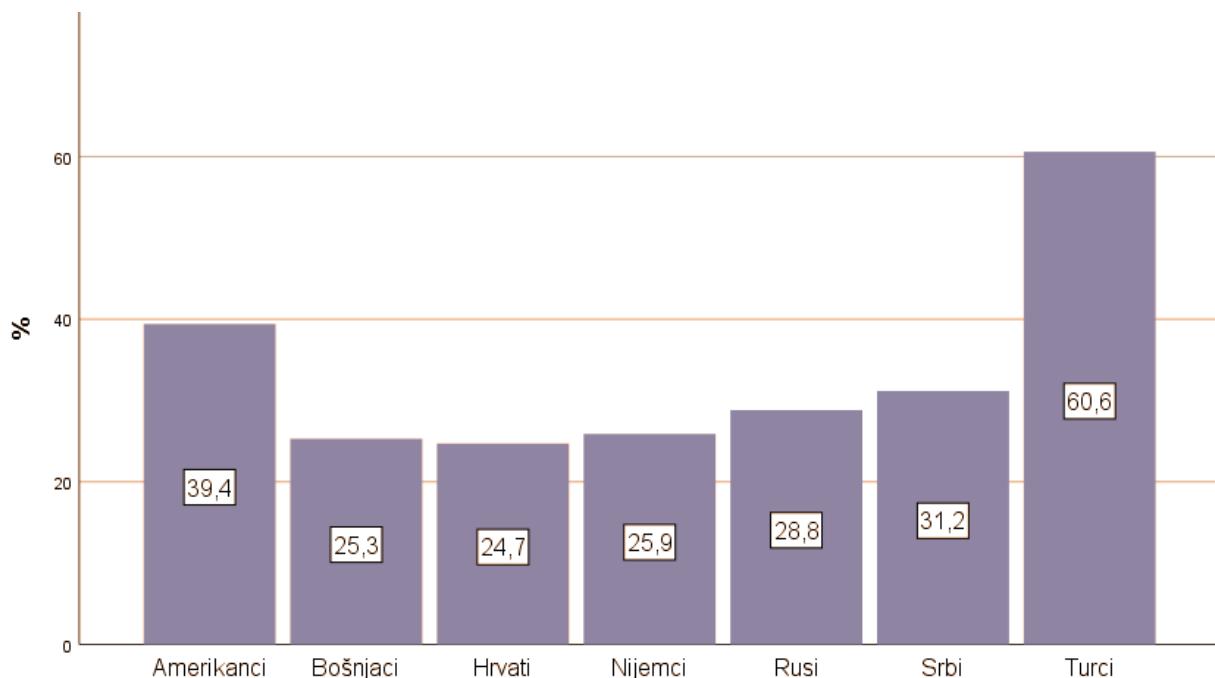
	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistic	Df	p	Statistic	Df	P
Stavovi o radikalizaciji						
DET-1	0,392	616	0,00	0,671	616	0,00
DET-2	0,462	616	0,00	0,535	616	0,00
DET-3	0,434	616	0,00	0,598	616	0,00
DET-4	0,516	616	0,00	0,365	616	0,00
DET-5	0,491	616	0,00	0,434	616	0,00
DET-6	0,514	616	0,00	0,367	616	0,00
DET-7	0,51	616	0,00	0,367	616	0,00
DET-8	0,518	616	0,00	0,311	616	0,00
DET-9	0,522	616	0,00	0,291	616	0,00
Spremnost na akciju						
SnA-1	0,296	616	0,00	0,593	616	0,00
SnA-2	0,389	616	0,00	0,481	616	0,00
SnA-3	0,485	616	0,00	0,333	616	0,00

Kolmogorov-Smirnov testom te Shapiro-Wilk testom provjereno je odstupaju li distribucije zavisnih varijabli statistički značajno od normalne distribucije. Rezultati pokazuju kako distribucije svih varijabli odstupaju značajno od normalne distribucije što je i očekivano budući da su upitnikom ispitani stavovi podrške terorizmu.

8.1. Smjer predrasuda

U nastavku prikazujemo usmjerenost predrasuda ispitanika koji su pokazali značajno izražene predrasude prema jednom ili više naroda iz skale socijalne distance.⁴⁷ Ispitanici su mogli izabrati opcije od 1-7 što znači usmjeriti predrasude prema samo jednom narodu, dva ili čak svih ponuđenih sedam naroda, uključujući i vlastiti. Distribucije prikazujemo ukupno za sve ispitanike te s obzirom na nacionalnost ispitanika općenito i u kombinaciji s drugim sociodemografskim obilježjima: spolu, stupnju urbanosti i strukturi stanovništva sredina iz kojih dolaze.⁴⁸

Grafički prikaz 14. Usmjerenost predrasuda općenito

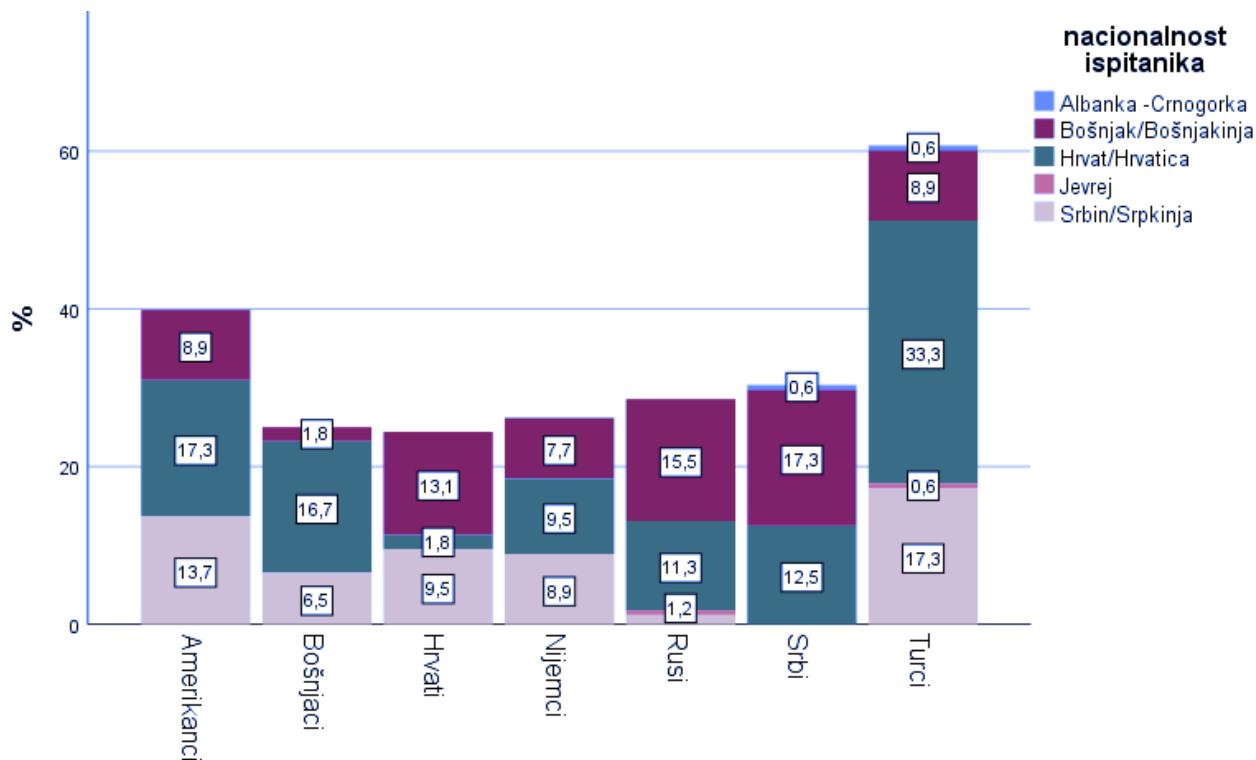
Od ukupno 171 ispitanika koji su pokazali izražene predrasude prema drugim narodima-nacijama (grafički prikaz 14), njih 60,6% smatra kako bi bili zadovoljniji da Turci ne žive u njihovoј zemlji. Približno dvije petine ispitanika (39,4%) smatra kako bi bili zadovoljniji da Amerikanci ne žive u njihovoј zemlji, dok bi između trećine i četvrtine ispitanika bilo zadovoljnije da u njihovoј zemlji ne žive Bošnjaci (25,3%), Hrvati (24,7%),

⁴⁷ Ispitanike koje smo kategorizirali kao „bez predrasuda“ i „s umjerenim predrasudama“ nismo razmatrali u ovom kontekstu.

⁴⁸ Pri analizi distribucija treba imati u vidu kako je u ukupnom uzorku 44,8% Hrvata, 33,6% Bošnjaka i 19,8% Srba. Primjerice, prema Nijemicima 7,7% Bošnjaka, 9,5% Hrvata i 8,9% Srba iskazuje predrasude (grafički prikaz 15). Ovo bi na prvi pogled značilo da prema Nijemicima najviše predrasuda imaju Hrvati, potom Srbi pa Bošnjaci. Imajući u vidu zastupljenost pojedinog naroda u uzorku dvostruko više Srba ima predrasude prema Nijemicima u odnosu na Hrvate i Bošnjake.

Srbi (31,2%), Nijemci (25,9%) te Rusi (28,8%). Prema tome, predrasude su u najvećoj mjeri usmjerene prema Turcima, nešto manje prema Amerikancima te još manje prema Srbima, Rusima, Njemicima, Bošnjacima i naponljetu Hrvatima.

Grafički prikaz 15. Usmjereno predrasude s obzirom na nacionalnost ispitanika

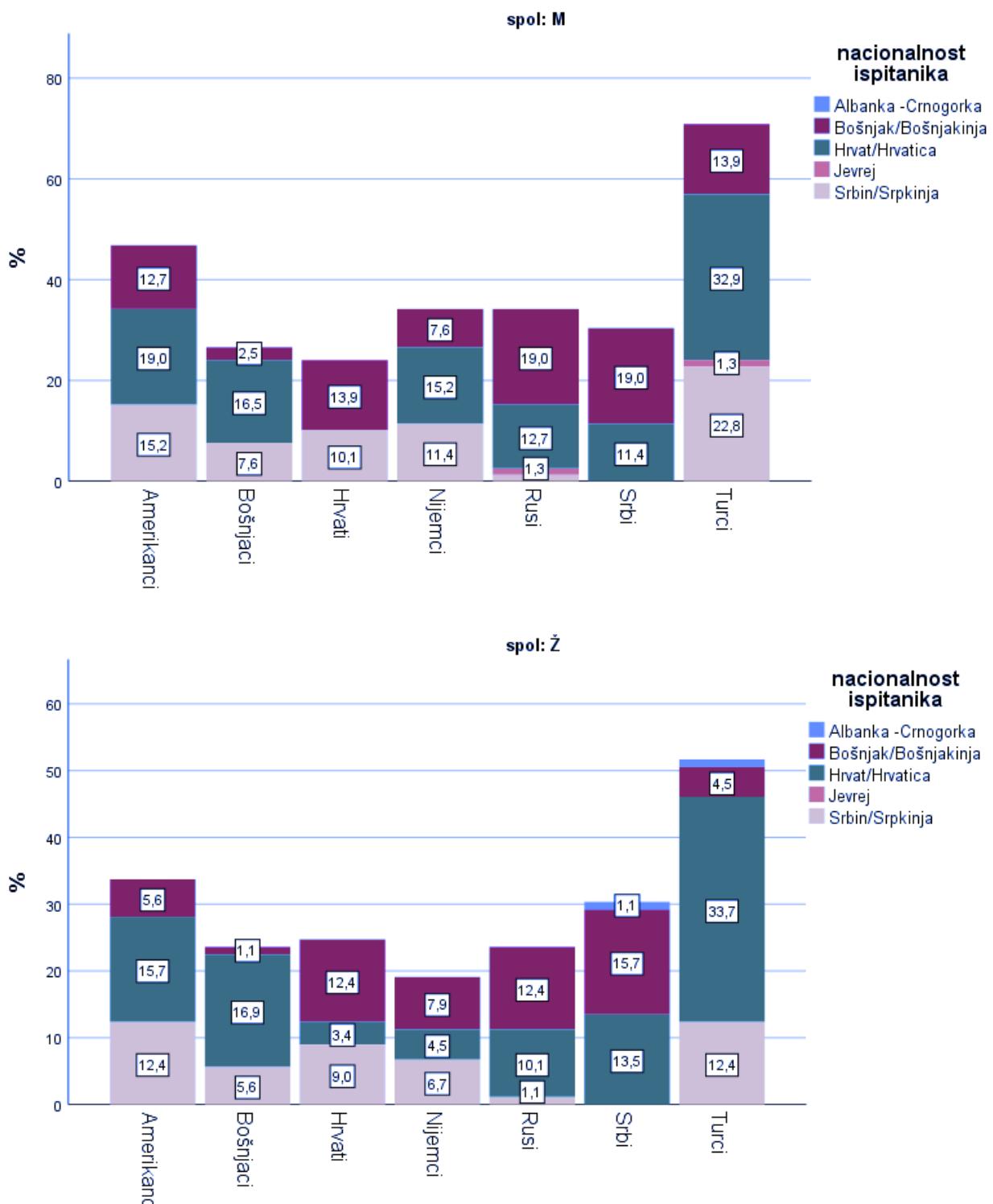

U usporedbi s drugim narodima (grafički prikaz 15), ispitanici Hrvati imaju najveće predrasude prema Turcima (33%), nakon čega slijede predrasude prema Amerikancima (17,3%), Bošnjacima (16,7%), Srbima (12,5%) te Rusima (11,3%). Hrvati su u najmanjoj mjeri od ponuđenih nacija izrazili predrasude prema Njemicima (9,5%). Zanimljivo je spomenuti kako su Hrvati izrazili predrasude i prema pripadnicima vlastitog naroda (1,8%).

Bošnjaci, u usporebi s drugima, u najvećoj mjeri pokazuju predrasude prema Srbima (17,3%), potom Rusima (15,5%) te Hrvatima (13,1%). Nešto manje predrasuda Bošnjaci pokazuju prema Amerikancima i Turcima (8,9%), a najmanje prema Njemicima (7,7%). I Bošnjaci pokazuju predrasude prema pripadnicima vlastitog naroda (1,8%).

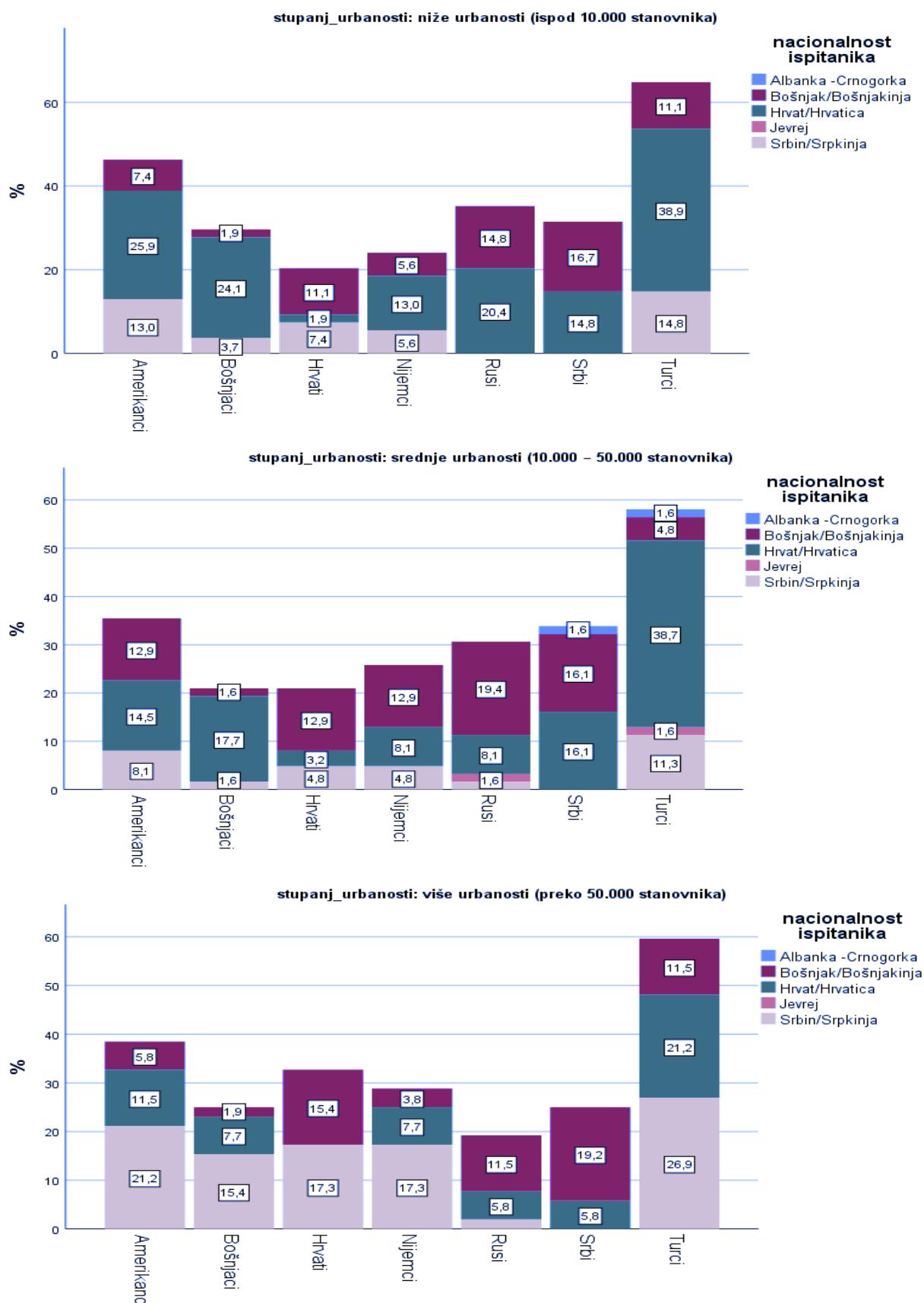
Srpski ispitanici, u usporedbi s drugim nacionalnostima, najviše predrasuda su pokazali prema Turcima (17,3%) te Amerikancima (13,7%). Nešto manje predrasuda pokazuju prema Hrvatima (9,5%) Njemicima (8,9%) i Bošnjacima (6,5%). Prema Rusima gotovo da nemaju predrasuda (1,2%).

Grafički prikaz 16. Usmjereno predrasuda s obzirom na nacionalnost ispitanika i spol

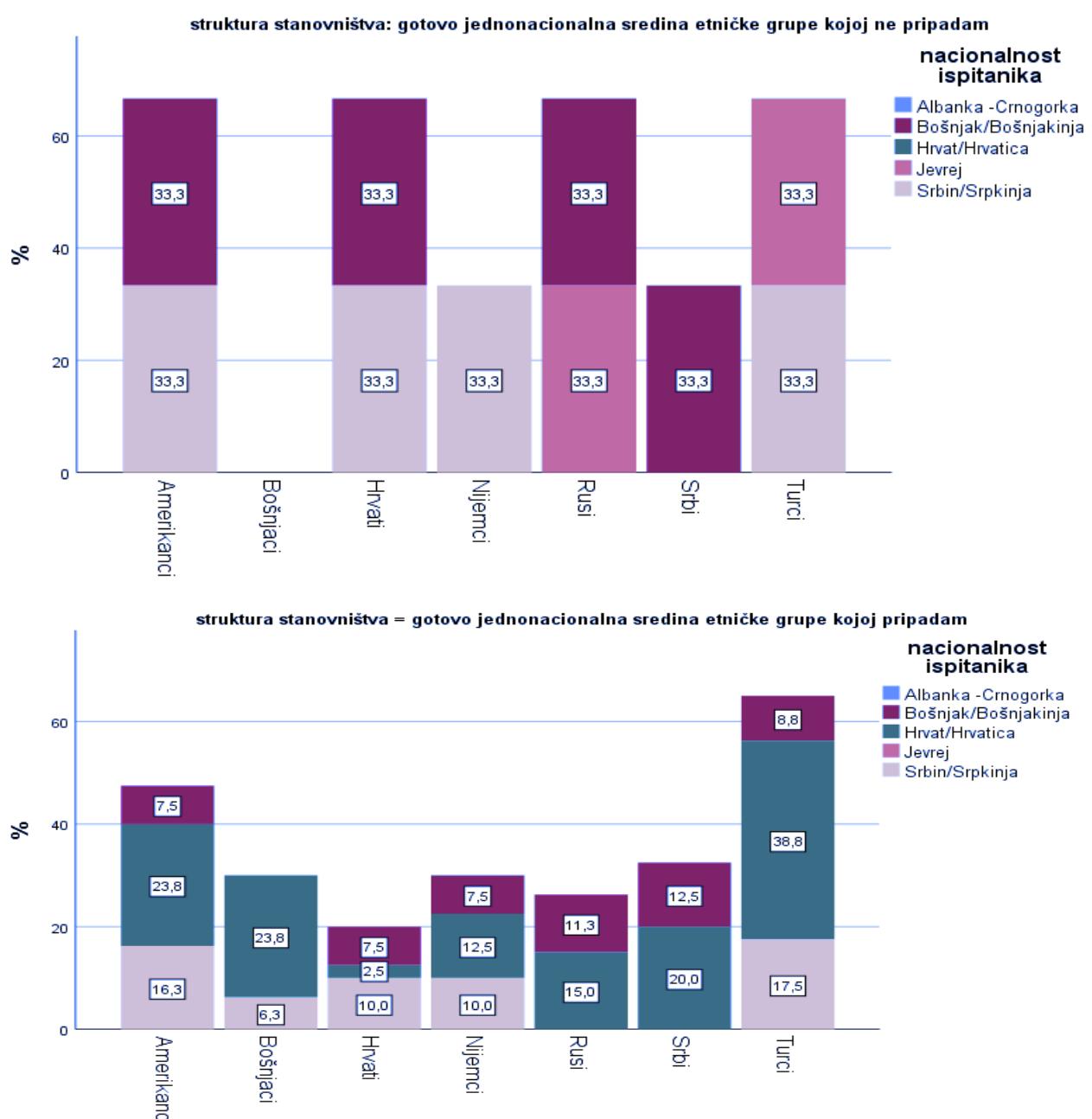
Promatrajući usmjereno predrasuda ispitanika različite nacionalnosti s obzirom na spol uočavaju se gotovo identične distribucije (grafički prikaz 16), s tim da muškarci pokazuju postotno više predrasuda u svim kategorijama od žena. Varijacije između muškaraca i žena s obzirom na nacionalnu pripadnost ispitanika se uočavaju kod predrasuda usmjerenih prema Njemicima gdje Hrvatice i Srpske pokazuju manje predrasuda od muškaraca istih nacionalnosti.

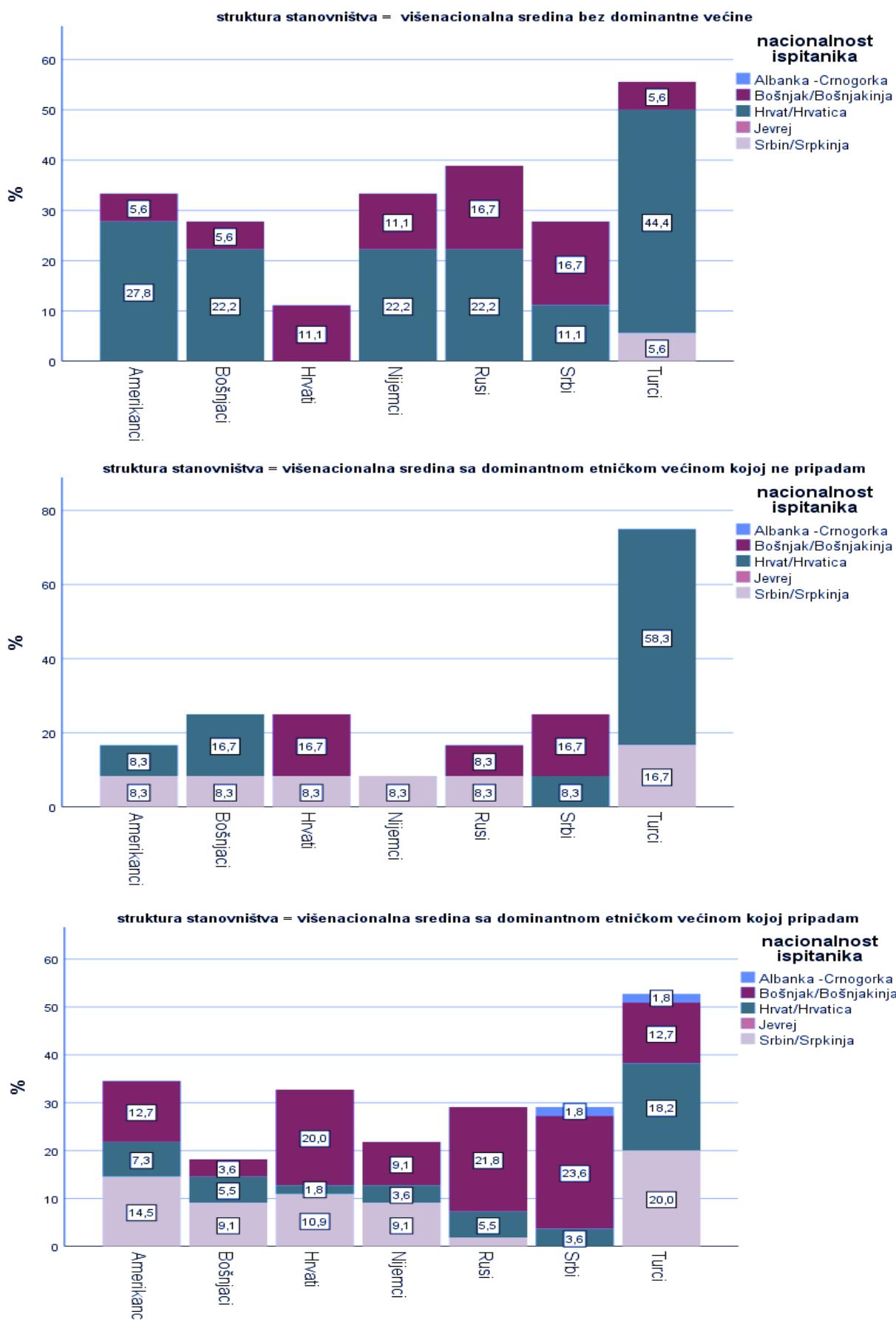
Grafički prikaz 17. Usmjereno predrasuda s obzirom na nacionalnost ispitanika i stupanj urbanosti

Kad je u pitanju stupanj urbanosti sredina iz kojih ispitanici dolaze, uočavaju se različite distribucije s obzirom na nacionalnost ispitanika (grafički prikaz 17). Naime, ispitanici srpske nacionalnosti iz sredina više urbanosti pokazuju značajno više predrasuda prema svim skupinama u odnosu na Srbe iz sredina niže i srednje urbanosti. Kod Hrvata je situacija obrnuta. Značajno veće predrasude pokazuju ispitanici iz sredina niže i srednje urbanosti u odnosu na ispitanike iz sredina više urbanosti. Bošnjački ispitanici iz sredine srednje urbanosti pokazuju više predrasuda prema narodima koji nisu iz Bosne i Hercegovine (Rusi, Amerikanci, Nijemci) za razliku od ispitanika iz sredina više urbanosti koji pokazuju više predrasuda prema bosanskohercegovačkim narodima (Srbi i Hrvati).

Grafički prikaz 18. Usmjereno predrasuda s obzirom na nacionalnost ispitanika i strukturu stanovništva mesta iz kojih dolaze

Uočavaju se i razlike u distribuciji odgovora ispitanika različite nacionalnosti s obzirom na strukturu stanovništva mjesta iz kojih dolaze (grafički prikaz 18). U gotovo jednonacionalnim sredinama etničke skupine kojoj ne pripadaju nema ispitanika hrvatske nacionalnosti, a u višenacionalnim sredinama bez dominantne većine postoji vrlo malen broj ispitanika srpske nacionalnosti koji su iskazali predrasude samo prema Turcima. U ovakvim sredinama dominantno Hrvati imaju predrasude, a potom Bošnjaci. Hrvati s predrasudama dominiraju i u gotovo jednonacionalnim sredinama etničke skupine kojoj pripadaju uz gotovo jednak broj Srba i Bošnjaka. S druge strane, u višenacionalnim sredinama s dominantnom većinom kojoj pripadaju dominiraju Bošnjaci s predrasudama, koje slijede Srbi, a Hrvati gotovo da i ne iskazuju predrasude (osim prema Turcima). U višenacionalnim sredinama s dominantnom etničkom većinom kojoj ne pripadaju, Hrvati u najvećoj mjeri izražavaju predrasude prema Turcima, manje prema Bošnjacima, Bošnjaci prema Srbima i Hrvatima, a Srbi podjednako prema svima, osim nešto više prema Turcima.

9. ANALIZA

U cilju testiranje opće hipoteze prema kojoj etničke predrasude utječu na radikalizaciju koja može voditi terorizmu razvijeno je pet posebnih hipoteza kojima se ispituje postojanje statistički značajnih razlika između ispitanika koji su razvrstani u podskupine prema ranije navedenim kriterijama. S obzirom na teorijske postavke istraživanja pojedine hipoteze su formirane kao nul-hipoteze. Dobiveni rezultati su temelj za donošenje zaključka o potvrđivanju ili odbacivanju posebnih hipoteza, koje sveukupno daju ocjenu opće hipoteze u smislu potvrđivanja ili odbacivanja.⁴⁹

9.1. Analiza razlika u radikalizaciji između osoba različitog stupnja etničkih predrasuda

Posebna hipoteza koja se provjerava ovim analitičkim postupkom glasi:

H1: Postoje statistički značajne razlike između osoba koje manifestiraju etničke predrasude (SP), osoba koje manifestiraju umjerene predrasude (UP) i osoba koje ne manifestiraju predrasude (BP) s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Ova hipoteza je u suštini najvažnija od posebnih hipoteza jer se izravno ispituju razlike u odgovorima ispitanika koji imaju viši ili niži stupanj predrasuda, odnosno koje su bez predrasuda prema drugim narodima. Kako bi se testirala prva postavljena hipoteza, odnosno kako bi se ispitalo postoje li statistički značajne razlike između osoba koje manifestiraju etničke predrasude (SP), osoba koje manifestiraju umjerene predrasude (UP) i osoba koje ne manifestiraju predrasude (BP), s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT) proveden je niz jednosmjernih analiza varijance.⁵⁰ Analizirana je iskazana pojedinačna podrška devet ponuđenih događaja s elementima terorizma iz bliže i dalje prošlosti koji predstavljaju kognitivnu radikalizaciju (DET-1 – DET-9) te tri vrste spremnosti na akciju u smislu kognitivno-bihevioralne radikalizacije (SnA-1, -2, -3), što je u suštini zavisna varijabla, s obzirom na tri skupine ispitanika s različitim stupnjem izraženosti predrasuda prema drugim nacionalnostima kao nezavisnom varijablom.

49 Provedene analize odnose se na razlike u stupnju podrške određenim događajima. Treba imati u vidu kako, s obzirom na pozitivno asimetrične distribucije odgovora (podrške), uglavnom se radi o rasponima između uopće ne podržavam do podržavam u maloj mjeri (uz manji broj izjave ekstremne podrške), što implicira visoki stupanj protivljenja. Razlike između podskupina postoje i analizama testiramo jesu li one statistički značajne, odnosno postoji li uzročno-posljedična veza.

50 Postupak analize indikatora pripadnosti jednoj od tri navedene podskupine (BP-UP-SP) je ranije pojašnjen.

Tablica 5. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na stupanj izraženih predrasuda

	bez predrasuda		umjerene predrasude		značajno izražene predrasude		df	F	P
	M	SD	M	SD	M	SD			
DET-1	1.98 _a	1,32	1.57 _b	1,06	2.08 _a	1,49	2,620	9,50	0,000
DET-2	1.41 _a	0,80	1.29 _a	0,74	1.76 _b	1,31	2,622	12,65	0,000
DET-3	1.48 _a	0,91	1.42 _a	0,86	1.79 _b	1,27	2,615	7,41	0,001
DET-4	1.22 _a	0,59	1.12 _a	0,43	1.23 _a	0,69	2,617	2,44	0,088
DET-5	1.25 _a	0,67	1.23 _a	0,63	1.40 _a	0,96	2,616	2,73	0,066
DET-6	1.21 _{a,b}	0,66	1.14 _a	0,50	1.33 _b	0,82	2,616	3,93	0,020
DET-7	1.29 _a	0,75	1.11 _b	0,43	1.30 _a	0,82	2,618	6,04	0,003
DET-8	1.21 _a	0,65	1.09 _b	0,38	1.23 _a	0,76	2,615	3,67	0,026
DET-9	1.17 _{a,b}	0,55	1.07 _a	0,33	1.23 _b	0,75	2,614	4,14	0,016
SnA-1	3.78 _a	8,19	3.40 _a	6,67	6.81 _b	10,14	2,624	9,74	0,000
SnA-2	2.44 _a	7,14	2.04 _a	5,54	5.11 _b	8,97	2,624	10,38	0,000
SnA-3	1.14 _a	4,70	.74 _a	3,39	2.69 _b	6,27	2,622	8,99	0,000

Napomena. Bonferroni post-hoc: prosječne vrijednosti u pojedinom retku koje nemaju isto slovo kao eksponent statistički se značajno razlikuju ($p < 0,05$)

Analizom varijance uz rizik manji od 5 % utvrđeno je postojanje statistički značajnih razlika između skupine ispitanika bez predrasuda, skupine s umjereno izraženim predrasudama i skupine sa značajno izraženim predrasudama i to u sedam od devet ponuđenih događaja iz bliže i dalje prošlosti koji predstavljaju kognitivnu radikalizaciju (tablica 5). Statistički značajna razlika između navedene tri skupine dobivena je za podržavanje događaja: DET-1, DET-2, DET-3, DET-6, DET-7, DET-8 i DET-9, pri čemu je vidljiv jasan trend prema kojemu **skupina ispitanika sa značajno izraženim predrasudama u najvećem stupnju podržava navedene događaje** iz bliže i dalje prošlosti, odnosno počinitelje tih akta.⁵¹ Ovakvi rezultati su u potpunosti u skladu s očekivanim. Nadalje, i u dva preostala događaja (DET-4 i DET-5) uočava se viši stupanj podrške kod ispitanika sa značajno izraženim predrasudama, ali ne statistički značajno. Ovim događajima (*Kurbegović i BSH*) je zajedničko to što su se odigrali na istom prostoru (Sjedinjene Američke Države) u istom vremenskom periodu (1970-te godine). Navedeno može implicirati kako je udaljenost od prostora na kojem žive ispitanici i vremenski protok utjecao na izražavanje manjih razlika između promatranih skupina.

Statistički značajna razlika između skupina s izraženim predrasudama u odnosu na skupine bez predrasuda i s umjereno predrasudama utvrđena je i s obzirom na spremnost na akciju u sve tri oblasti (političko nasilje te terorizam u širem i užem smislu, SnA-1), (terorizam u širem i u užem smislu, SnA-2) i (terorizam u užem smislu, SnA-3) pri čemu najveću spremnost na akciju pokazuje upravo skupina sa značajno izraženim predrasudama. Skupine bez predrasuda i s umjernim predrasudama se ne razlikuju statistički značajno.

⁵¹ U događajima DET-2, 3, 6, 9 postoji statistički značajno veća podrška kod ispitanika s značajno izraženim predrasudama u odnosu na ostale dvije skupine, a u događajima DET-1, 7, 8 statistički značajno manja podrška ispitanika s umjereno predrasudama u odnosu na ostale dvije skupine.

Nadalje, uočava se kako u događajima DET-1, DET-6, DET-7, DET-8, DET-9 skupina bez predrasuda pokazuje statistički značajno viši stupanj podržavanja od skupine s umjerenim predrasudama. Ovi rezultati mogu biti izravno pod utjecajem određenog manjeg broja ispitanika (18) koji su analizom indikatora etničke distance kvalificirani kao osobe bez predrasuda, ali su istodobno davali vrlo visoke rezultate kako po spremnosti na akciju, tako i u smislu podrške pojedinim događajima. Unatoč ekstremnim stajalištima ovih ispitanika nije iskrivljen ukupni nalaz prema kojemu statistički značajno veću podršku i spremnost na akciju pokazuju osobe sa značajno izraženim predrasudama. Također, ne treba izbaciti izvida i okolnost kako je vrlo tanka linija između osoba s umjerenim predrasudama i osoba bez predrasuda s obzirom na metodologiju koju smo rabili prilikom razvrstavanja.⁵²

Provedenim analizama zaključujemo kako je hipoteza H1 potvrđena i zaključujemo kako postoje statistički značajne razlike u manifestaciji radikalizacije s obzirom na predrasude ispitanika, odnosno kako etničke predrasude utječu na proces radikalizacije koja može voditi terorizmu.

9.2. Analiza razlika u radikalizaciji između pripadnika različitih naroda

Posebna hipoteza koja se provjerava ovim analitičkim postupkom glasi:

H2: Postoje statistički značajne razlike između različitih naroda s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Testiranjem ove posebne hipoteze smjeralo se analizi teorije socijalnog identiteta kroz događaje DET-1 – DET-9 u kojem kontekstu se očekivala veća podrška nositeljima terorističkih aktivnosti istog etničkog, odnosno vjerskog identiteta.

Testiranje druge posebne hipoteze kojom se ispituje postoje li statistički značajne razlike između različitih naroda s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu, provedeno je analizom varijance odgovora ispitanika različite nacionalnosti vezanih za podršku devet događaja s elementima terorizma iz bliže i dalje prošlosti (kognitivna radikalizacija) te tri oblika spremnosti na akciju (kognitivno-bihevioralna radikalizacija). Korišteni postupak je analiza varijance.

Analizom varijance uz rizik manji od 5 % dobivene su statistički značajne razlike između različitih naroda (Hrvat, Srbin i Bošnjak) u smislu podrške četiri od devet ponuđenih događaja (tablica 6).⁵³ To su događaji: DET-1, DET-2, DET-6 i DET-7. Post-hoc analiza s Bonferoni testom pokazuje kako tri od četiri ponuđena akta (očekivano: DET-1-Princip, DET-2-Račić/Radić i neočekivano: DET-6 Jašarević) statistički značajno više podržavaju Srbi u odnosu na Hrvate i Bošnjake, dok četvrti događaj (DET-7-Ibrić) očekivano statistički značajno više podržavaju Bošnjaci u odnosu na Srbe i Hrvate. Dok se za podršku događajima DET-1, DET-2 i DET-7 može konstatirati kako je očekivana u skladu s teorijom socijalnog identiteta, iznenađenje u ovom smislu jest statistički značajno veća podrška srpskih ispitanika događaju DET-6 u odnosu na Bošnjake, budući

52 Osobe bez predrasuda su one koje pristaju i na oblik najintimnijeg kontakta, braka s pripadnicima drugih nacionalnosti. Osobe s umjerenim predrasudama su one koje prihvataju sve oblike kontakta osim braka. Ovo pitanje može biti i čisto kulturno-istička stvar.

53 Prethodna obrada je pokazala statistički značajne razlike u čak sedam od devet događaja s elementima terorizma što implicira kako promatrano jednodimenzionalno puno veći utjecaj u radikalizaciji imaju predrasude u odnosu na nacionalni identitet.

da se radi o terorističkom aktu u kojemu je Mevlid Jašarević (Bošnjak, pripadnik selefiskog pokreta) izvršio napad na Veleposlanstvo SAD-a. Ovo nas navodi na zaključak kako nad teorijom socijalnog identiteta veći utjecaj u radikalizaciji imaju predrasude koje pojedini ispitanici srpske nacionalnosti imaju prema državljanima SAD-a. Ovaj zaključak potvrđuje se i uvidom u grafički prikaz 15 na kojemu je vidljivo kako više predrasuda prema Amerikancima imaju srpski ispitanici (13,7%) u odnosu na bošnjačke ispitanike (8,9%).

Statistički značajne razlike između različitih naroda u spremnosti na političko nasilje ili terorizam u užem ili širem smislu **nisu dobivene**, što implicira kako su pripadnici sva tri naroda jednako spremni na akciju (nešto više Bošnjaci u odnosu na Srbe i Hrvate na skalama SnA-1 i SnA-2, a Srbi u odnosu na Bošnjake i Hrvate na skali SnA-3, ali **ne statistički značajno**).

Tablica 6. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na nacionalnu pripadnost

	Hrvat		Srbin		Bošnjak		Df	F	P
	M	SD	M	SD	M	SD			
DET-1	1,44 _a	0,90	3,33 _b	1,45	1,51 _a	1,01	2,624	152,383	0,000
DET-2	1,16 _a	0,55	2,29 _b	1,36	1,35 _c	0,82	2,619	77,554	0,000
DET-3	1,63 _a	1,12	1,46 _a	0,90	1,49 _a	0,94	2,620	1,722	0,180
DET-4	1,13 _a	0,49	1,26 _a	0,67	1,20 _a	0,56	2,621	2,506	0,082
DET-5	1,32 _a	0,90	1,27 _a	0,66	1,24 _a	0,58	2,620	0,800	0,450
DET-6	1,16 _a	0,54	1,38 _b	0,84	1,17 _a	0,62	2,620	5,584	0,004
DET-7	1,13 _a	0,47	1,23 _{a,b}	0,69	1,30 _b	0,82	2,622	4,362	0,013
DET-8	1,14 _a	0,55	1,26 _a	0,72	1,12 _a	0,54	2,619	2,459	0,086
DET-9	1,14 _a	0,52	1,19 _a	0,68	1,11 _a	0,44	2,618	0,979	0,376
SnA-1	3,84 _a	7,59	5,03 _a	10,02	5,34 _a	8,61	2,627	2,132	0,119
SnA-2	2,57 _a	6,47	3,52 _a	8,80	3,53 _a	7,60	2,629	1,297	0,274
SnA-3	1,17 _a	4,07	1,70 _a	6,14	1,67 _a	5,14	2,625	0,847	0,429

Napomena. Bonferroni post-hoc: prosječne vrijednosti u pojedinom retku koje nemaju isto slovo kao eksponent statistički se značajno razlikuju ($p < 0,05$)

Provedenim analizama zaključujemo kako se hipoteza H2 ne može potvrditi u potpunosti⁵⁴ i zaključujemo kako pripadnost određenom narodu (identifikacija) nije dovoljna za radikalizaciju koja može voditi terorizmu, već da utjecaj imaju i drugi faktori, napose predrasude.⁵⁵

54 Analize su pokazale očekivane rezultate u samo tri od devet događaja.

55 Napominjemo kako ovim istraživanjem ne pobijamo teoriju socijalnog identiteta već je nadograđujemo.

9.3. Analiza razlika u radikalizaciji između pripadnika različitog spola

Posebna hipoteza koja se provjerava ovim analitičkim postupkom glasi:

H3: Ne postoje statistički značajne razlike između različitih spolova s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

U radu je ispitana i utjecaj spola na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT) kroz iskanu podršku događajima s elementima terorizma i spremnosti na akciju. Budući da se radi o testiranju razlike između samo dvije skupine, korišten je t-test. Premda je hipoteza formulirana kao nul-hipoteza, ona se prevashodno odnosi na kognitivnu radikalizaciju. Kognitivno-bihevioralna radikalizacija, osobito bihevioralna dispozicija terorizmu je u većoj mjeri svojstvena muškarcima. Terorističko ponašanje bliže korespondira tradicionalnim muškim ulogama, poduzimanju inicijative i želji za dokazivanjem koja se preljeva na agresiju, što postavlja muškarce s jedne strane sklonijim iskušenjima terorističkih aktivnosti, a s druge strane i prihvatljivijim za terorističke skupine (Koomen & Van der Pligt, 2016). Hipoteza je formulirana kako bi se isključila mogućnost utjecaja nesrazmjera u broju ispitanika različitog spola na ukupne rezultate istraživanja.

Spol se pokazao statistički značajnim u tri od devet ponuđenih događaja s elementima terorizma (DET-1, DET-2, DET-3) pri čemu muškarci statistički značajno više podržavaju počinjenje ova tri događaja (tablica 7). Radi se o tri najpoznatija događaja iz povijesti, ali ujedno i tri najstarija od ponuđenih. Mobilizacijski učinak povjesno velikih događaja očigledno jače djeluje na mušku populaciju u odnosu na žene.

Tablica 7. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na spol

	M		Ž		df	T	P
	M	SD	M	SD			
DET-1	2,26 _a	1,51	1,63 _b	1,12	639	35,151	0,000
DET-2	1,59 _a	1,10	1,38 _b	0,87	634	6,262	0,013
DET-3	1,82 _a	1,24	1,41 _b	0,85	635	23,316	0,000
DET-4	1,17 _a	0,53	1,19 _a	0,58	636	0,156	0,693
DET-5	1,37 _a	0,95	1,25 _a	0,65	634	3,658	0,056
DET-6	1,24 _a	0,71	1,20 _a	0,62	635	0,466	0,495
DET-7	1,26 _a	0,77	1,19 _a	0,60	637	1,687	0,195
DET-8	1,17 _a	0,63	1,16 _a	0,57	634	0,009	0,925
DET-9	1,12 _a	0,46	1,16 _a	0,58	633	0,873	0,350
SnA-1	6,63 _a	10,86	3,51 _b	6,73	643	20,060	0,000
SnA-2	4,81 _a	9,78	2,18 _b	5,58	643	18,832	0,000
SnA-3	2,52 _a	6,79	.90 _b	3,48	641	15,900	0,000

Napomena. Bonferroni post-hoc: prosječne vrijednosti u pojedinom retku koje nemaju isto slovo kao eksponent statistički se značajno razlikuju ($p < 0,05$)

Što se tiče spremnosti za akciju, muškarci su očekivano statistički značajno više nego žene spremni na akciju i to u obliku političkog nasilja i terorizma u užem ili širem smislu zajedno, kao i terorizma u širem i užem smislu odnosno samo nasilnih oblika terorističkog djelovanja (terorizam u užem smislu).

Predmetnim analizama zaključujemo kako se hipoteza H3 ne može potvrditi u potpunosti, ali da su dobiveni rezultati očekivani. Ova hipoteza nema poseban značaj u izravnom dokazivanju opće hipoteze i treba la je samo pokazati utječe li spol i u kolikoj mjeri na rezultate kojima su ispitivane druge varijable.

9.4. Analiza razlika u radikalizaciji između ispitanika različitog stupnja urbanosti

Posebna hipoteza koja se provjerava ovim analitičkim postupkom glasi:

H4: Postoje statistički značajne razlike između različitih skupina s aspekta urbanosti mjesta iz kojih ispitanici dolaze s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Ovom hipotezom se nastojalo utvrditi postoje li drugi faktori koji uzročno-posljedično utječu na obje varijable (zavisnu i nezavisnu) i time utječu na rezultate istraživanja. Kao eksplanatorna varijabla uzet je stupanj urbanosti mjesta iz kojeg ispitanici dolaze na studij imajući u vidu teorijske postavke prema kojim su predrasude u većoj mjeri svojstvene osobama iz ruralnih sredina (Duckitt, 1994) i kako je terorizam kao oblik nasilja u većoj mjeri svojstven urbanim područjima (Borum, 2004). U skladu s tim ispitani je utjecaj urbanosti mjesta iz kojih ispitanici dolaze na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT). Korišteni postupak je analiza varijance.

Tablica 8. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na urbanost

	niže urbanosti (ispod 10.000 stanovnika)		srednje urbanosti (10.000 – 50.000 stanovnika)		više urbanosti (preko 50.000 stanovnika)		Df	F	P
	M	SD	M	SD	M	SD			
DET-1	1.75 _a	1,21	1.83 _a	1,28	1.93 _a	1,38	2,638	0,932	0,394
DET-2	1.41 _{a,b}	0,89	1.36 _a	0,82	1.58 _b	1,12	2,633	3,254	0,039
DET-3	1.62 _a	1,06	1.60 _a	1,06	1.43 _a	0,91	2,634	2,134	0,119
DET-4	1.17 _a	0,53	1.17 _a	0,54	1.21 _a	0,62	2,635	0,408	0,665
DET-5	1.34 _a	0,81	1.28 _a	0,79	1.24 _a	0,67	2,633	0,949	0,388
DET-6	1.21 _a	0,61	1.20 _a	0,69	1.23 _a	0,65	2,634	0,113	0,893
DET-7	1.22 _a	0,67	1.18 _a	0,60	1.24 _a	0,72	2,636	0,458	0,633
DET-8	1.12 _a	0,47	1.17 _a	0,64	1.20 _a	0,63	2,633	0,970	0,380
DET-9	1.10 _a	0,42	1.15 _a	0,58	1.18 _a	0,60	2,634	1,122	0,326
SnA-1	4.62 _a	8,80	5.16 _a	9,06	3.77 _a	7,27	2,642	1,526	0,218
SnA-2	3.15 _a	7,62	3.56 _a	7,96	2.39 _a	6,23	2,642	1,442	0,237
SnA-3	1.56 _a	5,01	1.70 _a	5,34	1.01 _a	4,14	2,640	1,203	0,301

Napomena. Bonferroni post-hoc: prosječne vrijednosti u pojedinom retku koje nemaju isto slovo kao eksponent statistički se značajno razlikuju ($p < 0,05$)

Provedenom analizom varijance, utvrđeno je kako postoje statistički značajne razlike u samo jednom od promatranih devet slučajeva s elementima terorizma (DET-2 – Radić/Račić) i to na način da osobe iz mjesta više urbanosti daju više podrške nositelju ovog terorističkog akta u odnosu na ispitanike iz mjesta srednje i niže urbanosti (tablica 8). Uvidom u grafički prikaz 17 na kojemu je prikazan smjer predrasuda pojedinih naroda s obzirom na stupanj urbanosti sredina iz kojih dolaze, uočava se kako ispitanici Srbi (sivo-roza boja) koji dolaze iz mjesta više urbanosti pokazuju daleko više predrasuda prema svim ponuđenim narodima osim Rusima i Srbima u odnosu na Srbe iz sredina niže i srednje urbanosti. Ovo nas upućuje na zaključak kako utvrđene statistički značajne razlike, prema kojima ispitanici iz sredina više urbanosti daju veću podršku događaju DET-2 u odnosu na ispitanike iz srednje i niže urbanosti, ustvari mogu biti posljedica predrasuda, čime se dodatno potvrđuje opća hipoteza istraživanja. Imajući u vidu kako je statistički značajna razlika utvrđena za samo jedan od ponuđenih događaja s elementima terorizma ukupni utjecaj ove varijable može se zanemariti.

Nisu utvrđene statistički značajne razlike u pitanju spremnosti na akciju. Može se zaključiti kako stupanj urbanosti mjesta iz kojih ispitanici dolaze nema statistički značajan utjecaj na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Dakle, **provedenim analizama zaključujemo kako se hipoteza H4 može odbaciti**. Eksplanatorna varijabla stupnja urbanosti se može isključiti iz utjecaja na kauzalitet predrasuda kao nezavisne varijable i radikalizacije koja može voditi terorizmu kao zavisne varijable.

9.5. Analiza razlika u radikalizaciji između ispitanika različite strukture stanovništva sredina iz kojih dolaze

Posebna hipoteza koja se provjerava ovim analitičkim postupkom glasi:

H5: Postoje statistički značajne razlike između različitih skupina s aspekta strukture stanovništva mjesta iz kojih ispitanici dolaze s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT).

Imajući u vidu prostor istraživanja (Bosnu i Hercegovinu) u kontekstu teorije relativne deprivacije i teorije o korijenim uzrocima terorizma, kao značajna eksplanatorna varijabla uspostavljena je struktura stanovništva iz kojeg ispitanici dolaze. Što se tiče predrasuda, ova varijabla je značajna u kontekstu kontaktne hipoteze. Ispitanici su u najvećem broju rođeni nakon posljednjeg rata i tijekom socijalizacije su odrastali u različitim sredinama s obzirom na strukturu stanovništva. Analizirano je postoji li statistički značajne razlike u podršci događajima s elementima terorizma i spremnosti na akciju između različitih podskupina ispitanika s aspekta strukture stanovništva mjesta iz kojih ispitanici dolaze. Korišteni postupak je analiza varijance.

Provedenom analizom varijance, utvrđena je statistički značajna razlika između različitih skupina s aspekta strukture stanovništva mjesta iz kojih ispitanici dolaze s obzirom na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu (SRVT) samo za jedan teroristički akt (tablica 9). Radi se o događaju DET-3 (*atentat na kralja Aleksandra*). Pokazalo se kako statistički značajno najveću podršku ovom događaju daju ispitanici iz gotovo jednonacionalne sredine etničke skupine kojoj oni pripadaju, a najmanju ispitanici iz višenacionalne sredine s dominantnom etničkom većinom kojoj pripadaju. Uvidom u grafički prikaz 18 može se primjetiti kako hrvatski ispitanici koji dolaze iz gotovo jednonacionalne sredine etničke skupine kojoj pripadaju iskazuju najviše

predrasuda prema etničkim Srbima (20%) dok najmanje predrasuda prema etničkim Srbima (3,6%) iskazuju hrvatski ispitanici koji dolaze iz višenacionalne sredine s dominantnom etničkom većinom kojoj pripadaju, promatrano prema ostale tri podskupine ispitanika. Imajući u vidu ovaj nalaz možemo zaključiti kako i u ovom slučaju podrška događaju nije povezana sa strukturu stanovništva već s predrasudama. S obzirom da je statistički značajna razlika utvrđena za samo jedan od ponuđenih događaja s elementima terorizma ukupni utjecaj ove varijable može se zanemariti.

Tablica 9. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na strukturu stanovništva

	gotovo jednonacionalna sredina etničke grupe kojoj pripadam		gotovo jednonacionalna sredina etničke grupe kojoj ne pripadam		višenacionalna sredina bez dominantne većine		višenacionalna sredina sa dominantnom etničkom većinom kojoj pripadam		višenacionalna sredina sa dominantnom etničkom većinom kojoj ne pripadam		df	F	P
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD			
DET-1	1.88 _a	1,32	2.13 _a	0,99	1.60 _a	1,07	1.91 _a	1,35	1.64 _a	1,17	4,636	1,412	0,228
DET-2	1.44 _a	0,95	1.50 _a	0,76	1.28 _a	0,66	1.54 _a	1,06	1.34 _a	0,81	4,631	1,443	0,218
DET-3	1.74 _a	1,20	1.75 _{a,b}	1,16	1.48 _{a,b}	0,96	1.39 _b	0,80	1.47 _{a,b}	0,91	4,632	4,105	0,003
DET-4	1.20 _a	0,61	1.38 _a	0,52	1.17 _a	0,53	1.15 _a	0,52	1.23 _a	0,63	4,633	0,586	0,673
DET-5	1.37 _a	0,87	1.25 _a	0,46	1.28 _a	0,71	1.22 _a	0,67	1.28 _a	0,68	4,631	1,221	0,301
DET-6	1.25 _a	0,68	1.63 _a	1,06	1.23 _a	0,64	1.17 _a	0,62	1.13 _a	0,49	4,632	1,527	0,193
DET-7	1.22 _a	0,68	1.37 _a	0,74	1.16 _a	0,57	1.22 _a	0,66	1.21 _a	0,75	4,634	0,259	0,904
DET-8	1.21 _a	0,66	1.38 _a	0,52	1.12 _a	0,47	1.14 _a	0,57	1.15 _a	0,51	4,631	0,832	0,505
DET-9	1.19 _a	0,64	1.25 _a	0,46	1.08 _a	0,38	1.11 _a	0,48	1.17 _a	0,56	4,630	1,174	0,321
SnA-1	5.15 _a	9,05	5.75 _a	4,25	2.82 _a	5,95	4.28 _a	8,29	5.38 _a	9,70	4,640	1,477	0,207
SnA-2	3.61 _a	7,78	3.45 _a	4,20	1.90 _a	4,92	2.77 _a	7,35	3.42 _a	8,54	4,640	1,044	0,384
SnA-3	1.62 _a	5,03	2.20 _a	3,31	.94 _a	2,93	1.40 _a	5,20	1.26 _a	5,23	4,638	0,382	0,821

Napomena. Bonferroni post-hoc: prosječne vrijednosti u pojedinom retku koje nemaju isto slovo kao eksponent statistički se značajno razlikuju ($p < 0,05$)

U pogledu spremnosti na počinjenje političkog nasilja te terorizma u širem ili užem smislu, struktura stanovništva nije se pokazala statistički značajnim čimbenikom.⁵⁶

Provedenim analizama zaključujemo kako se hipoteza H5 može odbaciti. Eksplanatorna varijabla strukture stanovništva se može isključiti iz utjecaja na kauzalitet predrasuda kao nezavisne varijable i radikalizacije koja može voditi terorizmu kao zavisne varijable.

⁵⁶ Dobiveni rezultat u pogledu utjecaja strukture stanovništva mjesa iz kojih ispitanici dolaze na stavove o radikalizaciji koja može voditi terorizmu, valja promatrati s rezervom. Naime, nejednaka raspodjela ispitanika u skupine s obzirom na strukturu stanovništva uz asimetričnu distribuciju stavova o radikalizaciji mogla je utjecati na rezultate u smislu da je i mala razlika proglašena statistički značajnom za ovaj jedan akt a ona u populaciji vrlo vjerojatno niti ne postoji. Isto se odnosi i na utjecaj stupnja urbanosti iz prethodnog potpoglavlja.

9.6. Usporedni prikaz statistički značajnih razlika promatranih varijabli

Ako usporedimo statističku značajnost rezultata iz prethodnih analiza s obzirom na promatrane varijable možemo uočiti kako su predrasude daleko veći prediktor⁵⁷ u odnosu na druge promatrane varijable (tablica 10). Time se pokazalo kako su predrasude važan *driver* na putu radikalizacije prema terorizmu. Druga važna varijabla u smislu kognitivne podrške jest nacionalna pripadnost, što potvrđuje važnost i dosege teorije socijalnog identiteta. Važna varijabla u smislu kognitivno-bihevioralne podrške jest spol ispitanika.

Tablica 10. Usporedni prikaz statističke značajnosti promatranih varijabli

	Predrasude	Nacionalna pripadnost	Spol	Urbanost	Struktura stanovništva
DET-1	0,000	0,000	0,000	0,394	0,228
DET-2	0,000	0,000	0,013	0,039	0,218
DET-3	0,001	0,180	0,000	0,119	0,003
DET-4	0,088	0,082	0,693	0,665	0,673
DET-5	0,066	0,450	0,056	0,388	0,301
DET-6	0,020	0,004	0,495	0,893	0,193
DET-7	0,003	0,013	0,195	0,633	0,904
DET-8	0,026	0,086	0,925	0,380	0,505
DET-9	0,016	0,376	0,350	0,326	0,321
SnA-1	0,000	0,119	0,000	0,218	0,207
SnA-2	0,000	0,274	0,000	0,237	0,384
SnA-3	0,000	0,429	0,000	0,301	0,821

Kako se statistička značajnost pojavljuje u određenim događajima za dvije i više varijabli urađene su analize interakcijskih efekata (rezultati nisu uvršteni u ovu ediciju). Određeni interakcijski efekti su dodatno potvrdili utjecaj predrasuda na radikalizaciju koja može voditi terorizmu.

57 Boldirane brojke.

10. DISKUSIJA REZULTATA

Istraživanje koje smo proveli pokazalo je postojanje utjecaja ranije usvojenih predrasuda na radikalizaciju koja može voditi terorizmu (u Bosni i Hercegovini), čime je potvrđena opća hipoteza istraživanja. Ovakvom zaključku doveo nas je niz sljedećih činjenično utvrđenih sudova vezanih za posebne hipoteze:

1. Analiziranjem razlika u radikalizaciji između osoba koje su izrazile različit stupanj etničkih predrasuda utvrđeno je kako osobe s izraženim predrasudama izražavaju statistički značajno veću razinu kako kognitivne, tako i kognitivno-bihevioralne radikalizacije. Ispitanici sa značajno izraženim predrasudama su u većoj mjeri podržavali počinitelje napada s elementima terorizma i u većoj mjeri iskazali spremnost na akciju, pa i terorizam u slučaju ako je njihov narod ugrožen. Ovo se odnosi na sve događaje izuzev događaja iz sedamdesetih godina koji su izvršeni na području Sjedinjenih Američkih Država. Statistički značajne razlike u smislu podrške događajima s elementima vjerske radikalizacije utvrđene su jedino kod osoba s različitim stupnjem usvojenih predrasuda. Grupiranje po bilo kojem drugom kriteriju u provedenim analizama nije pokazalo statistički značajne razlike za ponuđene događaje s elementima vjerske identifikacije.
2. Kad je u pitanju analiza razlika u radikalizaciji između ispitanika različite nacionalne pripadnosti utvrđeno je kako se po kognitivno-bihevioralnoj radikalizaciji ispitanici u Bosni i Hercegovini ne razlikuju, što možemo reći da je očekivano. Ni jedan narod nije pokazao veću spremnost na akciju od druga dva u zaštiti od potencijalne ugroženosti. U pitanju kognitivne radikalizacije utvrđeno je kako ispitanici dijelom drže stavove očekivane u skladu s teorijom socijalnog identiteta gdje daju značajno veću podršku počiniteljima koji su izvršili terorističke akte, a koji dolaze iz njihovog naroda. Ovo osobito dolazi do izražaja u događajima s elementima terorizma iz dalje povijesti iz kojih se mogu povlačiti resantimani na etničke konflikte (Princip, Radić, kralj Aleksandar). Jedan događaj je pokazao neočekivane rezultate. Radi se o događaju u kojem srpski ispitanici podržavaju u većoj mjeri teroristički napad pripadnika bošnjačkog naroda na Velenoslanstvo Sjedinjenih Američkih Država u Sarajevu od Bošnjaka. Ovaj nalaz također sugerira kako je u podršci ovom događaju od većeg značaja bio drugi faktor u odnosu na nacionalnu pripadnost. Taj faktor bi moglo biti predrasude prema Amerikancima jer je utvrđeno kako srpski ispitanici imaju više predrasuda prema Amerikancima od bošnjačkih ispitanika (13,7% u odnosu na 8,9%),⁵⁸ što dodatno potvrđuje opću hipotezu istraživanja.
3. Muškarci očekivano pokazuju veću spremnost na akciju, odnosno dispoziciju kognitivno-bihevioralnoj radikalizaciji te neočekivano veću kognitivnu radikalizaciju u tri povijesna događaja s elementima terorizma.

58 Ovaj omjer je i veći imajući u vidu kako je u uzorku gotovo dvostruko više Bošnjaka u odnosu na Srbe.

4. Stupanj urbanosti sam po sebi nema utjecaja na kognitivnu niti kognitivno-bihevioralnu radikalizaciju. Predrasude koje su načelno u većoj mjeri svojstvene ruralnim sredinama, u odnosu na urbane sredine ne prate ovaj obrazac u Bosni i Hercegovini. Postojanje statistički značajne razlike u podršci događaju političkog ubojstva Stjepana Radića je vjerojatno posljedica predrasuda, budući da Srbi sa značajno izraženim predrasudama uglavnom dolaze iz sredina više urbanosti.
5. Struktura stanovništva mjesta iz kojih ispitanici dolaze sama po sebi također nema utjecaja na kognitivno-bihevioralnu niti kognitivnu radikalizaciju. Podrška događaju atentata na kralja Aleksandra nije povezana sa strukturom stanovništva sredine iz koje ispitanici dolaze, već također s iskazanim predrasudama prema Srbima od hrvatskih ispitanika.

10.1. Ograničenja i očekivanja istraživanja

Ograničenja i očekivanja istraživanja koje smo proveli povezana su s tri važna pitanja: uzorka korištenog u empirijskom istraživanju, područja na koje se istraživanje izravno odnosi (Bosna i Hercegovina) i primjenjivosti na druge vidove terorizma, osim etničkog.

Uzorak koji smo koristili, kako smo već konstatirali, nije reprezent populacije. Radi se o mladim osobama koje teže visokom obrazovanju. Stratificirani uzorak bi vjerojatno pokazao postojanje razlika u ispitivanim stavovima s obzirom na dob ispitanika, socio-ekonomski status (uključujući završeno obrazovanje, zaposlenje i prihode), mobilnost i slične socio-demografske podatke. Međutim, za potvrđivanje hipoteze daleko su značajnije razlike između podskupina formuliranih unutar promatranog uzorka od činjenice kako primjerice osobe iz starijih dobnih skupina pokazuju manje radikalizacije u odnosu na mlađe. Također, osnovano se može pretpostaviti kako su razlike između osoba iz primjerice starijih dobnih skupina razvrstanih po etničkoj pripadnosti, stupnju izraženih predrasuda, spolu itd. podudarne dobivenim razlikama unutar promatranog uzorka.

Istraživanje je provedeno na području Bosne i Hercegovine kao prilično jedinstvenom društvenom i političkom ambijentu. Povijesne turbulencije u etničkim odnosima i trenutno ustavno uređenje mogu imati izravan utjecaj na ukupnu strukturu odnosa između pripadnika različitih naroda, time i na usvajanje i razvijanje etničkih predrasuda. Bez obzira na navedeno, ukupne nalaze istraživanja držimo primjenjivim i na druga područja sličnog etničkog i/ili religijskog ambijenta u kojima postoji kompeticija oko resursa ili konflikt oko partikularnih interesa pojedinih skupina.

Istraživanje koje smo proveli odnosi se na utjecaj etničkih predrasuda na radikalizaciju koja može voditi terorizmu. U teorijskom određenju predmeta istraživanja naznačili smo heterogenost terorizma što implicira kako je vrlo teško izlagati i dokazivati načelne zakonitosti koje su vezane za ovaj fenomen. Fenomenologija terorizma, koja poznaje više tipologija i klasifikacija, između ostalih dijeli se i prema različitim ideoškim orijentacijama. U tom smislu, terorizam nedržavnih terorističkih skupina načelno dijelimo na: socijalno-revolucionarni terorizam, nacionalističko-separatistički terorizam, terorizam desnog krila te terorizam vjerskih ekstremista (Post, 2005b), odnosno etnički terorizam, religijski terorizam, terorizam ekstremne ljevice i terorizam ekstremne desnice. Empirijsko istraživanje koje smo proveli usmjeren je na testiranje hipoteze o utjecaju etničkih predrasuda na radikalizaciju koja može voditi terorizmu. Dakle, potvrđivanjem opće hipoteze bez sumnje je utvrđeno kako u radikalizacijskom procesu etničkog terorizma značajno mjesto zauzima prethodno usvajanje predrasuda prema pripadnicima drugog naroda s kojim se vlastiti nalazi u poziciji konfliktta ili kompeticije oko značajnih resursa, položaja moći i utjecaja i slično. Imajući u vidu kako osim etničkih predrasuda,

teorija poznaje i religijske i klasne predrasude, odnosno klasizam (Kite & Whitley, 2016) jasno je kako se nalazi ovog istraživanja mogu primjeniti i na religijski terorizam te terorizam ekstremne ljevice. Za terorizam ekstremne desnice, odnosno općenito radikalizam na krajnje desnom političkom spektru, već je dokazano kako visoko korelira s autoritarizmom, konceptom povezanim s predrasudama. Ove hipotetičko-teorijske postavke je potrebno dodatno empirijski potvrditi.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Terorizam je složen, multivariantan, heterogen i omnipresentan fenomen. Ovo su neke od karakteristika koje otežavaju definiranje terorizma koje traje gotovo cijelo stoljeće. Polemike oko pojmovnog određenja što terorizam jest dodatno je raspirivala politizacija fenomena i promatranje s političko-ideoloških stajališta. Čuvena maksima „*što je za jednu osobu borac za slobodu za drugu osobu je terorist*“ je klasičan primjer relativizacije posljedice (ljudskih žrtava) iz perspektive ciljeva (ideologije s kojom se slažemo ili ne).

Alex Schmid je matematičko-statističkom metodom najviše pomogao u definiranju terorizma analizirajući učestalost pojavljivanja pojedinih pojmoveva u definiciji terorizma. U skladu s njegovim nalazom, najčešće spominjani pojam „nasilje“ suštinski je viši rodni pojam (*genus proximum*) u definiciji terorizma. Specifične razlike (*diferentia specifica*) koje ovaj fenomen razgraničavaju od drugih oblika nasilja su: politička pozadina, izazivanja straha, utjecaj na širu-neopredijeljenu masu, odnosno javnost u smislu radikalizacije i mobilizacije, ekstranormalnost metoda i sredstava za izvršenje napada. Dalje od ovoga ne treba ići u definiranju terorizma. Dakle, terorizam je izvršeno ili prijeteće nasilje usmjereni protiv osoba ili imovine, kako bi se putem izazvanog straha u društvu postigli određeni političko-ideološki ciljevi.

Heterogenost terorizma rezultirala je brojnim klasifikacijama i tipologijama. Za predmetno istraživanje od najvećeg značaja je tipologija s aspekta političke ideologije koju propovijedaju, slijede i podržavaju pripadnici pojedinih terorističkih organizacija. Jerold Post (2005b) je terorizam nedržavnih terorističkih skupina načelno podijelio na: socijalno-revolucionarni terorizam, nacionalističko-separatistički terorizam, terorizam desnog krila, terorizam vjerskih ekstremista, te terorizam jednog pitanja.

Predrasude su također omnipresentan fenomen koji ima svoje varijacije u fenomenologiji, ali koji je konceptualno prilično jednostavan. Radi se o iskrivljenim, negativnim stavovima prema pripadnicima određenih skupina isključivo temeljem okolnosti pripadanja toj skupini. Predrasude mogu biti etničke, vjerske, rasne, klasne itd. Fenomenološka kompatibilnost terorizma i predrasuda upućuje na moguću etiološku povezanost, odnosno kauzalitet između dvije navedene pojave.

Identitet je višestruko promatran u kontekstu utjecaja na terorizam i to s aspekta socijalne identifikacije, krize identiteta, traganja za identitetom, subordinacije individualnog identiteta kolektivnom identitetu, de-personalizacije te identiteta kao elementa ideologije. Socijalna kategorizacija je važan fenomen u konstrukciji identiteta. Socijalna i kognitivna kategorizacija su važni konstruktovi u procesu usvajanja predrasuda. Teorija o korijenim uzrocima terorizma koji leže u društvenim, ekonomskim, političkim, kulturnim i povijesnim faktorima, odnosno povijesno-uvjetovanim nejednakostima u raspodjeli moći i bogatstva kako na globalnom tako i u lokalnim okvirima je općeprihvaćena. Jednako tako, uvjeti međugrupnih kontakata su važni uzroci predrasuda. Međutim, ove dvije skupine teorija o terorizmu nisu uspjele dati odgovor na pitanje zašto toliki broj ljudi koji imaju razvijen kolektivni identitet i egzistira u uvjetima društveno-povijesnih nejednakosti istodobno ne pokazuje znake radikalizacije prema terorizmu. Nadalje, brojne su etiološke teorije o terorizmu i predrasudama

koje se preklapaju, između ostalih teorija socijalizacije i socijalnog učenja, frustracija-agresija hipoteza, teorija relativne deprivacije i teorija stvarne deprivacije (opresije). Sve navedeno upućuje na potencijalni kauzalitet ova dva fenomena.

Proces usvajanja predrasuda je složen i pod utjecajem mnoštva faktora. U razumijevanju ukupne etiologije terorizma i partikularnog uključivanja u terorizam, značajan pomak je napravljen transformacijom pitanja zašto netko postaje teroristom u pitanje kako netko postaje teroristom. Fokus recentnih istraživanja stavljen je na proces radikalizacije koji prethodi uključivanju u terorističke organizacije. U ovom kontekstu razvijene su brojne teorije o radikalizacijskom procesu i identificirani su brojni faktori radikalizacije koji utječu na donošenje odluke o uključivanju u terorizam. Radikalizacija je u suštini proces kojim osoba usvaja sustav vjerovanja kojim opravdava uporabu nasilja kao metode za postizanje društvene promjene kao cilja.

Predrasude su primarno socijalno-psihološki fenomen. Terorizam je fenomen koji izučava više različitih znanosti: kazneno i međunarodno pravo, sigurnosne studije, kriminologija, politologija, sociologija, kriminalistica, psihologija i socijalna psihologija itd. U razumijevanju etiologije terorizma socijalna psihologija je ponudila višestruke kvalitetne solucije oblikovane u različite teorije. Socijalna psihologija uzroke oba fenomena, terorizma i predrasuda, klasificira na mikro, mezzo i makro razinu, odnosno individualnu razinu, razinu dinamike unutar skupine i razinu interakcije između skupina. Radikalizacijski faktori se također klasificiraju s aspekta ove tri razine. Navedeno je dodatno upućivalo na kauzalitet fenomena predrasuda i terorizma kroz koncept radikalizacije.

Teorijskim istraživanjem utvrđeno je kako je uzročno-posljedična povezanost, odnosno kauzalitet fenomena terorizma i predrasuda uglavnom znanstveno i stručno istraživana i promatrana u smjeru u kojem terorizam, odnosno izvršeni teroristički napadi, povećavaju razinu predrasuda u društvu najčešće putem mehanizma podsjećanja na smrtnost. Razumijevanje načina djelovanja ovog mehanizma ponudila je teorija upravljanja terorom. Manji broj teoretičara postavio je mogućnost postojanja suprotne kauzalne veze u kojoj su predrasude *driver* na putu terorizma, ali nažalost bez podrške empirijskih podataka, što ograničava ukupni doseg tih istraživanja.

U skladu s tim, provedeno je empirijsko istraživanje s ciljem utvrđivanja postojanja izravne veze između ranije usvojenih predrasuda (nezavisna varijabla) i radikalizacije koja može voditi terorizmu (zavisna varijabla). Istraživanje je provedeno *online* anketom studenata prvih godina na tri sveučilišta/univerziteta u Bosni i Hercegovini putem četiri seta pitanja koja se odnose na sociodemografska obilježja ispitanika, etničku distancu prema drugim narodima, kognitivnu radikalizaciju u smislu podrške određenim događajima s elementima terorizma i kognitivno-bihevioralnu radikalizaciju u smislu spremnosti na uključivanje u različite nenasilne i nasilne aktivnosti u situacijama potencijalne ugroženosti naroda kojem ispitanici pripadaju. Kako bi se ispitala mogućnost utjecaja trećih faktora kao uzroka obje pojave u sklopu sociodemografskih obilježja, uvedene su dodatne eksplanatorne varijable povezane s fenomenom predrasuda i terorizma: stupanj urbanosti i struktura stanovništva mjesta iz kojih ispitanici dolaze. Također, testiran je i utjecaj teorije socijalnog identiteta i teorije relativne deprivacije, s tim da postavljena hipoteza istraživanja nije išla smjerom preispitivanja i obaranja ovih teorija već upravo nadogradnje, odnosno ponude odgovora na gore navedeno pitanje zašto se samo mali broj osoba koje imaju isti kolektivni identitet i prolaze kroz iskustvo ili osjećaj relativne deprivacije doista radikalizira prema terorizmu.

Nakon provedenih iscrpnih i detaljnih analiza i obrada odgovora ispitanika potvrđivanjem i odbacivanjem posebnih hipoteza potvrđena je opća hipoteza. Nepobitno je utvrđeno kako su u Bosni i Hercegovini etničke predrasude vrlo važan *driver* na putu radikalizacije koja može voditi terorizmu, odnosno kako postoji izravan kauzalitet nezavisne i zavisne varijable. Analize su pokazale postojanje statistički značajnih razlika u najvećem

broju ponuđenih događaja s elementima terorizma kojim je ispitivana kognitivna radikalizacija, čak i u slučajevima terorističkih napada s vrlo visokim žrtvama u kojima nema izravne etničke identifikacije ispitanika s počiniteljem. Identitetska povezanost je mogla postojati po vrlo širokom religijskom principu i to u negativnom smislu, kroz podršku napadnutim ciljevima (vjerskim objektima). Također, statistički značajne razlike su utvrđene i u smislu kognitivno-bihevioralne dispozicije spremnosti na terorističko djelovanje u situacijama potencijalne ugroženosti naroda kojem pripadaju. Osobe s usvojenim predrasudama su spremnije na akciju od onih koji imaju umjerene predrasude ili su bez predrasuda.

Socijalni (nacionalni) identitet je važan faktor u kognitivnoj radikalizaciji, ali u najvećoj mjeri u smislu davanja podrške počiniteljima u povijesnim događajima s elementima terorizma koji su imali snažan utjecaj na općopolitička gibanja u Bosni i Hercegovini i široj regiji te u podršci recentnim događajima na području Bosne i Hercegovine. Sličan nalaz prati i pitanja relativne deprivacije. Spol igra ulogu u slučajevima kognitivno-bihevioralne radikalizacije budući da su muškarci u skladu s očekivanjem više spremni na izravno uključivanje u terorizam od žena. Stupanj urbanosti i struktura stanovništva nisu igrali izravnu ulogu na kognitivnu i kognitivno-bihevioralnu radikalizaciju.

Radikalizacija očigledno počinje puno ranije, već u ranom djetinjstvu kad se kroz socijalizaciju i internaliziranje predrasuda postavlja temelj za buduće usvajanje radikalnih ideologija. Bez obzira na ponuđeni model radikalizacije, usvajanje predrasuda se može promatrati kao predfaza svakog od mogućih modela.

U skladu s potvrđenom osnovnom hipotezom rada, kao poseban model radikalizacije nudimo PRaT model (predrasude-radikalizacija-terorizam) u kojemu predrasude, kao negativne društvene pojave, mogu izravno ili neizravno (preko polarizacije, diskriminacije i sl. efekata) voditi radikalizaciji koja rezultira nenasilnim političkim akcijama, nasilnim ekstremizmom i različitim oblicima političkog nasilja. U lancu manifestacija, nasilno djelovanje može prerasti u terorizam. Predloženi model sugerira i kraći put uzročnosti koji se kreće izravnom linijom predrasude-radikalizacija-terorizam. Predrasude usvojene pod utjecajem različitih faktora unutar određenog društvenog konteksta dovode do radikalizacije pojedinaca spremnih za vođenje konflikta koji se manifestira terorizmom kao odabranim tipom vođenja borbe. Povratna sprega djelovanja terorizma, nasilnog ekstremizma, ali i nenasilne radikalne političke akcije vodi rastu predrasuda u društvu, što je već empirijski višekratno dokazano.

Na kraju, implikacije istraživanja na Bosnu i Hercegovinu. U Bosni i Hercegovini definitivno postoji radikalizacijski potencijal prema terorizmu među mladima s izraženim predrasudama. U promatranom uzorku, 27% ispitanika pokazalo je značajno izražene predrasude, a 40% umjerene predrasude. Radikalizacijski potencijal ne znači i uključivanje u terorističke aktivnosti, koje se odigrava pod utjecajem brojnih drugih faktora, precipitanata, *trigger* događaja itd. Bosanskohercegovačko post-konfliktno društvo je dva i pol desetljeća nakon završetka ratnih sukoba izrazito polarizirano neriješenim temeljnim političkim pitanjima i dnevno-političkim instrumentaliziranjem tih pitanja. Tri glavna aktera na političkoj sceni (tri naroda) se radikalno razlikuju u viziji budućnosti zemlje. Moglo bi se reći kako se društvo nalazi u tranziciji iz post-konfliktnog u pred-konfliktno, a terorizam je u povijesti često bio odabrana taktika za vođenje konflikta.

Deradikalizacijski programi i intervencijski programi na suzbijanju predrasuda kompatibilni su u ključnim postavkama koje se odnose na analizu prirode situacije i društvenog konteksta (prošlog, sadašnjeg i budućeg) interakcije između suprotstavljenih strana. Terorizam kao sigurnosni i politički fenomen je produkt mjesta i vremena. Proturadikalizacija koja je usmjerena na širu zajednicu, u smislu utjecaja na pojedince u najranijoj fazi radikalizacije je koncept koji se pokazao značajno nadopunjajućim naporima na deradikalizaciji već radikaliziranih pojedinaca, odnosno dezangažiranja pojedinaca koji su uključeni u terorizam. Kako smo kauzalitet izme-

đu predrasuda i radikalizacije koja može voditi terorizmu dokazali, u cilju smanjenja radikalizacije potrebno je raditi na osmišljavanju intervencijskih programa proturadikalizacije koji bi bili usmjereni na široku populaciju, posebno onaj dio populacije koji ima izražene predrasude. Intervencijski programi, dakle moraju integrirati mjere usmjerene na individualnu, grupnu i međugrupnu razinu. Već dokazani programi snižavanja predrasuda u društvu, adaptirani na prirodu situacije i društveni kontekst Bosne i Hercegovine trebali bi rezultirati smanjivanjem radikalizacije koja može voditi u terorizam. To nikako nije lagan posao. Lakše je rascijepiti atom nego razbiti predrasude.

LITERATURA

- Abrams, D., Van de Vyver, J., Houston, D. M., & Vasiljević, M. (2017). Does terror defeat contact? Intergroup contact and prejudice toward Muslims before and after the London bombings. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 23(3), 260–268. <https://doi.org/10.1037/pac0000167>
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1969). *The Authoritarian Personality*. The Norton Library.
- Alexander, Y., & Swetnam, M. S. (2001). *Usama bin Laden's al Qaida: Profile of a Terrorist Network*. Transnational Publishers Inc.
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Allport, G. W. (1966). Religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447–457.
- Amir, Y. (1976). The role of intergroup contact in change of prejudice and ethnic relations. U P. A. Katz (Ur.), *Towards the elimination of racism* (str. 245–308). Pergamon.
- Asbrock, F., & Fritzsche, I. (2013). Authoritarian reactions to terrorist threat: Who is being threatened, the Me or the We? *International Journal of Psychology*, 48(1), 35–49.
- Ashmore, R. D. (1970). The problem of intergroup prejudice. U B. E. Collins (Ur.), *Social Psychology*. Addison-Wesley.
- Augoustinos, M., & Reynolds, K. J. (Ur.). (2001). *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict*. Sage Publications.
- Azinović, V. (2007). *Al-Kai'da u Bosni i Hercegovini: Mit ili stvarna opasnost?* Radio slobodna Europa.
- Azinović, V. (2012). *Uvod u studije terorizma*. Fakultet političkih nauka.
- Azinović, V. (Ur.). (2017). *Between Salvation and Terror: Radicalization and the Foreign Fighter Phenomenon in the Western Balkans*. Atlantic Initiative. http://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2017/05/images_BetweenSalvationAndTerror_BetweenSalvationAndTerror.pdf
- Azinović, V., & Jusić, M. (2016). *Novi zov rata u Siriji i bosanskohercegovački kontingent stranih boraca* (str. 196). Atlantska inicijativa.
- Bailey, G., & Edwards, P. (2017). Rethinking 'Radicalisation': Microradicalisations and Reciprocal Radicalisation as an Intertwined Process. *Journal for Deradicalization*, 10, 255–281.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Prentice Hall.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action*. Prentice Hall.
- Baron, R. A., & Byrne, D. R. (1991). *Social Psychology—Understanding Human Interaction*. Allyn and Bacon.
- Bar-Tal, D. (1989). Delegitimization: The Extreme Case of Stereotyping and Prejudice. U D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A. W. Kruglanski, & W. Stroebe (Ur.), *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions* (str. 169–182). Springer Science+Business Media, LLC.
- Bartlett, J., Birdwell, J., & King, M. (2010). *The Edge of Violence*. Demos.
- Bećirević, E. (2016). *Salafism vs. Moderate Islam: A Rhetorical Fight for the Hearts and Minds of Bosnian Muslims*. Atlantic Initiative. <http://www.helsinki.org.rs/doc/Edina%20Becirevic%20-%20Salafism%20vs.%20Moderate%20Islam.pdf>
- Berger, J. M. (2016). Making CVE Work: A Focused Approach Based on Process Disruption. *Terrorism and Counter-Terrorism Studies*. <https://doi.org/10.19165/2016.1.05>
- Berger, J. M. (2017a, lipanj 6). "Defeating IS Ideology" Sounds Good, But What Does It Really Mean? <https://icct.nl/publication/defeating-is-ideology-sounds-good-but-what-does-it-really-mean/>
- Berger, J. M. (2017b, lipanj 19). London and the Clash of the Extremists. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/06/london-terror-isis-finsbury-park/530838/>
- Beutel, A. J. (2007). *Radicalization and Homegrown Terrorism in Western Muslim Communities: Lessons Learned for America* (str. 16). Minaret of Freedom Institute.
- Bhui, K., Warfa, N., & Jones, E. (2014). Is Violent Radicalization Associated with Poverty, Migration, Poor Self-Reported Health and Common Mental Disorders? *PLoS ONE*, 9(3).
- Bilandžić, M. (2010). *Sjeme zla: Elementi sociologije terorizma*. Plejada, Synopsis.
- Bilandžić, M. (2011). Terorizam u teorijama i

- teorijskim perspektivama. *Društvena istraživanja*, 3(113), 837–859.
- Bjørgo, T. (Ur.). (2005). *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality and Ways Forward*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Bjørgo, T. (2013). *Strategies for Preventing Terrorism*. Palgrave Macmillan.
- Blackwood, L., Hopkins, N., & Reicher, S. (2016). From Theorizing Radicalization to Surveillance Practices: Muslims in the Cross Hairs of Scrutiny: Theorizing Radicalization and Practices of Surveillance. *Political Psychology*, 37(5), 597–612. <https://doi.org/10.1111/pops.12284>
- Bloom, M. (2017). Constructing Expertise: Terrorist Recruitment and “Talent Spotting” in the PIRA, Al Qaeda, and ISIS. *Studies in Conflict & Terrorism*, 40(7), 603–623. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2016.1237219>
- Bongar, B. (2007). The Psychology of Terrorism: Defining the Need and Describing the Goals. U B. et al Bongar (Ur.), *Psychology of Terrorism* (str. 3–12). Oxford Univeristy Press.
- Borum, R. (2004). *Psychology of Terrorism*. University of South Florida.
- Borum, R. (2011a). Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories. *Journal of Strategic Security*, 4(4), 7–36.
- Borum, R. (2011b). Rethinking Radicalisation. *Journal of Strategic Security*, 4(4), 1–6.
- Braddock, K. (2019). A Brief Primer on Experimental and Quasi-Experimental Methods in the Study of Terrorism. *ICCT Policy Brief*, 21. <https://doi.org/10.196165/2019.2.01>
- Brewer, M. B., & Kramer, R. M. (1985). The psychology of intergroup attitudes and behavior. *Annual Review of Psychology*, 36, 219–243.
- Bronner, S. E. (2014). *The Bigot: Why Prejudice Persists*. Yale University Press.
- Brown, R. (2010). *Prejudice: Its Social Psychology*. Wiley-Blackwell.
- Buijs, F. J. (2009). Muslims in the Netherlands: Social and Political Developments after 9/11. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(3), 421–438.
- Byman, D. (1998). The Logic of Ethnic Terrorism. *Studies in Conflict & Terorism*, 21, 149–169.
- Campbell, D. T. (1965). *Ethnocentric and other altruistic motives*. 13, 283–311.
- Canetti-Nisim, D., Halperin, E., Sharvit, K., & Hobfoll, S. E. (2009). A New Stress-Based Model of Political Extremism Personal Exposure to Terrorism, Psychological Distress, and Exclusionist Political Attitudes. *SAGE Publications*, 53(3), 363–389.
- Chaliand, G., & Blin, A. (Ur.). (2007). *The History of Terrorism: From Antiquity to Al Qaeda*. University of California Press.
- Choi, S.-W., & Piazza, J. A. (2014). Ethnic Groups, Political Exclusion and Domestic Terrorism. *Defence and Peace Economics*, 27(1).
- Clark, R. P. (1983). Patterns in the Lives of ETA Members. *Terrorism*, 6(3), 423–454.
- Crenshaw, M. (1998a). Questions to be answered, research to be done, knowledge to be aplied. U W. Reich (Ur.), *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind* (str. 247–260). Woodrow Wilson Center Press.
- Crenshaw, M. (1998b). The logic of terrorism: Terrorist behavior as a product of strategic choice. U W. Reich (Ur.), *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind* (str. 7–24). Woodrow Wilson Center Press.
- Crenshaw, M. (2000). The Psychology of Terrorism: An Agenda for the 21st Century. *Political Psychology*, 21(2), 405–420.
- Dandurand, Y. (2015). Social Inclusion Programmes for Youth and the Prevention of Violent Extremism. U M. et. al. Lombardi (Ur.), *Countering Radicalisation and Violent Extremism Among Youth to Prevent Terrorism* (str. 23–36). IOS Press BV.
- Das, E., Bushman, B. J., Bezemer, M. D., Kerkhof, P., & Vermeulen, I. E. (2009). How terrorism news reports increase prejudice against outgroups: A terror management account. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(3), 453–459. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2008.12.001>
- Deliso, C. (2007). *The Coming Balkan Caliphate: The Threat of Radical Islam to Europe and the West*. Praeger Security International.
- Devine, P. G., & Sharp, L. B. (2009). Automaticity and Control in Stereotyping and Prejudice. U T. D. Nelson (Ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination* (str. 61–87). Psychology Press Taylor & Francis Group.
- Domović, Ž., Anić, Š., & Klaić, N. (2002). *Rječnik stranih riječi*. SANI-PLUS.
- Doosje, B., Moghaddam, F. M., Kruglanski, A. W., De Wolf, A., Mann, L., & Feddes, A. R. (2016). Terrorism, Radicalization and De-radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 79–84.
- Dube, L. F., & Black, G. S. (2010). Impact of

- national traumatic events on consumer purchasing. *International Journal of Consumer Studies*, 34, 333–338.
- Duckitt, J. (1994). *The Social Psychology of Prejudice*. Praeger.
- Duckitt, J. (2001). Reducing Prejudice: An Historical and Multi-Level Approach. U M. Augoustinos & K. J. Reynolds (Ur.), *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict*. Sage Publications.
- Dzheková, R., Stoynova, N., Kojouharov, A., Mancheva, M., Anagnostou, D., & Tsenkov, E. (2016). *Understanding Radicalisation: Review of Literature*. Center for the Study of Democracy.
- Džaja, S. M. (1992). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijski period 1463–1804*. Svjetlost.
- Echebarria-Echabe, A., & Gárate, F. J. V. (2008). Analysing the Effects of Mortality Salience on Prejudice and Decision Taking. U R. A. Larche (Ur.), *Global Terrorism Issues and Developments* (str. 233–245). Nova Science Publishers, Inc.
- Echebarria-Echabe, A., & Fernández-Gude, E. (2006). Effects of terrorism on attitudes and ideological orientation. *European Journal of Social Psychology*, 36, 259–265.
- Eisenman, D. P., Glik, D., Ong, M., Zhou, Q., Tseng, C.-H., Long, A., Fielding, J., & Asch, S. (2009). Terrorism-Related Fear and Avoidance Behavior in a Multiethnic Urban Population. *American Journal of Public Health*, 99(1), 168–174.
- El-Said, H., & Barrett, R. (2011). Radicalisation and Extremism that Lead to Terrorism. U J. Harrigan & H. El-Said (Ur.), *Globalisation, Democratisation and Radicalisation in the Arab World* (str. 199–235). Palgrave Macmillan.
- El-Said, H., & Harrigan, J. (2011). In Search of a Deradicalisation Strategy. U J. Harrigan & H. El-Said (Ur.), *Globalisation, Democratisation and Radicalisation in the Arab World*. Palgrave Macmillan.
- Esses, V. M., Jackson, L. M., Dovidio, J. F., & Hodson, G. (2005). Instrumental Relations Among Groups: Group Competition, Conflict, and Prejudice. U J. F. Dovidio, P. Glick, & L. A. Rudman (Ur.), *On the Nature of Prejudice: Fifty Years after Allport* (str. 227–243). Blackwell Publishing.
- Europol. (2017). *European Union Terrorism situation and trend report (te-sat) 2017*. <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2017>
- Fair, C. C., & Shepherd, B. (2006). Research Note: Who Supports Terrorism? Evidence from Fourteen Muslim Countries. U J. Victoroff (Ur.), *Tangled Roots: Social and Psychological Factors in the Genesis of Terrorism* (str. 162–186). IOS Press.
- Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A. G., & Buchner, A. (2007). G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior Research Methods*, 39((2)), 175–191.
- Fell, B., & Hewstone, M. (2014). Contact and Prejudice. U *Routledge International Handbook of Diversity Studies* (str. 284–293). Routledge.
- Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sejtarija.
- Fishbein, H. D. (2002). *Peer Prejudice and Discrimination: The Origins of Prejudice*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Frindte, W., Funke, F., & Waldzus, S. (1996). Xenophobia and Right-Wing-Extremism in German Youth Groups—Some Evidence Against Unidimensional Misinterpretations. *Int. J. Intercultural Rel.*, 20(3/4), 463–478.
- Fritzsche, I., Jonas, E., & Kessler, T. (2011). Collective Reactions to Threat: Implications for Intergroup Conflict and for Solving Societal Crises. *Social Issues and Policy Review*, 5(1), 101–136.
- Fukuyama, F. (2006). Identity, immigration, and liberal democracy. *Journal of Democracy*, 17(2), 5–20.
- Gerwehr, S., & Hubbard, K. (2007). What is Terrorism? Key Elements and History. U B. et al Bongar (Ur.), *Psychology of Terrorism* (str. 87–100). Oxford University Press.
- Goel, D. (2010). Perceptions of Immigrants in Australia after 9/11. *The Economic Record*, 86(275), 596–608.
- Gotchev, A. (2006). Terrorism and Globalization. U *The Roots of Terrorism* (str. 103–115). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Greenaway, K. H., Louis, W. R., Hornsey, M. J., & Jones, J. M. (2013). Perceived Control Qualifies the Effects of Threat on Prejudice. *British Journal of Social Psychology*, 53, 422–442.
- Greenberg, J., Landau, M., Kosloff, S., & Solomon, S. (2009). How Our Dreams of Death Transcendence Breed Prejudice, Stereotyping, and Conflict: Terror Management Theory. U T. D. Nelson (Ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination* (str. 309–). Psychology Press Taylor & Francis Group.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., & Solomon, S. (1986). The causes and consequences of a need for

- self-esteem: A terror management theory. U R. Baumeister (Ur.), *Public and private self*. Springer-Verlag.
- Guidère, M. (2012). *Novi teroristi*. Alfa.
- Gurr, T. R. (1970). *Why men rebel*. Princeton University Press.
- Gurr, T. R. (1998). Terrorism in democracies: Its social and political bases. U W. Reich (Ur.), *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind* (str. 86–102). Woodrow Wilson Center Press.
- Gurr, T. R. (2006). Economic Factors. U *The Roots of Terrorism* (str. 85–101). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Hadžijahić, M. (1974). *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana)*. Svjetlost.
- Hanes, S. M. (2007). *Prejudice in the Modern World: Primary Sources*. Thomson Gale.
- Hassan, R., & Martin, B. (2015). *Islamophobia, social distance and fear of terrorism in Australia: A Preliminary Report*. International Centre for Muslim and non-Muslim Understanding, University of South Australia.
- Hatton, A. T. Sr. (2018). Anti-Muslim Prejudice When Exposed to News About Terrorism: The Roles of Negative Affect and Psychological Inflexibility. *Electronic Theses and Dissertations*, 1607, 62.
- Hayes, S. C., Nicolls, R., Masuda, A., & Rye, A. K. (2002). Prejudice, terrorism, and behavior therapy. *Cognitive and Behavioral Practice*, 9(4), 296–301. [https://doi.org/10.1016/S1077-7229\(02\)80023-2](https://doi.org/10.1016/S1077-7229(02)80023-2)
- Hoffman, B. (2006). *Inside Terrorism*. Columbia University Press.
- Hollander, N. C. (2010). Anti-Muslim Prejudice and the Psychic Use of the Ethnic Other. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 7(1), 73–84.
- Horgan, J. (2003). The Search for the Terrorist Personality. U A. Silke (Ur.), *Terrorists, Victims and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and its Consequences* (str. 3–27). Wiley.
- Horgan, J. (2005a). *The Psychology of Terrorism*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Horgan, J. (2005b). The Social and Psychological Characteristics of Terrorism and Terrorists. U T. Bjørørgo (Ur.), *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality and Ways Forward* (str. 44–53). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Horgan, J. (2009). *Walking Away from Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Horgan, J. (2014). *The Psychology of Terrorism: Revised and Updated Second Edition*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Horgan, J. (2017). Psychology of Terrorism: Introduction to the Special Issue. *American Psychologist*, 72, 199–204. <https://doi.org/10.1037/amp0000148>
- Imamović et al., E. (1998). *Bosna i Hercegovina: Od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Bosanski kulturni centar.
- Imamović, M. (1997). *Pravni položaj i unutrašnjo politički razvitak Bosne i Hercegovine*. Bosanski kulturni centar.
- Ingram, H. J. (2016). An analysis of Islamic State's Dabiq magazine. *Australian Journal of Political Science*, 51(3), 458–477.
- IZ BiH Rijaset. (2011). *Prvi izvještaj o islamofobiji, diskriminaciji i netoleranciji na području Islamske zajednice u BiH od 2004. Do 2011*. IZ BiH Rijaset.
- Kallis, A., Zeiger, S., & Öztürk, B. (Ur.). (2018). *Violent Radicalisation & Far-Right Extremism in Europe*. SETA Publications. SETA Publications.
- Kam, C. D., & Kinder, D. R. (2007). Terror and Ethnocentrism: Foundations of American Support for the War on Terrorism. *The Journal of Politics*, 69(2), 320–338.
- Kamans, E., Gordijn, E. H., Oldenhuis, H., & Otten, S. (2009). What I think you see is what you get: Influence of prejudice on assimilation to negative meta-stereotypes among Dutch Moroccan teenagers. *European Journal of Social Psychology*, 39, 842–851.
- Kastenmüller, A., Greitemeyer, T., Ai, A. L., Winter, G., & Fischer, P. (2011). In the Face of Terrorism: Evidence that Belief in Literal Immortality Reduces Prejudice Under Terrorism Threat. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50(3), 604–616.
- Kirby, A. (2007). The London Bombers as “Self-Starters”: A Case Study in Indigenous Radicalization and the Emergence of Autonomous Cliques. *Studies in Conflict & Terrorism*, 30, 415–428.
- Kite, M. E., & Whitley, B. E. Jr. (2016). *Psychology of Prejudice and Discrimination* (Third). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Klaić, V. (1882). *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Matica Hrvatska.
- Köhler, D. (2014). Deradicalization. U *The Routledge International Handbook on Hate Crime*. Routledge.

- Kohlmann, E. F. (2006). *Džihad Al Kaide u Evropi: Afganistsansko-bosanska mreža*. Udruženje diplomaca Centra George Marshall Altera.
- Koomen, W., & Van der Pligt, J. (2016). *The Psychology of Radicalization and Terrorism*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Korteweg, R., Gohel, S., Heisbourg, F., Ranstorp, M., & De Wijk, R. (2010). Background contributing factors to terrorism Radicalization and recruitment. U M. Ranstorp (Ur.), *Understanding Violent Radicalisation Terrorist and Jihadist Movements in Europe*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Bélanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., & Gunaratna, R. (2014). The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism. *Advances in Political Psychology*, 35(1), 69–93.
- Kržalić, A., Korajlić, N., Kržalić, A., Plevljak, B., & Dulaš, I. (2020). *Putnici u Siriju: Kriminološka i sigurnosna analiza s posebnim osvrtom na povratnike sa sirijskog ratišta*. Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu.
- Lalić, V. (2014). Sociološki aspekti zločina iz mržnje u Bosni i Hercegovini. U E. Hodžić & A. Mehmedić (Ur.), *Krivična djela počinjena iz mržnje: Izazovi reguliranja i procesuiranja u BiH* (str. 17–35). Analitika – Centar za društvena istraživanja.
- Landau, M. J., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., Pyszczynski, T., Arndt, J., Miller, C. H., Ogilvie, D. M., & Cook, A. (2004). Deliver us from Evil: The Effects of Mortality Salience and Reminders of 9/11 on Support for President George W. Bush. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(9), 1136–1150. <https://doi.org/10.1177/0146167204267988>
- Laqueur, W. (1999). *The New Terrorism. Fanaticism and the Arms of Mass Destruction*. Oxford University Press.
- Laqueur, W. (2002). *A History of Terrorism*. Transaction Publishers.
- Lenos, S., Haanstra, W., Keltjens, M., & Van de Donk, M. (2017). *RAN Polarisation Management Manual: Ex Post Paper*. Radicalisation Awareness Network Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation Awareness_network/ran-papers/docs/ran_polarisation_management_manual_amsterdam_06072017_en.pdf
- Lia, B., & Skjølberg, K. (2004). *Causes of Terrorism: An Expanded and Updated Review of the Literature* (FFI/RAPPORT-2004/04307). Norwegian Defence Research Establishment.
- Lindekilde, L. (2016). Radicalization, De-Radicalization, and Counter-Radicalization. U *Routledge Handbook of Critical Terrorism Studies*. Routledge.
- Lovrenović, I. (1989). *Labirint i pamćenje: Kulturnohistorijski eseji o Bosni*. Oslobođenje.
- Lutz, J. M., & Lutz, B. J. (2008). *Global Terrorism*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Maskaliūnaitė, A. (2015). Exploring the Theories of Radicalization. *International Studies – Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, 17(1), 9–26.
- McAllister, B., & Schmid, A. P. (2011). Theories of Terrorism. U A. P. Schmid (Ur.), *The Routledge Handbook of Terrorism Research* (str. 201–271). Routledge, Taylor & Francis Group.
- McCauley, C. (2007). Psychological Issues in Understanding Terrorism and the Response to Terrorism. U B. et al Bongar (Ur.), *Psychology of Terrorism*. Oxford University Press.
- McCauley, C. (2012). Testing Theories of Radicalization in Polls of U.S. Muslims. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 12(1), 296—311.
- McCauley, C., & Moskalenko, S. (2011). *Friction: How Radicalization Happens to Them and Us*. Oxford University Press, Inc.
- Migaux, P. (2007). Al Qaeda. U *The History of Terrorism: From Antiquity to Al Qaeda* (str. 314–348). University of California Press.
- Miller, S. (2004). Osama bin Laden, terorizam i kolektivna odgovornost. U T. Coady & M. O'Keefe (Ur.), *Terorizam i pravednost: Moralni argumenti u opasnom svijetu* (str. 71–92). Kruzak.
- Mlivočić, I. (2007). *Al Qaida se kalila u Bosni i Hercegovini: Mjesto i uloga mudžahida u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini od 1991. Do 2005. Godine*. Naša ognjišta-Tomislavgrad.
- Moghaddam, F. M. (1998). *Social Psychology: Exploring Universals in Social Behavior*. Freeman.
- Moghaddam, F. M. (2007). The Staircase to Terrorism: A Psychological Exploration. U B. et al Bongar (Ur.), *Psychology of Terrorism*. Oxford University Press.
- Moskalenko, S., McCauley, C., & Rozin, P. (2006). Group Identification under Conditions of Threat: College Students' Attachment to Country, Family, Ethnicity, Religion, and University Before and After September 11, 2001. *Political Psychology*, 27(1),

- 77–97.
- Mullins, W. C. (1997). *A Sourcebook od Domestic and International Terrorism: An Analysis of Issues, Organizations, Tactics and Responses*. Charles C. Thomas Publisher, Ltd.
- Neumann, P. R. (2008). Introduction. U P. R. Neumann (Ur.), *Perspectives on Radicalization and Political Violence* (str. 3–8). International Centre for the Study of Radicalization and Political Violence.
- Neumann, P. R. (2013). The Trouble with Radicalization. *International Affairs*, 89(4), 873–893.
- Obaidi, M., Kunst, J. R., Kteily, N., Thomsen, L., & Sidanius, J. (2018). Living under threat: Mutual threat perception drives anti-Muslim and anti-Western hostility in the age of terrorism. *European Journal of Social Psychology*, 48, 567–584.
- Olson, M. A. (2009). Measures of Prejudice. U T. D. Nelson (Ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination* (str. 367–386). Psychology Press Taylor & Francis Group.
- O'Neill, B. E., & Alberts, D. J. (2007). Responding to Psychological, Social, Economic, and Political Roots of Terrorism. U J. J. F. Forest (Ur.), *Countering Terrorism and Insurgency in the 21st Century: International Perspectives: Sv. 2 Combating the Sources and Facilitators*. Praeger Security International.
- Onraet, E., & Van Hiel, A. (2013). When threat to society becomes a threat to oneself: Implications for right-wing attitudes and ethnic prejudice. *International Journal of Psychology*, 48(1), 25–34.
- OSCE. (2014). *Sprječavanje terorizma i suzbijanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu: Pristup kroz rad policije u zajednici*. Organizacija za europsku sigurnost i suradnju.
- Pedersen, A., & Hartley, L. K. (2012). Prejudice Against Muslim Australians: The Role of Values, Gender and Consensus. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 22, 239–255.
- Pennington, D. C. (2001). *Osnove socijalne psihologije*. Naklada Slap.
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65–85.
- Phinney, J. S., Horenchyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues*, 57, 493–510.
- Platow, M. J., & Hunter, J. A. (2001). Realistic Intergroup Conflict: Prejudice, Power, and Protest. U M. Augoustinos & K. J. Reynolds (Ur.), *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict* (str. 195–212). Sage Publications.
- Post, J. M. (1998). Terrorist psycho-logic: Terrorist behavior as a product of psychological forces. U W. Reich (Ur.), *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind* (str. 25–40). Woodrow Wilson Center Press.
- Post, J. M. (2005a). The Psychological and Behavioral Bases of Terrorism: Individual, Group and Collective Contributions. *International Affairs Review*, 14(2), 195–204.
- Post, J. M. (2005b). The Socio-Cultural Underpinnings of Terrorist Psychology: When Hatred is Bred in the Bone. U T. Bjørgo (Ur.), *Root Causes of Terrorism: Myths, Reality and Ways Forward* (str. 54–69). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Post, J. M. (2006). The Psychological Dynamics of Terrorism. U *The Roots of Terrorism* (str. 17–28). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Post, J. M. (2007). The Key Role of Psychological Operations in Countering Terrorism. U *Countering Terrorism and Insurgency in the 21st Century: International Perspectives: Sv. 1 Strategic and Tactical Considerations* (str. 380–394). Praeger Security International.
- Preljević, H. (2017). Preventing Religious Radicalization in Bosnia and Herzegovina: The Role of the BiH Islamic Community. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 37(4), 371–392.
- Pyszczynski, T., Abdollahi, A., Greenberg, J., & Solomon, S. (2006). Crusades and Jihads: An Existential Psychological Perspective on the Psychology of Terrorism and Political Extremism. U J. Victoroff (Ur.), *Tangled Roots: Social and Psychological Factors in the Genesis of Terrorism* (str. 85–97). IOS Press.
- Pyszczynski, T., & Greenberg, J. (1992). *Hanging On and Letting Go: Understanding the Onset, Progression, and Remission of Depression*. Springer-Verlag.
- Ranstorp, M. (Ur.). (2010). *Understanding Violent Radicalisation Terrorist and Jihadist Movements in Europe*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Ranstorp, M. (2016). *The Root Causes of Violent Extremism*. Radicalisation Awareness Network Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation Awareness Network/ran-papers/docs/issue_paper_root-causes_jan2016_en.pdf
- Redžić, E. (1993). *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*. ANU BIH.
- Reich, W. (Ur.). (1998). *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*.

- Woodrow Wilson Center Press.
- Roy, O. (2004). *Globalized Islam: The search for a new Ummah*. Columbia University Press.
- Roy, O. (2006). Terrorism and Deculturation. U *The Roots of Terrorism* (str. 159–170). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Roy, O. (2017a). *Džihad i smrt*. Akademska knjiga.
- Roy, O. (2017b, travanj 13). Who are the new jihadis? *The Guardian*. <http://www.theguardian.com/news/2017/apr/13/who-are-the-new-jihadis>
- Sageman, M. (2006). *Terrorističke mreže*. Udruženje diplomaca Centra George Marshall Altera.
- Sageman, M. (2008). *Leaderless Jihad: Terror Networks in the Twenty-First Century*. University Of Pennsylvania Press.
- Sageman, M. (2017). *Turning to Political Violence: The Emergence of Terrorism*. University Of Pennsylvania Press.
- Scheuer, M. (2007). *Through our Enemies' Eyes: Osama bin Laden, Radical Islam and the Future of America*. Potomac Books, Inc.
- Schindler, J. R. (2007). *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*. Zenith Press.
- Schmid, A. P. (2011). The Definition of Terrorism. U A. P. Schmid (Ur.), *The Routledge Handbook of Terrorism Research* (str. 39–157). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Schmid, A. P. (2013). Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. *Terrorism and Counter-Terrorism Studies*. <https://doi.org/10.19165/2013.1.02>
- Schmuck, D., Matthes, J., Von Sikorski, C., Materne, N., & Shah, E. (2018). Unidentified Terrorist Suspects Always Muslims? How Terrorism News Shape News Consumers' Automatic Activation of Muslims as Perpetrators. *Religions*, 286(9), 1–16.
- Schwartz, S. J., Dunkel, C. S., & Waterman, A. S. (2009). Terrorism: An Identity Theory Perspective. *Studies in Conflict & Terrorism*, 32, 537–559.
- SEERECON. (2014). *From the Balkans to ISIS: Militant Islamism in Southeastern Europe* [Security and Intelligence Series Special Analytical Report].
- Sherif, M. (1966). *Group Conflict and Cooperation: Their Social Psychology*. Routledge and Kegan Paul.
- Sides, J., & Gross, K. (2013). Stereotypes of Muslims and Support for the War on Terror. *The Journal of Politics*, 75(3), 583–598.
- Silber, M. D., & Bhatt, A. (2007). *Radicalization in the West: The Homegrown Threat*. New York City Police Department.
- Silke, A. (2003). Becoming a Terrorist. U A. Silke (Ur.), *Terrorists, Victims and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and its Consequences* (str. 29–53). Wiley.
- Smelser, N. J. (2007). *Faces of Terrorism: Social and Psychological Dimensions*. Princeton University Press.
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2004). The Cultural Animal: Twenty Years of Terror Management Theory and Research. U J. Greenberg, S. L. Koole, & T. Pyszczynski (Ur.), *Handbook of Experimental Existential Psychology*. The Guilford Press (str. 15–36). The Guilford Press.
- Spears, R. (2011). Group Identities: The Social Identity Perspective. U S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Ur.), *Handbook of Identity: Theory and Research* (str. 201–224). Springer Science+Business Media, LLC.
- Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (1984). The role of ignorance in intergroup relations. U N. Miller & M. B. Brewer (Ur.), *Groups in contact: The psychology of desegregation* (str. 229–255). Academic.
- Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. U S. Oskamp (Ur.), *Reducing prejudice and discrimination* (str. 23–45). Erlbaum.
- Stephan, W. G., Ybarra, O., & Rios Morrison, K. (2009). Intergroup Threat Theory. U T. D. Nelson (Ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*. Psychology Press Taylor & Francis Group.
- Supek, R. (1968). *Ispitavanje javnog mnjenja*. Naprijed.
- Termiz, D. (2013). *Osnovi metodologije socijalne psihologije*. Amos graf.
- Thackrah, J. R. (2005). *Dictionary of Terrorism*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Turjačanin, V. (2014). *Socijalna psihologija etničkog identiteta*.
- Veldhuis, T., & Staun, J. (2009). *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*. Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Verdegaal, M., & Haanstra, W. (2017). *The Role of Youth Work in the Prevention of Radicalisation and Violent Extremism: Ex Post Paper*. Radicalisation Awareness Network Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-yf-and-c/docs/ran_yf_c_

- role_youth_work_prevention_radicalisation_violent_extremism_06-07_12_2017_en.pdf
- Viano, E. C. (2015). Investigating and Preventing Terrorism in Multicultural Urban Settings: Is a Balanced Approach Possible? U M. et. al. Lombardi (Ur.), *Countering Radicalisation and Violent Extremism Among Youth to Prevent Terrorism*. IOS Press BV.
- Victoroff, J. (2005). The Mind of the Terrorist: A Review and Critique of Psychological Approaches. *Journal of Conflict Resolution*, 49(1), 3–42.
- Victoroff, J. (Ur.). (2006). *Tangled Roots: Social and Psychological Factors in the Genesis of Terrorism*. IOS Press.
- Vidino, L., Marone, F., & Entenmann, E. (2017). *Fear Thy Neighbor—Radicalization and Jihadist Attacks in the West*. Ledi Publishing. <https://icct.nl/wp-content/uploads/2017/06/FearThyNeighbor-RadicalizationandJihadistAttacksintheWest.pdf>
- Vidmar-Horvat, K. (2010). Multiculturalism in Time of Terrorism: Re-imagining Europe post-9/11. *Cultural Studies*, 24(5), 747–766.
- Von Clausewitz, C. (1939). *O ratu*. Geca Kon A.D.
- Weber, C. (2004). *Terror, Terrorism, and the Human Condition*. Palgrave Macmillan.
- Weinberg, L. (2006). Democracy and Terrorism. U *The Roots of Terrorism* (str. 45–56). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Weinberg, L., & Eubank, W. L. (1987). Italian women terrorists. *Terrorism: An International Journal*, 9, 241–262.
- Wiedemann, E. (2005, siječanj 21). The Van Gogh Murder: Out of Hiding. *Spiegel Online*. <https://www.spiegel.de/international/the-van-gogh-murder-out-of-hiding-a-337857.html>
- Wiedenhefer, R. M., Riederer Dastoor, B., Balloun, J., & Sosa-Fey, J. (2007). Ethno-Psychological Characteristics and Terror-Producing Countries: Linking Uncertainty Avoidance to Terrorist Acts in the 1970s. *Studies in Conflict & Terrorism*, 30, 801–823.
- Wiktorowicz, Q. (2004). *Joining the Cause: Al-Muhajiroun and Radical Islam*. The Roots of Islamic Radicalism, Yale University.
- Wiktorowicz, Q. (2005). *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*. Rowman & Littlefield.
- Wilkinson, P. (2002). *Terrorizam protiv demokracije: Odgovor liberalne države*. Golden marketing.
- Yusoufzai, K., & Emmerling, F. (2017). How identity crisis, relative deprivation, personal characteristics, and empathy contribute to the engagement of Western individuals in Islamist terrorist behavior. *Journal of Terrorism Research*, 8(1), 68–80.
- Zimbardo, P. G., & McDermott, R. (2007). The Psychological Consequences of Terrorist Alerts. U B. et al Bongar (Ur.), *Psychology of Terrorism* (str. 357–370). Oxford University Press.

POPIS SLIKA

- Slika 1. Glavne determinante polarizacije i radikalizacije
- Slika 2. Model PRaT
- Slika 3. Piramidalni model PRaT

POPIS TABLICA

- Tablica 1. Društvena opasnost pojedinih akata.
- Tablica 2. Etnička distanca i sociodemografska obilježja ispitanika.
- Tablica 3. Stavovi o radikalizaciji i spremnost na akciju.
- Tablica 4. Test normalnosti distribucija odgovora za stavove o radikalizaciji i spremnost na akciju.
- Tablica 5. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na stupanj izraženih predrasuda.
- Tablica 6. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na nacionalnu pripadnost.
- Tablica 7. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na spol.
- Tablica 8. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na urbanost.
- Tablica 9. Podrška događajima s elementima terorizma i spremnost na akciju s obzirom na strukturu stanovništva.
- Tablica 10. Usporedni prikaz statističke značajnosti promatranih varijabli

POPIS GRAFIČKIH PRIKAZA

- Grafički prikaz 1. Struktura uzorka s obzirom na eksplisitne predrasude.
- Grafički prikaz 2. Struktura uzorka s obzirom na eksplisitne predrasude i etničku pripadnost.
- Grafički prikaz 3. Struktura uzorka s obzirom na etničku pripadnost.
- Grafički prikaz 4. Struktura uzorka s obzirom na spol.
- Grafički prikaz 5. Struktura uzorka s obzirom na spol i etničku pripadnost.
- Grafički prikaz 6. Struktura uzorka s obzirom na stupanj urbanosti.
- Grafički prikaz 7. Struktura uzorka s obzirom na etničku pripadnost i stupanj urbanosti.
- Grafički prikaz 8. Struktura uzorka s obzirom na strukturu stanovništva.
- Grafički prikaz 9. Struktura uzorka s obzirom na strukturu stanovništva i etničku pripadnost.
- Grafički prikaz 10. Distribucije odgovora ispitanika o podršci pojedinih događaja s elementima terorizma (DET-1 – DET-9).
- Grafički prikaz 11. Distribucije odgovora ispitanika o spremnosti na političko nasilje i terorizam u širem i užem smislu.
- Grafički prikaz 12. Distribucije odgovora ispitanika o spremnosti na terorizam u širem i užem smislu.
- Grafički prikaz 13. Distribucije odgovora ispitanika o spremnosti na terorizam u užem smislu.
- Grafički prikaz 14. Usmjerenost predrasuda općenito.
- Grafički prikaz 15. Usmjerenost predrasuda s obzirom na nacionalnost ispitanika.
- Grafički prikaz 16. Usmjerenost predrasuda s obzirom na nacionalnost ispitanika i spol.
- Grafički prikaz 17. Usmjerenost predrasuda s obzirom na nacionalnost ispitanika i stupanj urbanosti.
- Grafički prikaz 18. Usmjerenost predrasuda s obzirom na nacionalnost ispitanika i strukturu stanovništva mesta iz kojih dolaze.

Damir Bevanda je doktorirao na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu u oblasti sigurnosnih i mirovnih studija. Dodiplomski i magistarski studij kriminalistike završio je na Visokoj policijskoj školi u Zagrebu. Autor je više objavljenih znanstvenih i stručnih radova sigurnosne tematike. Izlagao je radove na više međunarodnih konferencija iz oblasti sigurnosti. Predavač je na kolegijima sigurnosti i kriminalistike. Terorizam i predrasude – poznati i nepoznati kauzaliteti njegova je prva samostalno objavljena knjiga. Dugogodišnji je službenik sigurnosnog sektora Bosne i Hercegovine, a trenutno je imenovan na poziciju glavnog inspektora Obavještajno-sigurnosne agencije Bosne i Hercegovine.

Studija Damira Bevande obimno je teorijsko i empirijsko istraživanje, jedinstveno u akademskoj zajednici Bosne i Hercegovine, ali i šire. Njegov teorijski uklon o fenomenima terorizma ponudio je relevantnu kritičku analizu suvremenih i međunarodno relevantnih studija, a provedeno istraživanje i analiza rezultata dodatno su ga legitimirali kao vrsnog istraživača na empirijskoj ravni propitivanja uticaja predrasuda na radikalizaciju koja može voditi ka pojavi terorizma. Ova se studija zato nudi i široj akademskoj javnosti kao jedan od značajnih teorijskih i emirijskih modela u istraživanju fenomena terorizma i njegovih uzroka.

Izet Beridan, profesor emeritus Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Snažan teorijski i empirijski prođor u etničke predrasude čiji se utjecaj u produkciji radikalizma, nasilnog ekstremizma i političkog nasilja, ne smije podcijeniti. Autor je istraživanje zasnovao na impresivnoj literaturi čija relevantnost kao i umješna upotreba istraživačke grade, priskrbajuju ovoj knjizi znanstveni legitimitet, par excellence.

Nerzuk Čurak, profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

